TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

PROF. DR. MEHMET FUAT SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜRÜNE KATKISI

Yüksek Lisans Tezi

Şeyma Nur Ünal

ANKARA 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

PROF. DR. MEHMET FUAT SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜRÜNE KATKISI

Yüksek Lisans Tezi

Şeyma Nur Ünal

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Salih Zafer Kızıklı

ANKARA 2020

BEYÂN SAYFASI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Prof. Dr. Salih Zafer Kızıklı danışmanlığında hazırladığım "Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin'in Arap-İslam Literatürüne Katkısı (Ankara 2020)" adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 30.06.2020

Şeyma Nur Ünal

ONAY SAYFASI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

Şeyma Nur Ünal

PROF. DR. MEHMET FUAT SEZGİN'İN
ARAP-İSLAM LİTERATÜRÜNE KATKISI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Salih Zafer Kızıklı

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
Prof. Dr. Salih Zafer KIZIKLI	**……...**
Doç. Dr. Yaşar DAŞKIRAN	**……...**
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim FİDAN	**……...**

Tez Savunması Tarihi: 29.06.2020

ÖNSÖZ

Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin; hayatının önemli bir kısmını; dünya kütüphanelerini gezmekle geçiren, tıpkı bir arkeolog gibi tozlu raflar arasında kaybolmuş ve unutulmaya yüz tutulmuş kıymetli eserleri gün yüzüne çıkaran bir bilim tarihçisidir. Arap-İslam yazınına (*Schrifttum*) ait değerli yazmaları keşfedip, bunların tarihini (*Geschichte*) ortaya koyan Sezgin, evrensel bilim tarihinde, yaklaşık 800 yıla tekabül eden karanlık bir dönemi aydınlığa kavuşturmuştur. Nitekim o, bu sürecin; Arap-İslam medeniyetinin muazzam başarılarını ifade ettiğini kanıtlamış ve bilim tarihini adeta yeniden yazılmaya muhtaç bırakmıştır.

Sezgin'in özgün fikirlerini bir araya getirdiği eseri, hayatı boyunca üzerinde çalıştığı *Geschichte des arabischen Schrifttums* (*GAS*) adlı başyapıtıdır. Arap-İslam yazın tarihini ele aldığı bu çalışmada Sezgin, Arap-İslam bilimlerinin geliştirdiği ve dahi icat ettiği hemen her disiplini irdelemiştir. XVII ciltte mütalaa ettiği alanlar arasında, Arap-İslam literatürünün (*Literatur*) önemi, tartışılmazdır.

Biz bu çalışmamızda Sezgin'in, Arap-İslam yazını ve bilimlerinin bir parçası olan Arap-İslam literatürü alanına sağladığı katkıları ortaya koymayı hedefledik. Zira onun, Arap-İslam literatürünün mahiyeti ve tarihini anlamak için sunduğu orijinal fikirleri, görmezden gelinemezdi. Ayrıca hayatının eseri olan *GAS*'ın kendisiyle başladığı (I. ile II. ciltler) ve sona erdiği (XVI. ile XVII. ciltler) bu konu; Sezgin'in bilim tarihi serüveninin ilk ve son durağını görmemiz açısından da değerlidir.

Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin'in Arap-İslam Literatürüne Katkısı adını verdiğimiz bu çalışma, şüphesiz pek çok kimsenin desteği ile tamamlanabilmiştir. Burada özellikle beni bu konuya yönelten, akabinde çalışmamın bütün safhalarında yakın ilgileriyle bana yol gösteren kıymetli danışman hocam *Sayın Prof. Dr. Salih Zafer*

Kızıklı'ya şükranlarımı sunuyorum. Öte yandan Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin ile çalışmış değerli bilim insanları; *Sayın Dr. Peter Starr, Sayın Dr. Eckhard Neubauer* ile *Sayın Dr. Hatice Dilek Güldütuna'*ya desteklerinden ötürü müteşekkirim. Ayrıca Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki burada tek tek isimlerini sayamayacağım birçok hocama, bilimsel desteklerini esirgemediklerinden dolayı teşekkür ediyorum. Nihayetinde her zaman olduğu gibi bu çalışmamda da beni destekleyen değerli aileme ve dostlarıma şükran borçluyum.

Çalışmanın yararlı olmasını diliyorum.

Şeyma Nur Ünal

Ankara - 2020

İÇİNDEKİLER

BEYÂN SAYFASI **4**

ONAY SAYFASI **5**

ÖNSÖZ ..... **I**

KISALTMALAR ..... **VI**

GİRİŞ **8**

1. PROBLEM DURUMU 8
2. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ 8
3. ARAŞTIRMANIN AMACI 9
4. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI 10
5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ 11
6. ARAŞTIRMANIN PLANI 12
7. KAVRAMLAR 12

BİRİNCİ BÖLÜM: EDEBİYAT İLE BAŞLAYAN BİR BİLİM TARİHİ YOLCULUĞU - MEHMET FUAT SEZGİN'İN HAYATI **14**

1. MEHMET FUAT SEZGİN'İN TÜRKİYE YILLARI 14
   - 1.1. DOĞUMU VE AİLESİ 14
   - 1.2. TAHSİL HAYATI 15
     - 1.2.1. İLKOKULDAN İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİN'DEN MEZUNİYETİNE KADAR 15
     - 1.2.2. ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ'NDE ASİSTANLIK DÖNEMİ 16
     - 1.2.3. İSTANBUL EDEBİYAT FAKÜLTESİNE DÖNÜŞÜ 18
2. MEHMET FUAT SEZGİN'İN ALMANYA YILLARI 19
   - 2.1. FRANKFURT ÜNİVERSİTESİ DÖNEMİ 20
   - 2.2. MARBURG ÜNİVERSİTESİ DÖNEMİ 20
   - 2.3. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'NE DÖNÜŞ 21
   - 2.4. FRANKFURT ÜNİVERSİTESİ'NE DÖNÜŞ 21
   - 2.5. URSULA STEİN İLE EVLİLİK 22
   - 2.6. GAS'IN İLK CİLDİNİN YAYIMLANMASI 23
   - 2.7. KRAL FAYSAL ÖDÜLÜ 23
   - 2.8. INSTITUT FÜR GESCHICHTE DER ARABISCH-ISLAMISCHEN WISSENSCHAFTEN'IN (ARAP-İSLAM BİLİMLER TARİHİ ENSTİTÜSÜ) KURULUŞU 24
   - 2.9. MUSEUM DES INSTITUTES FÜR GESCHICHTE DER ARABISCH-ISLAMISCHEN WISSENSCHAFTEN'IN (ARAP-İSLAM BİLİMLER TARİHİ ENSTİTÜSÜ MÜZESİ) KURULUŞU 24
   - 2.10. BIBLIOTHEK DES INSTITUTES FÜR GESCHICHTE DER ARABISCH-ISLAMISCHEN WISSENSCHAFTEN'IN (ARAP-İSLAM BİLİMLER TARİHİ ENSTİTÜSÜ KÜTÜPHANESİ) KURULUŞU 25

2.11. İSTANBUL İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ TARİHİ MÜZESİ'NİN KURULUŞU 25
2.12. PROF. DR. FUAT SEZGİN – İSLAM BİLİM TARİHİ ARAŞTIRMALARI VAKFI'NIN KURULUŞU 27
2.13. PROF. DR. FUAT SEZGİN - İSLAM BİLİM TARİHİ ENSTİTÜSÜ'NÜN KURULUŞU 27
2.14. PROF. DR. FUAT SEZGİN - İSLAM BİLİM TARİHİ ARAŞTIRMALARI VAKFI YAYINEVİ'NİN KURULUŞU 27
2.15. PROF. DR. FUAT SEZGİN VE DR. URSULA SEZGİN BİLİMLER TARİHİ KÜTÜPHANESİ'NİN KURULUŞU 28
2.16. GAS'IN SON CİLTLERİ (XVIII. İLE XIX. CİLT) VE SEZGİN'İN VEFATI 29
2.17. 2019 PROF. DR. FUAT SEZGİN – İSLAM BİLİM TARİHİ YILI 31
3. HOCALARI VE ETKİLENDİĞİ ŞAHSİYETLER 33
3.1. ANNE CEMİLE HANIM VE BABA MEHMET MİRZA EFENDİ 33
3.2. HELLMUT RİTTER (1892-1971) 34
3.3. CARL BROCKELMANN (1868-1956) 35
3.4. MUHAMMED HAMİDULLAH (1908-2002) 37
3.5. BAZI XX. YÜZYIL BİLGİNLERİ 39
3.6. İBNU'N-NEDÎM (ö. 385/995) 40
3.7. ORYANTALİST 'SELEFLER' 41
3.8. ŞARKİYATÇI DOSTLAR 42
4. MEHMET FUAT SEZGİN'E LAYIK GÖRÜLEN ÖDÜL VE UNVANLAR 46
5. MEHMET FUAT SEZGİN'İN ARAP DİLİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ 47
6. MEHMET FUAT SEZGİN'İN ESERLERİ 49
6.1. GAS ÖNCESİ DÖNEM 49
6.2. GAS DÖNEMİ 51

İKİNCİ BÖLÜM: MEHMET FUAT SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜRÜNE KATKISI 55
1. SEZGİN'İN BAŞYAPITI: GAS 55
2. GAS'IN BİR BÜTÜN OLARAK ARAP-İSLAM KİTÂBİYAT TARİHİNE KATKISI 59
3. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM BİLİMLERİ İLE KİTÂBİYATININ ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİNE DAİR GENEL DÜŞÜNCE VE KATKILARI 64
3.1. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM BİLİMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİ HAKKINDAKİ GENEL DÜŞÜNCE VE KATKILARI 64
3.2. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM KİTÂBİYATININ ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİNE DAİR GENEL DÜŞÜNCE VE KATKILARI 68
3.3. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM BİLİMLERİ İLE KİTÂBİYATININ ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİNE DAİR GENEL DÜŞÜNCE VE KATKILARININ DEĞERLENDİRİLMESİ 88
4. SEZGİN'İN CAHİLİYE İLE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNE DAİR DÜŞÜNCE VE KATKILARI 89
4.1. ESKİ ARAP ŞİİRİNİN MENŞEİ VE FORMLARI 90

4.2. CAHİLİYE VE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNİN RİVÂYETİ VE OTANTİKLİĞİ 97
4.2.1. SEZGİN'İN CAHİLİYE İLE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNİN RİVÂYETİ VE OTANTİKLİĞİ HAKKINDA ELE ALDIĞI VE DEĞERLENDİRDİĞİ ORYANTALİST GÖRÜŞLER 99
4.2.1.1. Theodor Nöldeke (1836-1930) 99
4.2.1.2. Wilhelm Ahlwardt (1828-1909) 100
4.2.1.3. Aloys Sprenger (1813-1893) ve Sir William Muir (1819-1905) 101
4.2.1.4. Julius Wellhausen (1844-1918) ve Georg Jacob (1862-1937) 101
4.2.1.5. Ignaz Goldziher (1850-1921) 102
4.2.1.6. Carl Brockelmann (1868-1956) - 1898 103
4.2.1.7. David Samuel Margoliouth (1858-1940) 103
4.2.1.8. Sir Charles James Lyall (1845-1920) 104
4.2.1.9. Fritz Krenkow (1872-1963) 104
4.2.1.10. Erich Bräunlich (1892-1945) 105
4.2.1.11. Carl Brockelmann (1868-1956) - 1937 105
4.2.1.12. Giorgio Levi Della Vida (1886-1967) 106
4.2.1.13. Régis Blachère (1900-1973) 106
4.2.2. SEZGİN'İN CAHİLİYE İLE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNİN RİVÂYETİ VE OTANTİKLİĞİ TARTIŞMALARINA KATKISI 107
4.2.3. SEZGİN'İN CAHİLİYE İLE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNİN RİVÂYETİ VE OTANTİKLİĞİ TARTIŞMALARINA KATKISININ DEĞERLENDİRMESİ 116
5. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCE VE KATKILARI 118
5.1. LİTERATÜR TEORİSİ NEDİR? 118
5.2. ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİ 121
5.2.1. ŞİİR TEORİSİ 122
5.2.2. POETİKA, RETORİK VE LİTERATÜR TEORİSİ 122
5.2.3. ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ 122
5.2.4. ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞ MESELESİ 124
5.2.4.1. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞ MESELESİ HAKKINDA ELE ALDIĞI ORYANTALİST GÖRÜŞLER 124
5.2.4.2. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞ MESELESİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCE VE KATKILARI 127
5.2.4.3. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞ MESELESİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCE VE KATKILARININ DEĞERLENDİRİLMESİ 137
SONUÇ 140
ÖZET 152
ABSTRACT 154
KAYNAKÇA 156

KISALTMALAR

a. mlf.: aynı müellif

age.: adı geçen eser

agm.: adı geçen makale

Ar.: Arapça

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

b.: bin, ibn (oğlu)

bkz.: bakınız

C.: cilt

d.: doğumu

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

dk.: dakika

ed.: editör

EÜİFD: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

FSMVÜ: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

GAL: Geschichte der arabischen Litteratur

GAS: Geschichte des arabischen Schrifttums

gen.: genişleten

HDT: Hadis Tetkikleri Dergisi

HÜİFD: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Hz.: Hazreti

İBTAV: İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

İÜİFD: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

JASB: Journal of the Asiatic Society of Bengal

JRAS: Journal of Russian American Studies

krş.: karşılaştırınız

KÜSBD: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

nşr.: neşreden

OMÜİFD: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ö.: ölüm tarihi

örn.: örneğin

s.: sayfa

S.: Sayı

SAMER: Siyer Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

ss.: sayfa numara aralığı

T.: Türkçe

thk.: tahkik eden

trc.: tercüme eden

UÜİFD: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

v.dğr.: ve diğerleri

vb.: ve benzeri

vd.: ve devamı

vs.: vesaire

y.: yok

Yay.: Yayınları

ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

GİRİŞ

1. PROBLEM DURUMU

İnsanlık tarihinde, uygarlaşmış cemiyetlerde ortaya çıkan ve neticede bilimlerin zuhur etmesine neden olan bir bilgi edinme olgusunu ifade eden bilimsel süreç; bilindiği kadarıyla üç medeniyette etkin olmuştur. Bunlar; Eski Yunan, İslam ile Batı medeniyetleridir.[1] Ancak ne var ki bunlardan henüz hicrî I. (miladi VII.) asırda başlayıp, Batı medeniyetinin bilimsel sürecinin ortaya çıkmasına kadar devam eden İslam bilim geleneği, halen büyük oranda görmezden gelinmektedir. Buna karşı, gerek insaflı oryantalist cenahtan gerekse kendi medeniyetinin evrensel bilim tarihindeki yerini araştıran bazı İslam medeniyeti mensuplarından, tepkiler ortaya çıkmıştır. Fakat bu tepkiler, genelde ya oryantalistlerin ya da Müslümanların kendi aralarında yaptıkları müzakerelerden ibaret kalmıştır. Ne var ki XX. yüzyılda bu problemin farkına varan bir Müslüman Türk bilim insanı, kendini hasbelkader Batı dünyasında bulması, ancak araştırmalarını memleketiyle paylaşmayı da sürdürmesiyle, mezkur tartışmanın uluslararası boyuta taşınmasına öncülük etmiştir. *Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin*'den başkası olmayan bu bilim tarihçisi, Arap-İslam yazınının kıymetli eserlerini ortaya çıkararak, bilim tarihindeki dikkate alınmayan dönemle ilgili bir farkındalık sağlamıştır. Fakat Sezgin'in bu çabaları, çalışmalarını bir araya getirdiği başyapıtı *Geschichte des arabischen Schrifttums*'un henüz tamamının dilimize kazandırılamadığından, ülkemizde tam anlamıyla yankı yapamamıştır.

2. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Sezgin'in *Geschichte des arabischen Schrifttums* adlı mezkur eseri, Arap-İslam bilim geleneğinin bir parçası olan hemen her disiplinin tarihini ele aldığı, kısaca *GAS* olarak da tanınan değerli çalışmasıdır. Bu disiplinler arasında *Arap-İslam literatürünün*

[1] Alparslan Açıkgenç, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İSAM Yay., İstanbul 2006, s. 27.

yadsınmayacak bir yeri vardır. Öyle ki Sezgin, hayatı boyunca üzerinde çalıştığı projesi *GAS*'ta, *Arap-İslam literatürünün tarihine* dair orijinal açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamaları biz, *Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin'in Arap-İslam Literatürüne Katkısı* adlı bu çalışmada mütalaa edeceğiz. Burada özellikle Sezgin'in *Cahiliye ve Erken İslam Dönemi Şiiri* ile *Arap-İslam Literatür Teorisi*'ne sağladığı katkılarını değerlendireceğiz. Sezgin'in *Cahiliye ile Erken İslam Dönemi Şiiri* hakkında, her ne kadar kimi makale ile sempozyum bildirisi tarzında bazı çalışmalar[2] yapılmış olsa da, burada yaptığımız gibi ilgili ciltte (II. cilt) yer alan hemen tüm argümanların değerlendirildiği bir çalışma, bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla yoktur. Bununla beraber Sezgin'in, *Arap-İslam Literatür Teorisi* ile ilgili fikirleri de araştırmalarımız doğrultusunda ilk kez bu tezin konusu olacaktır. Esasen bir bütün olarak *Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin'in Arap-İslam Literatürüne Katkısı* konusu da ilk kez elinizdeki çalışmada ele alınacaktır. Ayrıca mezkur hususları mütalaa ederken, *GAS*'ın aslından (Almancasından) yararlanacağımızı da burada ifade etmek isteriz.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI

Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin'in Arap-İslam Literatürüne Katkısı başlıklı araştırmamızdaki temel amacımız; Sezgin'in *Arap-İslam literatürünün* tarihi ile mahiyeti hakkında söylediği yeni fikirleri, dolayısıyla bu alana sağladığı katkıları okuyucuya sunmaktır. Bu katkıları bilim dünyasına kazandırmak istememizin nedeni ise *Arap-İslam literatürünün,* Arap-İslam medeniyetinin anlaşılması için oynadığı rolle ilgilidir. Öyle ki bir toplumun *dünya görüşünü* değerlendirmek için başvurulan en önemli kaynaklardan birinin *literatür* olduğu malumdur. Ayrıca bir kültürün, önemli üretimlerinden birini ifade eden *literatürün,* onun evrensel kültür tarihindeki konumunun da bir göstergesidir.

[2] Örn. Şahin Şimşek, "Fuat Sezgin'in Cahiliye Dönemi Arap Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Üzerine Görüşleri", *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri Güncel Tartışmalar – Teorik Teklifler,* İbrahim Özcoşar v.dğr., Divan Kitap Yay., İstanbul 2019, ss. 303-320.; Hamit Salihoğlu, "Fuat Sezgin'in Cahiliyye ile Sadru'l-İslâm Dönemine Ait Şiirlerin Rivayeti ve Özgünlüğüyle İlgili Görüşü", *age.*, ss. 323-337.

Bununla beraber literatürün bir parçasını ifade eden ve bizim burada yoğunlaşacağımız *Arap şiiri* ve *literatür teorisi* konularıyla ilgili Sezgin'in düşüncelerinin ele alınmasın da bilim dünyası için mühim olacağı kanaatindeyiz. Nitekim bilindiği kadarıyla Arap-İslam medeniyetinin ilk sanatı olan *şiir*, bu toplumun *anlam dünyasının* anlaşılmasının yanı sıra, kutsal metninin *tefsirinde* de büyük bir rol oynamaktadır. Öyle ki ilk dönem Kur'an tefsirlerinden, daha sonra ortaya çıkan *Kur'an semantiği* gibi alanlara kadar, Kur'anî kelimelerin manalarının çözümlenmesinde *şiir* sanatına başvurmak kaçınılmaz olmuştur. Bunun yanı sıra bir sanat olması bakımından da *şiir,* Arap-İslam toplumunun mahiyetini yansıtan önemli bir değerdir. Dolayısıyla bu alanın tarihi ile mahiyeti hakkında söylenecek yenilikler, birçok konu açısından önemli görünmektedir. *Literatür teorisi* ise özelde literatür genelde bilim çalışmalarında, yalnızca oldukça ileri olan toplumların ilgilenebileceği bir alandır. Yunan medeniyetinden sonra, Batı medeniyetinden de önce Arap-İslam medeniyeti, bu alana önemli katkılar sağlamıştır. Çalışmamızın bir hedefi de bu başarıların tarihi ile mahiyeti konusunda Sezgin'e ait değerli tespitleri ortaya çıkarmaktır.

Neticede *Arap-İslam medeniyetinin* bir parçası olan *Arap-İslam literatürünün* tarihi ve mahiyeti hakkında Sezgin'in sunduğu özgün fikirlerin değerlendirilmesiyle, esasen bu medeniyetin ne kadar gelişmiş olduğuna dair önemli bir ipucu yakalanacaktır.

4. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Bu çalışmanın, Sezgin'in Arap-İslam *literatürüne* sağladığı katkısıyla sınırlandırılmasındaki temel etken, bir Arap Dili ve Belağatı yüksek lisans öğrencisi olarak bizim araştırma alanımızı kapsamasıdır. Yoksa Sezgin'in bir bütün olarak Arap-İslam *kitâbiyatına* (*Schrifttum*) önemli katkılar sağladığı inkar edilemez. Ancak biz bu çalışmada, gerek bir yüksek lisans tezi olması hasebiyle çalışmamızın sınırlarını, gerekse bilgi birikimimizi göz önünde bulundurarak, mezkur katkının bir parçasını ele almayı hedefledik. Buna rağmen çalışmamızın bir kısmında, Sezgin'in Arap-İslam

kitâbiyatı ile *bilimlerinin* ortaya çıkış ve gelişimine dair genel düşünce ve katkılarına da değinilecektir. Zira Sezgin'in Arap-İslam *kitâbiyatı* ve *bilimleriyle* alakalı genel fikirlerini anlamadan, özel olarak *literatüre* dair düşüncelerini tam anlamıyla değerlendiremeyeceğimizi gördük.

Bunun haricinde çalışmamızda *şiir* ile *literatür teorisi* konularına yoğunlaşmayı amaçlamamızın nedeni ise, tespit edebildiğimiz kadarıyla Sezgin'in *literatür* hususunda özellikle bu alanlarda katkı sağlamış olmasıdır.

Burada ayrıca Sezgin'in Arap-İslam literatürüne sağladığı katkılarını irdelerken, onun *GAS* adlı başyapıtına yoğunlaşacağımızı da belirtmek icap ediyor. Nitekim yeri geldikçe tezin içerisinde daha detaylı açıklanacağı üzere bu eser, Sezgin'in hemen tüm fikirlerini bir araya getirdiği, hayatı boyunca sürdürdüğü çalışmasıdır. Bu cümleden her ne kadar onun konumuzu ilgilendiren diğer çalışmalarını ele alsak da, mezkur eserini esas kaynak olarak kullanacağımızı ifade etmek isteriz.

5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızda; Sezgin'in, Arap-İslam literatürüne katkı sağladığı *varsayımından* hareket edilerek bunun belli metotlara dayalı *sınanması* hedeflenmektedir. Bunun için de sadece *deskriptif* bilgiler sunmakla yetinmeyip, elde ettiğimiz verileri *açıklama* ve *değerlendirmeye* de özen göstereceğiz. Bunu yaparken mümkün olduğu kadarıyla *objektif* olmaya gayret edeceğiz.

Ayrıca Sezgin'in yaptığı tespitleri, başka bilim insanlarının konuyla ilgili görüşleriyle *karşılaştıracağız.* Bunun için hem müellifin bizzat başvurduğu kaynakların mümkün olduğu kadar aslına, hem de bunun dışında kalan kimi çalışmalara müracaat edeceğiz.

6. ARAŞTIRMANIN PLANI

Çalışmamızın birinci bölümünde Sezgin'in *hayatını* ele alacağız. Burada öncelikle onun Türkiye yıllarından, ardından Almanya döneminden bahsedeceğiz. Akabinde hocalarını ve etkilendiği şahsiyetleri irdeleyeceğiz. Daha sonra kendisine layık görülen ödül ve unvanlara değineceğiz. Arkasından onun Arap Dili hakkındaki düşüncelerini değerlendireceğiz. Son olarak da eserlerinden söz edeceğiz. Ancak burada şunu ifade etmemiz gerekir ki tespit edebildiğimiz kadarıyla Sezgin'in özellikle vefatının ardından detaylı bir biyografisi henüz telif edilmediğinden, bulabildiğimiz bilimsel makaleler, söyleşi tarzı kitaplar, yakın çevresinden edindiğimiz bilgiler, ilgili haberler ile belgesellere dayalı bir derleme yapmaya çalışacağız. Ayrıca mümkün olduğu kadarıyla Sezgin'in bizzat ifadelerini kullanmaya da özen göstereceğiz.

Araştırmamızın ikinci bölümü ise Sezgin'in *Arap-İslam literatürüne katkısı*'nı kapsayacaktır. Burada ilkin çalışmamızın ana kaynağı olan müellifin başyapıtı *GAS* adlı eser tanıtılacaktır. Akabinde Sezgin'in Arap-İslam literatürüne katkısına geçilecektir. Bunun için öncelikle Sezgin'in Arap-İslam kitâbiyatı ile biliminin tarihi hakkındaki genel düşünceleri ortaya konulacak ve yorumlanacaktır. Daha sonra sırasıyla Sezgin'in Arap-İslam şiiri ile literatür teorisinin mahiyeti ve tarihine sağladığı katkılar sunulacak ve değerlendirilecektir.

Sonuç bölümünde ise elde edilen veriler ışığında, ulaşılan belli başlı genellemelere yer verilecektir.

7. KAVRAMLAR

Çalışmamıza geçmeden önce, gerek başlığımızda gerekse tezimizin içerisinde yer alacak olan bazı kavramları okuyucuya açıklamamız gerekiyor.

Bunlardan ilki, *Arap-İslam* kavramıdır. Arap-İslam medeniyetinin bir başarısı olan literatürü ele alırken, sadece *Arap* veya *İslam* kavramı yerine ikisinin birleşimini olan *Arap-İslam* ifadesini tercih etmemizin sebebi, irdelediğimiz medeniyetin

mensuplarının ne sadece *Araplardan* ne de *Müslümanlardan* ibaret olup, hem *Müslüman, Hristiyan* ve *Yahudi* gibi *Araplardan* hem de *Arap, Türk ve Fars* olan *Müslümanlardan* oluşmasıdır. Ayrıca Sezgin, her ne kadar Almanca çalışmalarında *Arap* (*arabisch*) ifadesini kullanmış olsa da, bunların çevirisi *Arap-İslam* şeklinde gerçekleşmiştir. Bu cümleden biz de burada *Arap-İslam* medeniyetinden bahsederken, yukarıdaki inceliği vurgulamak için bu ifadeyi benimsedik. Yeri geldiğinde tezimizin içerisinde de bu konuya tekrar değineceğiz.

Bir diğer kavram ise *literatür* kavramıdır. Bu kelime elinizdeki çalışmada *edebiyat* anlamını[3] taşımaktadır. Türkçemizde her iki kavram da kullanılmasına rağmen, çalışmamızın başlığında ve çoğunlukla içerisinde de *literatür* kavramında ısrarcı olmamızın sebebi Sezgin'in terminolojisine daha yakın olabilmektir. Öyle ki yukarıda değindiğimiz ve tezde de açacağımız gibi bu çalışmada, Arap-İslam *kitâbiyatına (yazın, Schrifttum)* değil, *literatürüne* (*edebiyat, Literatur*) yapılan katkı değerlendirilecektir. Bu iki ayrımı belirtmek için de, Türkçemizde kullanılan ve Sezgin'in kavramına daha yakın olan *literatür* kelimesini tercih ettik.

Son olarak açıklamak istediğimiz kavram ise *kitâbiyat* kavramıdır. Bu kelime tezimizde *yazın* anlamında kullanılmaktadır. Çalışmamızda bu kavramın her iki şekline de yer verilecektir. Ancak burada vurgulamak istediğimiz husus, *kitâbiyat* başka bir ifadeyle *yazın* kavramının, *literatür* ifadesinden daha geniş bir manada kullanılacağı ve Arap-İslam medeniyetinin tüm disiplinlerine dair üretilen yazılı kaynakları ifade edeceğidir. Zaten Sezgin'in ayrıcalığı da bir bütün olarak Arap-İslam *kitâbiyat* tarihini (Geschichte des arabischen *Schrifttums*) ortaya çıkarmış olmasıdır. Ancak bizim çalışmamızın, onun bu yönüne değil, *literatür* tarihine sağladığı katkıya yoğunlaşacağını hatırlatmak isteriz.

[3] Literatür kelimesinin *edebiyat* anlamı için bkz. https://sozluk.gov.tr/, erişim 3.05.20

BİRİNCİ BÖLÜM

EDEBİYAT İLE BAŞLAYAN BİR BİLİM TARİHİ YOLCULUĞU - MEHMET FUAT SEZGİN'İN HAYATI

1. MEHMET FUAT SEZGİN'İN TÜRKİYE YILLARI

1.1. DOĞUMU VE AİLESİ

Mehmet Fuat Sezgin, 24 Ekim 1924'te Bitlis'in Kızılmescid (İnönü) mahallesinde dünyaya gelmiştir. Babası, 1888 yılında Siirt'in Şirvan ilçesine bağlı Kelmih köyünde doğan ve 16 Ocak 1943'te Doğubayazıt (Ağrı) müftülüğü görevi sırasında vefat eden Mehmet Mirza Efendi, dedesi ise Şirvan beylerinden Mîr Muhammed'in büyük oğlu olan Şeyhi Bey'dir. Bu aile Şirvan yahut Kufra beyleri olarak tanınıp, soyu Eyyûbilerin (1171-1462) Hasankeyf koluna uzanmaktadır. Sezgin'in annesi ise 1897 yılında Bitlis'te doğan ve 06 Mart 1976 tarihinde İstanbul'da vefat eden Cemile Hanım'dır. Sezgin'in kardeşleri; Süphiye (1917-?), Mehmet Servet (1919-2007)[4], Meliha (1955-2011) ve Refet'tir (1925-1992)[5].[6]

[4] Hukuk Fakültesi mezunu olan Mehmet Servet Sezgin, 1951'de Demokrat Parti'nin Çanakkale milletvekili olmuş, 1960 tarihinde gerçekleşen darbenin akabinde Adnan Menderes ile beraber yargılanmış ve hapis cezasına çarptırılmıştır. 1962 yılında da mahkum iken Alman oryantalist Sigrid Hunke'nın (1913-1999) *Allah's Sonne über dem Abendland* isimli kitabını, kardeşi Mehmet Fuat ile eşi Ursula'nın tavsiyesi üzerine Türkçeye çevirmiştir. (Bkz. Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, trc. Servet Sezgin, Bedir Yay., İstanbul 1997.) Bkz. Hüseyin Hansu, "Mehmet Fuat Sezgin'in Aile Çevresi ve Türkiye'deki Akademik Serüveni", *AÜİFD,* C.: LX, S.: I, 2019, ss. 185-205, s. 190.

[5] Refet Sezgin de abisi Mehmet Servet gibi Hukuk Fakültesi mezunu olup, Adalet Partisi ile siyasete atılmıştır. Çeşitli dönemlerde milletvekilliği, senatörlük ve Bakan olarak görev yapan Refet Sezgin, 12 Eylül 1980'de meydana gelen darbenin ardından, avukat olarak çalışmıştır. Bkz. Hansu, agm., s. 190-191.

[6] Hansu, agm., s.186-191.

1.2. TAHSİL HAYATI

1.2.1. İLKOKULDAN İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİN'DEN MEZUNİYETİNE KADAR

Sezgin'in İlkokulu nerede okuduğu tam olarak bilinmese de, Hansu'nun tahminlerine göre 1931-1936 yıllarında Ağrı'da okumuştur.[7] Ortaokul ile Lise tahsilini ise Sezgin, 1941-1942 senesinde Erzurum Lisesi'nde tamamlamıştır.[8] Aynı yıl İstanbul'a mühendislik okuma niyetiyle gitmiştir.[9] Fakat 1943 yılında bir akrabasının yönlendirmesiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni ziyaret etmiş ve orada Alman şarkiyatçı Hellmut Ritter'in (1892-1971) bir seminerine katılmıştır. Seminerin ardından Sezgin, Ritter'den o kadar etkilenmiş ki onun öğrencisi olmayı arzulamış, ancak Fakülteye kayıt süreci sona ermiştir. Buna rağmen Sezgin, Dekanlığa gitmiş ve talebini dile getirmiştir. O sırada dekanın odasına giren Ritter ile de konuşarak kararlılığını ifade etmiş[10] ve onu da etkilemeyi başarmıştır. Nihayetinde 1942-1943 ders senesinde Edebiyat Fakültesi'nin Arap-Fars Filolojisi bölümüne kaydolmuştur.[11]

Bunun ardından Sezgin için, hocası Ritter'in rehberliğinde özellikle filoloji ve yazmalar konusunda uzmanlaşacağı, ayrıca disiplin ve ilmi metot öğreneceği bir eğitim süreci başlamıştır. Öyle ki o öncelikle, zaten öğrenmeye başladığı Arapçayı, 6 aylık bir süreç içerisinde babasından kalan 30 ciltlik *Taberî Tarihi'*ni günde 17 saat çalışarak, hocasının istediği seviyeye getirmiştir.[12] Ardından Farsça, Latince ve Yunanca da öğrenmeye başlamıştır. Buna ilaveten, o dönem Türkiye yazmalarını en iyi bilen kişi olan hocası Ritter'in rehberliğinde, kütüphaneleri tanımış ve onunla yazmaları incelemek üzere Süleymaniye, Ayasofya ve Topkapı Sarayı Kütüphanelerine gitmiştir.[13]

---

[7] Başka kaynaklarda *Doğubayazıt* olarak ta geçmektedir. Örn. bkz. http://www.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi, erişim 10.04.20

[8] Sezgin'in Lise öğrenimine kadarki tahsil hayatı ile ilgili bilgilerin genel olarak farklılık arz ettiğini söyleyebiliriz.

[9] Hansu, "Türkiye'deki Akademik Serüveni", s. 191-192.

[10] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, Söyleşi: Sefer Turan, Timaş Yay., İstanbul 2018, s. 13-14.

[11] Hansu, agm., s. 192.

[12] Sezgin, *age.*, s. 15-16.

[13] Hansu, agm., s. 194.

Neticede Sezgin, yazmalar konusunda o kadar uzmanlaşmıştır ki bunların yazılarından, telif edildikleri tarihleri tahmin edebilecek seviyeye gelmiştir.[14]

Bununla beraber Sezgin'in, daha sonra tüm hayatı boyunca sürdüreceği dev proje fikrinin (*GAS*) ilk nüveleri de hocası sayesinde oluşmuştur. Nitekim hocası, yazmaları etüt ettikleri sırada faydalandıkları[15] Alman şarkiyatçısı Carl Brockelmann'ın (1868-1956) *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)* adlı eserinin noksanlarının tamamlanması gerektiğini mütemadiyen tekrar etmiş, Sezgin ise bunu kendisinin yapacağına henüz o yıllarda inanmış ve kendisini bu hedef doğrultusunda yetiştirmeye çalışmıştır.[16]

Neticede Sezgin, Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi bölümünü, Arap-Fars ile Fransız filolojisi ve Türkoloji alanlarından beş sertifika alarak 1946-1947 senesinde tamamlamıştır. Mezuniyet tezini ise *Bedî' İlminin Tekâmülü ve İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Bedîiyyelere Ait Yazarlar Kataloğu*[17] adıyla Arap-Fars filolojisinden yapmıştır.[18]

1.2.2. ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ'NDE ASİSTANLIK DÖNEMİ

Ritter tarafından akademik açıdan oldukça donanımlı bir şekilde yetiştirilen Sezgin, akademik sürecinin ilk adımlarını atmak üzere mezuniyetinin ardından aynı bölümde doktora programına da kaydolmuştur.[19]

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde memurluk gibi kimi görevler üstlenen Sezgin[20], doktora tez konusu olan Ma'mer b. el-Musennnâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzu'l-*

---

[14] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 16.
[15] Sezgin, *age.*, s. 69.
[16] Sezgin, *age.*, s. 16, 70.
[17] Bkz.http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:$002f$002fSD_ILS$002f0$002fSD_ILS:2020401/one?qu=S%C3%B6zl%C3%BC+anlat%C4%B1m+sanat%C4%B1+--+Bedi+%C4%B0lmi, erişim 10.04.20
[18] Hansu, "Türkiye'deki Akademik Serüveni", s. 192.
[19] Hansu, agm., s. 195.
[20] İstanbul Müftülüğün'de Müsevvidlik (kâtiplik) ve İstanbul Gezici Vaizliği gibi, ayrıntı için bkz. Ali Dere, "Mehmet Fuat Sezgin Hoca'nın Ankara İlahiyat Yılları: Sezgin ve Fakültenin Müşterek Tarihinden Bir Kesit", *AÜİFD*, C.: LIX, S.: II, 2018, ss. 221-250, s. 225, 8. dipnot.

Kur'ân isimli eseri üzerinde çalışmaya başlamıştır. O tarihlerde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doğmatik İlimler Kürsü'sü profesörü merhum Muhammed Tayyib Okiç (1902-1977), alana iki asistan alınacağını ilan etmiştir. İşbu ilanın imtihan şartları, Arap dili ve Kur'an'ın dil özelliklerine dair erken dönemde telif edilen önemli bir eser ve müellifi hakkında doktora tezi hazırlamakta olan Arap ve Fars Filolojisi mezunu Sezgin'in donamıyla örtüşmektedir. Dolayısıyla Sezgin, 1950 yılında 26 yaşında iken bu sınava girmeye karar vermiştir. Neticede o, girdiği imtihanda başarılı olmuş ve böylece Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Doğmatik İlimler Kürsüsünün 1950-1953 yılları arasında ilk asistanlarından olmuştur. Bir süre sonra henüz Ankara'daki görevine başlamadan teslim ettiği doktora tezinin İstanbul'daki savunması ve tamamlanacak diğer işlemleri için Sezgin, Ankara İlahiyat Dekanlığından izin istemiştir. İzni onaylanan Sezgin, Hellmut Ritter'in danışmanlığında[21] *Mecâzu'l-Kur'ân* isimli eserin ilmi değerlendirilmesi ve edisyonu olarak hazırladığı doktora tezini, 'pekiyi' bir dereceyle savunmasının ardından, Arap filolojisi, Türk Tefekkür Tarihi ile İran Edebiyatı ve Tarihi alanlarının sözlü imtihanlarını da başarılı bir şekilde vermiş ve böylece 1950 yılında 'iyi' dereceyle 'Edebiyat doktoru' unvanını almaya hak kazanmıştır.[22]

Doktora tez savunmasından iki ay sonra Sezgin, İstanbul'da toplanacak Milletlerarası XXII. Müsteşrikler Kongresi hazırlıklarında görevlendirilmiştir.[23]

Askerlik görevini ise Sezgin, 28 Mayıs 1951 ila 26 Nisan 1952 tarihleri arasında yedek subay sıfatıyla yerine getirmiş ve bu süreçte zorunlu olarak Üniversite ile ilişiğini kesmiş ve kaydını sildirmiştir. Bundan dolayı Sezgin, askerliğinden sonra Ankara İlahiyat'a tekrar asistan olarak atanmak için, 26 Nisan 1952 tarihinde bir dilekçe yazmış ve işbu arzusu Üniversite Rektörlüğünce 29 Nisan 1952 tarihinde onaylanmıştır.

[21] http://www.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi, erişim 11.04.20
[22] Dere, "Ankara İlahiyat Yılları", s. 221-228.
[23] Dere, agm., s. 228-230.

Ardından Sezgin, asistan adaylık süresini doldurmuş ve 26 Kasım 1952 tarihinde asaleti onaylanarak, Tefsir Dersi Asistanı olmasına karar verilmiştir.[24]

Sezgin, doktora çalışması olan *Mecâzu'l-Kur'ân* adlı esere yaptığı tahkikini yayımlamak istemiş ve bunun için Kahire'de bulunan Dâru'l-Me'ârif ile irtibata geçmiş ve gerekli izinleri de alarak 22 Temmuz 1952'den itibaren, neşir işlemleri için yaklaşık 3 ay Kahire'de bulunmuştur.[25]

Doçentlik tez konusu olarak Sezgin, Prof. Okiç ile beraber *Nassların Tedvini* başlıklı bir çalışma seçmiş ve bu çalışma daha sonra *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* adı altında ilk kez Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi XIII nolu yayını olarak 1956'da İstanbul'da neşredilmiştir.[26]

1.2.3. İSTANBUL EDEBİYAT FAKÜLTESİNE DÖNÜŞÜ

Ankara'da doçentlik tezini bitirdikten sonra Sezgin, kendi arzusu üzerine[27] tekrar İstanbul'a dönmek için 28 Şubat 1953 tarihinde Ankara İlahiyat Fakültesi Tefsir Dersi asistanlığından ayrılmış ve İstanbul Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi asistanlığına atanmıştır.[28] 27 Haziran 1955 tarihinde ise İslam Araştırmaları Enstitüsüne doçent olarak atanmıştır. Mezkur enstitüde Sezgin, aynı zamanda müdür yardımcılığı görevini üstlenmiş ve araştırmalar yapmak için sıkça yurt dışı seyahatlerinde bulunmuştur. 1957 ila 1958 tarihleri arasında ise Alexander von Humboldt bursu ile bir yıllığına misafir doçent olarak Almanya'ya gitmiştir.[29] Almanya'da bulunduğu sürede, bilim tarihi kürsüsünün derslerine iştirak etmiş ve bu alana olan ilgisi artmıştır.[30] Ayrıca

[24] Dere, "Ankara İlahiyat Yılları", s. 231-233.
[25] Dere, agm., s. 233-235.
[26] Dere, agm., s. 235-236.
[27] Hansu, "Türkiye'deki Akademik Serüveni", s. 198.
[28] Dere, agm., s. 236-240.
[29] Hansu, agm., s. 198-199.
[30] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 19-20.

o, orada öğrendiği değerli bilgileri de Türkiye'ye getirmiş ve bunları bulunduğu enstitüde paylaşmıştır.[31]

27 Mayıs'ta yapılan darbenin ardından Sezgin, 28 Ekim 1960'ta 114 sayılı kanun ile vazifesinden uzaklaştırılmıştır.[32] Bu talihsiz olayı o, 147 profesörün üniversiteden atıldığına dair gazete haberinden öğrenmiştir. Bunun üzerine Süleymaniye Kütüphanesine gitmiş ve Amerika ile Almanya'da bulunan dostlarına mektuplar yazarak durumunu izah etmiş ve kendisini üniversitelerine kabul etmeleri için ricada bulunmuştur. Yaklaşık 10-15 gün içerisinde Frankfurt, Berkeley ile Yale üniversitelerinden olumlu cevap almıştır. Sezgin, o dönemde henüz projesi *(GAS)* için malzeme toplama aşamasında olduğundan dolayı, başta İstanbul olmak üzere, Mısır ve İran'dan uzaklaşmak istememiş, bu yüzden de Frankfurt Üniversitesi'ne gitmeye karar vermiştir. Orayı tercih etmesinin bir sebebi de, dünyada tek bilim tarihi enstitüsünün orada bulunması ve müdürünün de kendi dostu Alman şarkiyatçı Willy Hartner (1905-1981)[33] olmasıdır.[34]

2. MEHMET FUAT SEZGİN'İN ALMANYA YILLARI

Mehmet Fuat Sezgin'in 1943'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Ritter'in talebeliğiyle başlayan, 1950'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde asistanlık olarak devam edip, 1953'den 1960'a kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde süren akademik hayatının Türkiye kısmı sona ermiş ve 1961 yılında Almanya dönemi başlamıştır.

[31] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 64.
[32] Hansu, "Türkiye'deki Akademik Serüveni", s. 199.
[33] Willy Hartner Sezgin'e Frankfurt Üniversitesi'ne misafir profesör sıfatıyla gelebileceğini bildiren bir mektup göndermiştir. Bkz. Sezgin, *age.*, s. 64.
[34] Sezgin, *age.*, s. 63-64.

2.1. FRANKFURT ÜNİVERSİTESİ DÖNEMİ

Sezgin, bir yandan memleketinden uzak kalma, diğer yandan da çalışma ortamını terk etme mecburiyetinde olma acısıyla[35], içerisinde bir miktar kişisel eşyaları ve aklına koyduğu projesi (*GAS*) için gerekli malzemelerinin bulunduğu bir valizle yola çıkmıştır. Almanya'ya varan Sezgin, orada Şarkiyat Enstitüsü müdürünün altı aylık Kahire etüdü sebebiyle giremeyeceği dersleri, onun yerine hemen okutmaya başlamıştır. Ancak oradaki sürecinin dördüncü ayında beklemediği bir sürprizle karşılaşmıştır. Öyle ki kendisini Frankfurt'a davet eden Hartner, Sezgin'in esasen Frankfurt Üniversitesine sadece altı aylığına kabul edildiğini, bu sürecin dolmasıyla da Üniversite'den ayrılması gerektiğini büyük bir mahcubiyetle ifade etmiştir. Ancak Sezgin, bu durumu son derece olgun bir şekilde karşılamış ve Hartner'e, edindiği hayat tecrübeleri sonucunda geleceği konusunda kendisini Allah'a teslim ettiğini bildirmiştir. Sezgin'in sözlerinden son derece etkilenen Hartner ise kendisinin bir ateist olduğunu, ancak Allah'a bu şekilde inanan kimselere de imrendiğini söyleyerek arkadaşını takdir etmiştir.[36]

2.2. MARBURG ÜNİVERSİTESİ DÖNEMİ

Sezgin'le güzel bir arkadaşlığı olan Hartner[37], onun yeni bir yerde işe başlayabilmesi için çabalamış ve bunun için bazı görüşmeler yapmıştır. Bu sırada Sezgin, belirsiz bir dönem geçirmiş ve akademik hayatını Amerika'da devam ettirmeyi veya Almanya'da kalıp, yarım gün inşaat işçisi olarak çalışıp, geriye kalan zamanını ise projesine (*GAS*) harcamayı dahi düşünmüştür. Fakat bir süre sonra Marburg Üniversitesinin Hititler bölüm başkanı, Sezgin'e yeni kurdukları Şarkiyat kürsüsünde ders vermesi için teklifte bulunmuş, o da bunu kabul etmiş ve orada iki sene kadar profesörlük yapmıştır. Bunun ardından Frankfurt Üniversitesi Sezgin'e, bir misafir doçentlik kadrosu teklif etmiş, o da asıl hedefi bilim tarihi çalışmak olduğu için bunu

[35] http://www.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi, erişim 12.04.20.
[36] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 65.
[37] Sezgin, *age.*, s. 65.

kabul etmiş ve oraya başlamıştır. Bir ay içerisinde ise Marburg Üniversitesi Sezgin'e, ordinaryüs profesörlüğü vermek istemişse de o, bu teklifi, bilim tarihine yoğunlaşmak istediği için nazikçe reddetmiştir.[38]

Görüldüğü gibi Sezgin, bilim tarihinde uzmanlaşma ve projesini (*GAS*) gerçekleştirme hedefine öylesine kilitlenmiştir ki, ordinaryüs profesörlüğü makamını doçentlik kadrosuna tercih ederek, asıl gayesine odaklanmıştır.

2.3. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'NE DÖNÜŞ

Sezgin'in Almanya'da bulunduğu sırada Türkiye'de, üniversiteden uzaklaştırılan 147 akademisyenin işlerine yeniden dönebilmelerini sağlayan 12 Nisan 1962 tarihli 43 sayılı kanun çıkmıştır. Bunun üzerine İstanbul Üniversitesi'nin 24 Nisan 1962 tarihinde aldığı kararla, Sezgin'in Üniversite'deki eski kadrosuna dönebileceği de açıklanmıştır. Sezgin ise ilgili makama, Marburg ve Frankfurt Üniversitesi'yle daha önce anlaşma yaptığını, bu yüzden de kendisine verilen işbu hakkın, 30 Mart 1963'e dek korunmasını istediğini bildirmiştir. Sezgin'in bu talebi onaylanmış ve nihayetinde 25 Mart 1964 tarihinde İstanbul Üniversitesindeki görevine yeniden başlamıştır. Ancak Sezgin, kısa bir sürenin ardından 16 Nisan 1964'te çeşitli nedenlerle görevini bırakmak istediğine dair bir dilekçe yazmıştır. Neticede istifası, İstanbul Üniversitesi tarafından 28 Temmuz 1964 tarihinde kabul edilmiştir.[39] Böylece Sezgin'in Türkiye'deki akademik serüveni tamamen bitmiştir.

2.4. FRANKFURT ÜNİVERSİTESİ'NE DÖNÜŞ

Sezgin İstanbul Üniversitesi'nden ayrıldıktan sonra, tekrar Almanya Frankfurt Üniversitesi'ndeki misafir doçentlik kadrosuna dönmüştür. Orada Hartner, kendisinden bir doçentlik tezi hazırlamasını istediklerini belirtmiş, o da o dönemde yazdığı bir kitabı

[38] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 68.
[39] Hansu, "Türkiye'deki Akademik Serüveni", s. 201.

istenilen formatta toparlamıştır.[40] Böylece Sezgin'in 1965 yılında Bilim Tarihi Enstitüsün Kimya Tarihi bölümünde Câbir b. Hayyân (ö. 200/815) konulu yeni bir doçentlik çalışması (Habilitation) ortaya çıkmış[41] ve bilim tarihi doçenti olmuştur. Bundan dört ay sonra ise bilim tarihi profesörlüğüne layık görülmüştür.[42]

2.5. URSULA STEİN İLE EVLİLİK

Sezgin, 1966 yılında, 1939 Frankfurt doğumlu Alman Müslüman Dr. Ursula Stein ile evlenmiştir.[43] Eşi ile tanışmasını Sezgin, hayatının en mühim hadiselerinden biri ve talihli bir tesadüf olarak nitelendirir. Öyle ki Sezgin, Almanya'ya gidişinin dördüncü ayında kendisiyle karşılaşmadan evvel Müslüman olan[44] Ursula Hanım ile *Frankfurt Müslüman Öğrenciler Cemiyeti*'nde tanışmıştır.[45] Ursula Hanım, Coğrafya ve Siyasal bilimler alanında tahsil yapmış, ancak daha sonra Şarkiyat alanına yönelmiştir. 15 yıl kadar Sezgin'in resmi asistanlığını yapan Ursula Hanım, onu hayatı boyunca çalışmalarında, özellikle de dil konusunda[46] desteklemiştir.[47] Bununla birlikte o, Emevî devri tarihçisi Ebû Mihnef (ö. 157/773-774)[48] üzerine de doktorasını yapmıştır.[49]

Ursula ile Mehmet Fuat Sezgin'in, Hilal adında 1970 Frankfurt doğumlu bir kızları vardır.[50] Hilal Sezgin, Felsefe'nin yanı sıra yan bilim dalı olarak Sosyoloji, Cermen filolojisi ve kısmen Biyoloji okumuştur. Ayrıca 1995 yılında Felsefe alanında yüksek lisansını tamamlamıştır. Şu anda ise serbest yazar ve gazeteci olarak çalışmakta

[40] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 68.
[41] http://www.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi, erişim 12.04.20
[42] Hansu, "Türkiye'deki Akademik Serüveni", s. 201-202.
[43] Hansu, agm., s. 191.
[44] Sezgin, *age.*, s. 68.
[45] Hansu, agm., s. 191.
[46] Sezgin, *age.*, s. 68.
[47] Sezgin, *age.*, s. 100-101; *GAS*'ın Önsözlerinde de bu destek her zaman minnetle anılmış, ayrıca V. cildi kendisine ithaf edilmiştir.
[48] Ursula Sezgin, *Abū Miḫnaf: Ein Beitrag zur Historiographie der umaiyadischen Zeit,* Brill Yay., Leiden 1971.
[49] Hansu, agm., s. 191.
[50] Hansu, agm., s. 191.

ve birçok kitap ile yazı yayımlamaktadır. Hilal Hanım, bununla beraber hayvan hakları savunucusu olarak tanınmaktadır.[51]

2.6. *GAS*'IN İLK CİLDİNİN YAYIMLANMASI

Sezgin'in henüz talebelik yıllarında, Brockelmann'ın *GAL*'ine zeyl yazma arzusu; onu doktorasını yapar yapmaz bu hedef doğrultusunda çalışmaya yönlendirmiştir. Doçent olduktan sonra o, bu işe daha da yoğunlaşmış ve zeyl yazmak yerine, dünyadaki bütün yazmaları baz alarak yeni bir kitap yazmayı amaçlamıştır. Yaklaşık 1959 yılında ise hocasına bu fikrini sunmuş, o da böyle bir şeyi kimsenin yapmayacağını söylemişse de Sezgin, işbu kararından vaz geçmemiştir. Sonuç olarak 1967 yılında kitabının ilk cildi çıkmıştır. Sezgin bu cildi hocasına gönderdiğinde Ritter; kimsenin bu tür bir eser ortaya çıkaramadığını, talebesi dışında da kimsenin buna güç yetiremeyeceği şeklindeki ifadeleriyle memnuniyetini bildirmiştir.[52]

2.7. KRAL FAYSAL ÖDÜLÜ

'Kral Faysal Vakfı' bünyesinde açılan ve ilk kez 1979 yılında takdim edilip, kişiler ve kuruluşların üstün çalışmalarını; İslam araştırmaları, İslam'a hizmet, Arap dili ve edebiyatı, Bilim ve Tıp olmak üzere beş kategoride değerlendiren Kral Faysal ödülü;[53] 1979 yılında 'İslam araştırmaları' bölümünde Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin'e verilmiştir.[54] Sezgin'in Arapların Nobel'i olarak da bilinen işbu ödülü alan ilk kişi olması, onun Arap dünyasında tanınmasını sağladığı gibi, birçok önemli bağlantılar kurmasına da vesile olmuştur.

---

[51] Geniş bilgi için bkz. http://www.hilalsezgin.de/index.html. Sezgin, *GAS*'ın VI. cildini kızına ithaf etmiştir. Ayrıca Hilal Sezgin, Ursula ile Fuat Sezgin kütüphanesinin kuruluşu münasebetiyle, 'Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı 8. Olağan Mütevelli Heyeti Toplantısı' için 16 Şubat 2018 tarihinde bir video sunumu hazırlamış ve burada babası ile ilgili anılarından bahsetmiştir. Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=s9uMxQlBPlE, erişim 13.04.20

[52] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 17-18.

[53] Bkz. https://kingfaisalprize.org/ar/, erişim 16.04.20

[54] Bkz. https://kingfaisalprize.org/ar/professor-fuat-sezgin/, erişim 16.04.20

2.8. INSTITUT FÜR GESCHICHTE DER ARABISCH-ISLAMISCHEN WISSENSCHAFTEN'IN (ARAP-İSLAM BİLİMLER TARİHİ ENSTİTÜSÜ) KURULUŞU

Sezgin Kral Faysal Ödülü'nden aldığı desteği kullanarak[55], 18 Mart 1982 tarihinde Johann Wolfgang von Goethe Üniversitesi bünyesinde Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften'ı[56] kurmuştur. Bu enstitüyle aynı ismi taşıyan ve buranın maddi ihtiyaçlarını karşılayan vakıf ise 10 Şubat 1981'de kurulmuştur.[57]

Sezgin bu enstitüyü esasen ilk olarak İslam bilim tarihi araştırmaları ve derslerinin sınırlarını genişletmek ve evrensel bilim tarihinde İslam bilim tarihinin yerini göstermek amacıyla kurmuştur. Bunu gerçekleştirmek için de bir takım projeler düşünmüş ve aklına; Arap-İslam bilginlerinin tasarladıkları aletleri insanlara tanıtma ve bunları bir müzede sergileme düşüncesi gelmiştir.[58]

2.9. MUSEUM DES INSTITUTES FÜR GESCHICHTE DER ARABISCH-ISLAMISCHEN WISSENSCHAFTEN'IN (ARAP-İSLAM BİLİMLER TARİHİ ENSTİTÜSÜ MÜZESİ) KURULUŞU

Sezgin'in Arap-İslam bilginlerinin 800 yıllık (IX. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar) yaratıcılık devrinde tanıdıkları, geliştirdikleri ve bizzat icat ettikleri alet ve düzeneklerin modellerini, kaynaklarda yer alan bilgiler veya kalıntılar doğrultusunda ortaya koyma ve bunları bir müzede sergileme fikri gittikçe gelişmiştir. Nihayetinde yaklaşık 9-10 ay sonra (1983) 7-8 aletin modelleri yapılmıştır.

Sezgin'in ilk hedefi, günümüze ulaşmamış veya tarif edilmemiş ya da daha evvelki oryantalistlerin bilmedikleri takriben 20 ila 30 alet yaptırabilmekken,

[55] Bkz. www.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi, erişim 16.04.20

[56] Ayrıntılar için bkz. Sezgin, *Frankfurt Üniversitesi Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü'nün 30. Kuruluş Yıldönümü Özel Yayını 1984 Yılından 2011 Yılına Kadar Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Yayınlarına Yazılan Avrupa Dillerindeki Önsözler*, Timaş Yay., İstanbul 2014, s. 2-5.

[57] Bkz. https://www.uni-frankfurt.de/58601604/IGAIW, erişim 16.04.20

[58] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 21, 39-40. Arap-İslam bilim insanlarının ortaya çıkardıkları aletleri, kitaplardan uyarlayarak modeller halinde yapma fikri ilk olarak, Alman fizikçi ve bilim tarihçisi Eilhard Wiedemann'a (1852-1928) aittir. Onun yaptırdığı aletlerin 5 tanesini 1911 senesinde Münih'te bulunan Deutsches Museum (Alman müzesi) satın almıştır. Bkz. a. mlf., *age.*, s. 21, 40, 89, 148; Hilal Görgün, "Wiedemann, Eilhard", *DİA*, C.: XLIII, 2013, ss. 159-161.

nihayetinde yaklaşık 800 aletin modelini enstitüsünün iki katında sergileyebilmiştir. İşbu aletler; Fizik, Denizcilik, Astronomi, Teknik, Optik, Geometri, Tıp, Coğrafya, Kimya, Mimari, Müzik ile Mineraloji alanlarıyla alakalıdır. Müze umuma açık olmamasına rağmen, *Wissenschaft und Technik im Islam* isminde Almanca ve Fransızca olarak 2003'te yayımlanan ve aletleri tafsilatlı olarak izah eden katalog sayesinde oldukça tanınmaya başlanmıştır. Bu katalog ayrıca Türkçe *(İslam'da Bilim ve Teknik)* ve İngilizce gibi birçok dile de çevrilmiş, böylece daha geniş bir kitleye ulaşabilmiştir.[59]

2.10. BIBLIOTHEK DES INSTITUTES FÜR GESCHICHTE DER ARABISCH-ISLAMISCHEN WISSENSCHAFTEN'IN (ARAP-İSLAM BİLİMLER TARİHİ ENSTİTÜSÜ KÜTÜPHANESİ) KURULUŞU

Sezgin, projesini (*GAS*) gerçekleştirmek için dünya kütüphanelerini gezerek kendi imkanlarıyla satın aldığı, kopyaladığı, mikrofilmlerini yaptırdığı yaklaşık 25.000 cildi, kurduğu enstitünün kütüphanesinde özenle muhafaza etmiştir.[60] Burada bulunan eserler; Arap-İslam tin ve doğa bilimleri ile ilgili önemli çalışmalar, tüm dünyada bulunan Arapça yazmaların katalogları, Oryantalizm ve İslam bilimleriyle ilgili çoğu derginin nüshaları ile genel bilim tarihi hakkında Avrupa dilleri ile Arapça kaynaklardan ibarettir. Ayrıca işbu kütüphanenin büyük bir kısmını, Arap-İslam coğrafyası alanı kapsamakta ve burada birçok harita ve atlas da bulunmaktadır.[61]

2.11. İSTANBUL İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ TARİHİ MÜZESİ'NİN KURULUŞU

Sezgin'in Frankfurt'taki müzeyi kurmasının ardından, orada bulunan eserlere birçok ülke ve kuruluş tarafından zamanla ilgi gösterilmeye başlanmıştır. Öyle ki bu aletleri belirli bir süre sergileme ve hatta bunların kopyalarıyla müstakil bir müze kurma

[59] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 40, 147-149.
[60] https://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/menschen/islamforscher-problematische-uebertragung-einer-privatbibliothek-nach-istanbul-15096094-p2.html, erişim 17.04.20
[61] https://www.uni-frankfurt.de/58601604/Institut_für_Geschichte_der_Arabisch_Islamischen_Wissenschaften,erişim 17.04.20

teklifleri yapılmıştır. Türkiye ise ilk defa 2005 yılında, Kültür Bakanı Atilla Koç'un Almanya'daki enstitüye gitmesi ile Türkiye'de benzer bir projeyi gerçekleştirme arzusunu ifade etmiştir. Sezgin işbu teklife karşı her ne kadar büyük memnuniyet duymuş olsa da, mekan konusunda anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Daha sonra da TÜBA ile TÜBİTAK tarafından bu gibi teklifler sunulmuştur.

Ardından Sezgin, 2006 yılında Cevdet Akçalı vesilesiyle İstanbul Gülhane Parkı'nda, restorasyonu bitmek üzere olan, eskiden sultanların Has Ahırları olarak kullanılan tarihi bir bina kompleksinin varlığından haberdar olmuş ve bu mekanı oldukça beğenmiştir. Bunun üzerine Sezgin, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Kadir Topbaş'la görüşmüş ve buranın İslam bilim ve teknoloji tarihinden aletlerin sergilendiği bir müze olması konusunda anlaşılmıştır. Sonuç olarak 2007 yılında müzenin kuruluş sözleşmesi imzalanmıştır.

Akabinde Sezgin, bu çalışmaya oldukça ilgi gösteren, o dönemin Başbakanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan ile görüşmüş ve bunun sonucunda müzenin karşısına bilim tarihi ile ilgili bir merkezin de tesis edilmesine karar verilmiştir.[62] Nihayetinde İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi, Başbakan Sayın Erdoğan, bakanlar ve çok sayıda davetlinin katılımı ile 24 Mayıs 2008 tarihinde açılmıştır.[63]

Bu müzede yer alan aletler, Sezgin'in daha önce bir Arap dostunun mali desteği ve isteği üzerine, bir sergi projesi için Frankfurt'taki eserlerin kopyası şeklinde[64] hazırlanan eserlerin buraya hediye edilmesi ve Türkiye Devletinin üstlendiği masraflar ile ortaya çıkmıştır.[65] Müzenin motivasyonu ise doğal olarak Frankfurt'taki ile aynı olup; evrensel bilim tarihinin bütünlüğünü somut bir şekilde gözler önüne sermek ve

[62] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 61-63, 149-150.
[63] Sezgin, *age.*, s. 86-87.
[64] Sezgin, *age.*, s. 87. Frankfurt'taki eserler, kimyevi madde yardımıyla maden üzerine nakletme tekniği ile yapılmışken, İstanbul'dakiler Kahire'de bulunan ustalar tarafından elle yapılmıştır. Bkz. a. mlf., *age.*, s. 90.
[65] Sezgin, *age.*, s. 63.

tarihsel bir yanılgıyı düzeltmekten ibarettir.[66] Ancak İstanbul'da bulunan müzenin diğer bir hedefi de, burada bulunan vatandaşların, mensubu oldukları medeniyetin gerçek kimliğini tanımaları ve burayı dünyanın farklı yerlerinden ziyaret eden turistlerin de Müslümanların bilime katkısını görmeleridir.[67]

2.12. PROF. DR. FUAT SEZGİN – İSLAM BİLİM TARİHİ ARAŞTIRMALARI VAKFI'NIN KURULUŞU

'Prof. Dr. Fuat Sezgin - İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı' ise 2010'da kurulmuş ve buranın amacı da; İslam kültürü ile medeniyetinin teknolojik ve bilimsel mirasını en doğru biçimde anlamak ve gelecek nesillere de en iyi şekilde nakletmek olarak belirlenmiştir. Ayrıca Sezgin'in gerçekleştirdiği bütün çalışmaları sürdürmek te, bu kuruluşun hedefleri arasındadır.[68]

2.13. PROF. DR. FUAT SEZGİN - İSLAM BİLİM TARİHİ ENSTİTÜSÜ'NÜN KURULUŞU

Mezkur vakfın sürdürdüğü çalışmalar sonucunda, FSMVÜ bünyesinde 2013 yılında Prof. Dr. Fuat Sezgin - İslam Bilim Tarihi Enstitüsü ile Bilim Tarihi Bölümü ortaya çıkmıştır. Bu enstitü, hedefleri arasında; 'Fuat Sezgin Ekolü'nü sürdürüp geliştirme ve bilim tarihçileri için bir yetişme muhitini daima canlı tutmayı zikreder.[69]

2.14. PROF. DR. FUAT SEZGİN - İSLAM BİLİM TARİHİ ARAŞTIRMALARI VAKFI YAYINEVİ'NİN KURULUŞU

2015 senesinde yine Sezgin'in öncülüğünde Prof. Dr. Fuat Sezgin - İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı'nın yayınevi kurulmuştur.[70] *GAS*, halen bu vakıf yayınının

[66] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 150-151.
[67] Sezgin, *age.*, s. 33, 87, 109-110.
[68] Geniş bilgi için bkz. http://www.ibtav.org/sayfa/3/hakkimizda, erişim 17.04.20
[69] Geniş bilgi için bkz. http://www.ibtav.org/sayfa/7/hakkinda, erişim 17.04.20
[70] http://www.ibtav.org/sayfa/2/onculugundeki-kuruluslar, erişim 17.04.20

İstanbul Üniversitesi ile birlikte sürdürdüğü tercüme faaliyetleri ile 17 kişilik bir komisyon tarafından dilimize çevrilmeye devam etmektedir.[71]

2.15. PROF. DR. FUAT SEZGİN VE DR. URSULA SEZGİN BİLİMLER TARİHİ KÜTÜPHANESİ'NİN KURULUŞU

Sezgin, mezkur vakıf ve enstitü ile öğrencilerinin belirli bir seviyeye ulaştığını gördükçe[72] 2017 yılında, onların imkanlarını genişletme amacıyla şahsi kütüphanesinin 25.000 ciltlik bir bölümünü[73] İstanbul'a getirmeye karar vermiştir. Böylece 16 Mayıs 2017'de kitapların üçte biri İstanbul'a ulaşmış, ancak ikinci sevkiyatta kitapların diğer üçte birine, 'Alman Ulusal Kültür Varlığı'nı ifade etmeleri, dolayısıyla da Sezgin'in şahsına ait olmadıkları gerekçesiyle havaalanında gümrük tarafından el konulmuş, geri kalanlar ise Frankfurt'ta kalmıştır. Bu olay üzerine Sezgin'in Frankfurt'ta bulunan enstitüsü de mühürlenmiş ve 92 yaşındaki bilim insanı bütün bu olanlara karşı şaşkınlık içerisinde kalmıştır.[74] Ardından olayla ilgili soruşturma yürütülmüş ve nihayetinde söz konusu 30 bin civarındaki kitap hakkında karar çıkmıştır. Bu karar sonucunda, Sezgin'in Türkiye'ye getirmek istediği kitapların kendi şahsına ait olduğu ortaya çıkmış, dolayısıyla bunların transferine mani olacak durum ortadan kalkmıştır.[75] Ancak bu sırada enstitüye hükümet tarafından yetkili olarak görevlendirilmiş kişi, Sezgin'in riyasetine son vermiş, enstitüye girmesine mani olmuş ve savcılığın verdiği kararı görmezden gelerek kitaplarının enstitüye ait olduğunu iddia etmiştir.[76] Hayatını bilime adamış, ancak gerek Türkiye'de gerekse Almanya'da haksızlıklara maruz kalmış olan Sezgin, bu seferki kırgınlığını da kendisine yakışır bir ifadeyle dile getirmiştir;

---

[71] http://www.ibtav.org/haber/23/prof-dr-fuat-sezginin-dunyaca-unlu-eseri-turkceye-tercume-ediliyor, erişim 17.04.20

[72] https://www.bik.gov.tr/fuat-sezgin-bilimler-tarihi-muzesi-acildi/, erişim 17.04.20

[73] Sezgin Frankfurt'taki enstitüsünün kütüphanesinde bulunan her bir kitabı, hangi maddi kaynaklarla alındıklarının ayırt edilebilmesi için sarı ve beyaz olmak üzere farklı etiketlerle işaretlemiştir, bkz. https://www.bik.gov.tr/fuat-sezgin-bilimler-tarihi-muzesi-acildi/, erişim 18.04.20

[74] https://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/menschen/islamforscher-problematische-uebertragung-einer-privatbibliothek-nach-istanbul-15096094-p2.html, erişim 17.04.20

[75] https://www.fikriyat.com/dunya/2017/09/20/almanyanin-el-koydugu-30-bin-kitap-turkiyeye-getiriliyor, erişim 17.04.20

[76] https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/islam-bilim-tarihine-adanmis-omur-fuat-sezgin/1192694, erişim 18.04.20

"Ben Almanya'ya çok şey borçluyum, ancak şu an başıma gelenler beni çok üzüyor".

Ayrıca Sezgin, kendisinin siyasetle bir alakasının olmadığını ve 'iki ülke arasında bir rekabetle de ilgilenmediğini' ifade etmiştir. Nitekim kendisi için önemli olan tek şey, Almanya'da bir geleceğinin olmadığını düşündüğü ve uğruna hayatını adadığı çalışmalarının sürdürülmesi olmuştur. Sezgin bütün bu olanlara rağmen, kitapların Frankfurt'ta halen erişime açık olmaları için dijitalleştirilmelerini de teklif etmiştir.[77]

Nihayetinde Sezgin'in Frankfurt'ta bulunan kitaplarının yaklaşık 18 bininin İstanbul'a getirilmesinin ardından bu eserler, 2019 yılında İstanbul Gülhane Parkı'nda açılışı yapılan 'Bilim Tarihi Kütüphanesi'nde yerlerini almışlardır. Bilim tarihi sahasında, dünyada tek olma özelliğine sahip işbu kütüphanede; Frankfurt'tan getirilenlerin dışında, bizzat Sezgin'in seçtiği, 27 bin 26 kitap bulunmaktadır. Ayrıca daha Frankfurt'tan gelmesi beklenen eserlerle beraber, yaklaşık 60 bin ciltlik bir kapasite hedeflenmektedir.[78]

2.16. *GAS*'IN SON CİLTLERİ (XVIII. İLE XIX. CİLT) VE SEZGİN'İN VEFATI

Sezgin'in vefatı üzerine kızı Hilal Hanım'ın yaptığı açıklamalara göre, Sezgin'in yaşamının son aylarında şahsına ve çalışmalarına gölge düşürülmek istenmiştir. Öyle ki

[77] https://www.dailysabah.com/deutsch/deutschland/2017/09/21/prof-dr-fuat-sezgin-zu-unrecht-angeklagt-arbeitszimmer-weiterhin-polizeilich-versiegelt, erişim 18.04.20

[78] https://www.bik.gov.tr/fuat-sezgin-bilimler-tarihi-muzesi-acildi/, erişim 18.04.20. Daha önce bahsettiğimiz gibi Hilal Sezgin, mezkur kütüphanenin kuruluşu münasebetiyle hazırlanan toplantı için 16 Şubat 2018 tarihinde bir video sunumu hazırlamıştır. Burada o, anne ve babasının bilim ve kitaplar için yaşadıklarını ve maddiyata asla tamah etmediklerini gururla ifade eder. Bununla beraber onların, Frankfurt'ta kurdukları enstitüden de hiçbir zaman para almadıklarını, bilakis sürekli orası için harcamalarda bulunduklarını söyler. Mamafih işbu enstitüde bulunan kitapların onlara ait olmadığı, bu yüzden de İstanbul'da kurulan kütüphaneye götürülmesinin yanlış olduğuna dair ortaya atılan asılsız iddiaya da tepkisini gösterir. Sezgin çiftinin işbu eserleri, kullanılmaları için İstanbul'da bulunan kütüphaneye bağışlamak istemelerini de takdir eder. Nitekim Frankfurt Üniversitesi'nin esasen mezkur eserler ve enstitünün faaliyetleriyle çok fazla ilgilenmediklerini, bu yüzden de kütüphanenin burada bir geleceğinin olmadığından bahseder. Oysa İstanbul'da akademisyenlerin bu eserleri, dört gözle beklediklerini ve kitapların burada emin ellerde olacağını belirtir. Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=s9uMxQlBPlE, erişim 13.04.20

Frankfurt'ta bulunan enstitüsündeki bürosu ile kitaplarının yanı sıra, en son ele aldığı Arap-İslam Felsefesi Tarihi mevzusuyla ilgili (*GAS'*ın XVIII. ila XIX. ciltleri olacak olan) çalışmasına dair tüm kayıtlarına da el konulmuş ve vefatına dek şahsına geri verilmemiştir.[79]

Hayatını bilime adamış olan ve ömrünün son demlerine kadar çalışmaktan yılmayan Sezgin, ne yazık ki bilim tarihi açısından büyük önem arz eden Arap-İslam felsefesi tarihini yayımlayamadan, 30 Haziran 2018 tarihinde, 94 yaşında iken İstanbul'da sağlık sorunları nedeniyle tedavi gördüğü hastanede vefat etmiştir.[80] Sezgin'in cenazesi, 1 Temmuz 2018'te Cumhurbaşkanı Sayın Erdoğan, Başbakan Binali Yıldırım, bakanlar, akademisyenler ve çok sayıda sevenlerinin katılımıyla Fatih Camii'nde düzenlenen törenin ardından, vasiyeti üzerine, mezkur müze ile kütüphanenin de bulunduğu Gülhane Parkında toprağa verilmiştir.

Cenaze töreninde konuşan Cumhurbaşkanı Sayın Erdoğan, Sezgin'in vatansever ve ilim hususunda son derece azimli bir kimse olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Frankfurt'ta kalan eserlerinin, İstanbul'a getirilmesi noktasında çalışmaların devam ettiğini açıklamıştır. Bununla beraber 2019 senesinin; 'Prof. Dr. Fuat Sezgin - İslam Bilim Tarihi Yılı' ilan edileceğinin de haberini vermiştir.[81]

---

[79] Diyanet TV - Prof. Dr. Fuat Sezgin Belgeseli 2. Bölüm 34.44 – 37.30 dk., https://www.youtube.com/watch?v=rEYBejOP9vk, erişim 28.03.20 http://www.haber7.com/guncel/haber/2660164-hilal-sezgin-babasini-anlatti/?detay=1; http://m.islam.de/30062; https://www.dailysabah.com/deutsch/deutschland/2018/07/03/wuerdigung-fuer-fuat-sezgin-frankfurter-universitaet-bleibt-stumm, erişim 18.04.20

[80] http://www.divinity.ankara.edu.tr/?p=15196; http://www.ibtav.org/haber/44/alimin-olumu,-alemin-olumu-gibidir-hz-muhammed-(sav); https://www.trthaber.com/haber/gundem/siyasilerden-fuat-sezgin-icin-taziye-mesaji-372833.html; https://www.uni-frankfurt.de/72862781/Zum_Tod_von_Prof__Fuat_Sezgin, erişim 18.04.20; Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Ölümünün Alman Basınına Yansıması", *KÜSBD*, C.: IX, Aralık 2019, ss. 183-194.

[81] https://tccb.gov.tr/haberler/410/94710/-2019-u-prof-dr-fuat-sezgin-islam-bilim-tarihi-yili-olarak-ilan-edecegiz-, erişim 18.04.20

2.17. 2019 PROF. DR. FUAT SEZGİN – İSLAM BİLİM TARİHİ YILI

Sezgin'in cenaze merasiminde 2019 yılının, Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından; 'Prof. Dr. Fuat Sezgin – İslam Bilim Tarihi Yılı' ilan edileceğinin bildirilmesi üzerine, 5 Eylül 2018 tarihinde konuyla ilgili 2018/6 sayılı genelge resmi gazetede yayınlanmıştır. Genelgede yer alan bilgiye göre hedef; İslam kültürü ile medeniyetinin en doğru biçimde idrak edilmesini temin etmek, ayrıca onu gelecek nesillere de en iyi biçimde nakletmek olarak belirlenmiştir. Bu hususta yapılacak faaliyetler için de her türlü katkının sağlanması konusunda çeşitli kuruluşlara destek çağrısında bulunulmuştur.[82]

Ocak 2019'ta ise 'Fuat Sezgin Yılı Hazırlık Toplantısı', söz konusu etkinlik için bir koordinasyon merkezi kuran Kırıkkale Üniversitesi'nde[83] yapılmıştır. Mezkur karar kapsamında yapılacak etkinlikler için İBTAV ve Kırıkkale Üniversitesi ile toplam 299 kurum, kuruluş ve sivil toplum örgütü arasında işbirliği protokolü imzalanmıştır. Böylece Milli Eğitim Bakanlığının[84] ve üniversitelerin de dahil olacağı etkinlikler ile, İslam medeniyetinin bilime sağladığı katkılar bağlamında Sezgin ve başarılarını, dünya çapında prezante etme hedefiyle, başta Türkiye'de olmak üzere, Avrupa'nın 25 şehrinde, Cezayir'de, Türk Cumhuriyetleri'nin başkentlerinde ve Hindistan'da toplam 786 etkinliğin düzenlenmesi hedeflenmiştir.[85]

Bu bağlamda bir yandan planlanan faaliyetler devam ederken, Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde 23 Mayıs 2019 tarihinde 'Fuat Sezgin Yılı Toplantısı', bakanlar, rektörler

[82] https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/09/20180906-6.pdf, erişim 19.04.20
[83] https://sks.kku.edu.tr/Idari/Haber/Index/735, erişim 19.04.20
[84] https://www.meb.gov.tr/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-is-birligi-protokolu-imzalandi/haber/17878/tr, erişim 19.04.20
[85] www.ibtav.org/haber/45/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-hazirlik-toplantisi-kirikkale-universitesinde-yapildi; https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/105482/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-toplantisi-nda-yaptiklari-konusma; https://kku.edu.tr/Anasayfa/Haber/Index/1166, erişim 19.04.20

ve çok sayıda üst düzey bürokrat ile akademisyenler ve öğrencilerin katılımıyla gerçekleşmiştir.[86]

Yıl boyunca yapılan etkinlikler arasında; Sezgin'in isminin çeşitli kuruluşlara verilmesi, seminer, panel, konferans, sergi ve sempozyumların düzenlenmesi, çeşitli merkezlerin kurulması, müzelerin açılması, bilimsel dergilerin 'Prof. Sezgin Özel Sayısı'nı çıkarması, bilim bursları ve ödüllerinin verilmesi, hatıra para ve pul basılması, kısa film ve belgesel filmlerinin hazırlanması gibi faaliyetler yer almaktadır.[87] Bunlardan bazıları; Ankara Üniversitesi'nin 3 Mart 2019'da İlahiyat Fakültesi'nde düzenlediği 'Prof. Dr. Fuat Sezgin'i Anlamak ve Anlatmak Projesi Kapsamında Sergi ve Konferans' etkinliği,[88] İBTAV, İstanbul Üniversitesi, FSMVÜ ve Kırıkkale Üniversitesi ortaklığıyla 13-15 Haziran 2019'ta 12 ülkeden 70'in üzerinde katılımcıyla yapılan, 'I. Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin – İslam Bilim Tarihi Sempozyumu'[89] ile 'Büyük Bitlis Buluşmaları - Prof. Dr. Fuat Sezgin Panel'i[90] gibi organizasyonlardır.

23 Aralık 2019 tarihinde ise İstanbul Havalimanı'nda 'Fuat Sezgin Yılı Kapanış Töreni' Sayın Cumhurbaşkan'ın katılımlarıyla gerçekleştirmiştir. Törenle birlikte Eylül 2020'ye kadar devam edecek olan 'Modern Bilimin Öncüleri İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Sergisi de açılmıştır. Sezgin'in ve çalışmalarının hayırla yad edildiği etkinlikte, 'Fuat Sezgin Yılı' bağlamında gerçekleştirilen yaklaşık 890 faaliyetten bahsedilmiştir.

[86] https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/105482/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-toplantisi-nda-yaptiklari-konusma;https://kku.edu.tr/Anasayfa/Haber/Index/1166; https://www.fsm.edu.tr/haber/Cumhurbaskanimiz-Yuksek-Lisans-Ogrencilerimize-Diplomalarini-Verdi2019-05-24-16-03-46pm, erişim 19.04.20

[87] Geniş bilgi için bkz. Mehmet Doğan, Mert Can Erdoğan, "Fuat Sezgin'in Hayatı, Eserleri ve 2019 Yılı Etkinlikleri", *KÜSBD,* C.: IX, S.: III, 2019, ss. 1-48.

[88] https://www.ankara.edu.tr/prof-dr-fuat-sezgini-anlamak-ve-anlatmak-projesi-kapsaminda-sergi-ve-konferans/, erişim 19.04.20

[89] http://www.fuatsezginsempozyumu.org/, erişim 19.04.20

[90] www.ibtav.org/haber/65/buyuk-bitlis-bulusmalari-prof-dr-fuat-sezgin-konulu-panel-bugun-basliyor, erişim 19.04.20

Ayrıca Sezgin'in anısı yaşatmak için bazı ödüller, burslar, bilimsel faaliyetler ile sempozyumlar gibi kimi etkinliklerin ise her yıl devam edeceği söylenmiştir.[91]

3. HOCALARI VE ETKİLENDİĞİ ŞAHSİYETLER

Mehmet Fuat Sezgin'in hocalarını, daha doğrusu etkilendiği şahsiyetleri ortaya çıkarmak, esasen müstakil bir çalışmanın konusu olabilir. Nitekim Sezgin'in, Hellmut Ritter dışında fikirlerine tesir edenlerin kimler olduğu konusunda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Özellikle erken dönem yazını, rivayet olgusu ve İslam dönemine ait ilk tarihi dokümanlar gibi hususlar hakkındaki düşüncelerinin, nereye dayandığı net değildir. Bu yüzden de biz burada, tespit edebildiğimiz şahsiyetlerden kısaca bahsetmekle yetineceğiz.[92]

3.1. ANNE CEMİLE HANIM VE BABA MEHMET MİRZA EFENDİ

Sezgin'in arkadaşlarından Salih Tuğ'un verdiği bilgilere göre, annesi Cemile Hanım'ın Arap aksanı vardı. Ayrıca Arapça muhtemelen kendisinin ana diliydi. Dolayısıyla Sezgin'in bu dile olan aşinalığının annesi sebebiyle olduğu düşünülmektedir.[93]

Sezgin'in, üniversite tahsili sırasında Arapçasını geliştirmek için müftü olan babası Mehmet Mirza Efendi'den kalan *Taberî Tarihi*'ni okuması,[94] babasının da Arap diline hakim olmuş ve oğlunu bu konuda eğitmiş olabileceğini akla getiriyor.

[91] http://www.ibtav.org/haber/68/prof-dr-fuat-sezgin-yili-kapanis-toreni-cumhurbaskanimizin-tesrifleriyle-gerceklestirildi; https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/114074/modern-bilimin-onculeri-islam-bilim-ve-teknoloji-tarihi-sergisi-acilisi-ile-prof-dr-fuat-sezgin-yili-kapanis-toreni-nde-yaptiklari-konusma, erişim 19.04.20

[92] Çalışmamızın birçok yerinde olduğu gibi bu konuda da bize yol gösteren Sayın Dr. Eckhard Neubauer'ya şükranlarımızı sunarız.

[93] www.yorungedergi.com/2018/08/prof-dr-salih-tug-fuat-sezgini-anlatiyor-bir-duvarla-karsi-karsiya-kaldi/?utm_source=sm&utm_medium=post, erişim 20.04.20

[94] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 15.

Bununla beraber Sezgin, Sarf-ı Türkî'yi de babasından öğrendiğini söyler. Hatta o, bilimler tarihçisi olabilmesinde, babasının kendisine Türkçe grameri konusunda sağladığı katkının, oldukça önemli bir rol oynadığını da ifade eder.[95]

3.2. HELLMUT RİTTER (1892-1971)

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Sezgin'in mühendis olmaktan vazgeçip, tahsil hayatına Edebiyat Fakültesi'nde başlamasındaki temel etken, Hellmut Ritter'in öğrencisi olabilmekti.

Ritter'in oldukça zor bir hoca olması ve öğrencilerin genelde onun dersinden kaçmasına rağmen Sezgin, ona hayran kalmış ve onun talebesi olmak için elinden geleni yapmıştır. Talebeliği sürecince de Sezgin, Ritter'in söylediği her şeyi kafasına yazdığını ve bunların büyük bir kısmını geç yaşlarına kadar unutmadığını söyler. Ayrıca Sezgin, dakikliğini[96] ve günde 17 saatlik çalışma temposunu[97] da hocasından öğrendiğini ifade eder. Bununla beraber yukarıda da ifade ettiğimiz gibi filoloji, yazmalar ve metot konusunda da Ritter, Sezgin'e rehberlik etmiştir. Sezgin'in hayatının eseri olan *GAS*'ı ortaya çıkarabilmesindeki temel faktörlerden biri de elbette Ritter'dir. Zira daha önce değindiğimiz gibi, bu eseri kendisine tanıtan ve noksanlarının tamamlanması gerektiğini ifade eden Ritter'den başkası değildir.[98]

Sezgin'in 'Türkiye kütüphanelerine âşık bir adam'[99] olarak tanımladığı Alman bilim insanı Ritter, ülkemizde Batılı anlamda Şark dilleri filolojisi ile Türkoloji alanlarının kurucusudur. Carl Brockelmann, Paul Kahle ile Theodor Nöldeke gibi önemli şarkiyatçılardan ders almıştır. Ayrıca o, Hamburg Üniversitesi'nde bulunduğu sırada Carl Heinrich Becker'in asistanlığını yapmıştır. Daha sonra Bonn Üniversitesi'ne gitmiş ve "Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft" başlıklı doktora tezini

[95] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 37.
[96] Sezgin, *age.*, s. 13-14.
[97] Sezgin, *age.*, s. 55.
[98] Sezgin, *age.*, s. 16, 70.
[99] Sezgin, *age.*, s. 70.

vermiştir. Ritter askerliğini harb esnasında Türkiye ve Irak'ta yapmasından dolayı da Türkçesi ve Arapçasını geliştirebilmiştir. Savaşın ardından 1919'ta Hamburg Üniversitesi'nin Şark Dilleri bölümünde profesör olmuştur. 1926'da ise siyasi nedenlerden dolayı üniversitedeki görevinden alınmış ve Hamburg Üniversitesi'nde iken ilgilendiği İran kültürü ile alakalı araştırmalarını sürdürebilmek için Deutsche Forschungsgemeinschaft'ın desteği ile Türkiye'ye gelmiştir. Burada yazmalar konusunda çalışan Ritter, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde önce okutmanlık, ardından öğretim üyeliği yapmış, 1943'te ise Sezgin'in hocası olmuştur. 1949'ta tekrar Almanya'ya dönmüş ve emekliliğine dek Frankfurt Üniversitesi'nde çalışmıştır. Emekli olduktan sonra UNESCO vasıtasıyla İstanbul'a gitmiş ve orada İran şairlerinin el yazmalarını araştırmıştır. Bu esnada İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yeniden derslere girmiştir.

32 dil bildiği[100] söylenen mezkur filolog, İstanbul'da bulunduğu sırada, İsmail Saib Sencer, Mehmet Fuad Köprülü, Rifat Bilge ile Mehmet Şerefettin Yaltkaya gibi kimi bilim insanlarıyla birlikte Şarkiyat Mecmuası ile Enstitüsü, Şark Tedkikleri Cemiyeti, Bibliotheca Islamica ile Oriens mecmuasının kurulmasında öncülük etmiştir.[101]

Ritter'i daima hayırla yad eden Sezgin, üniversite yıllarında kendisini etkileyen başka bir hocasından bahsetmemiş ve onun büyük bir hoca olduğunu ve kendisine kafi geldiğini dile getirmiştir.[102] Hocasına olan şükranını ise Sezgin, *GAS* gibi bir eser ortaya çıkarmak ve III. cildini ona ithaf etmekle göstermiştir.

3.3. CARL BROCKELMANN (1868-1956)

Daha önce söylediğimiz gibi Sezgin, Ritter'in yönlendirmeleriyle Carl Brockelmann'ın *GAL*'ini tanımış ve onun eksikliklerinin farkına varmıştır. Bunun

[100] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri,* s. 56.
[101] Özcan Taşçı, "Ritter, Hellmut", *DİA,* C.: XXXV, 2008, s. 133-134.
[102] İhsan Fazlıoğlu, "Fuat Sezgin ile 'Bilim Tarihi' Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C.: II, S.: IV, 2004, 355-370.

üzerine o, bunları tamamlayacağına ve hatta daha da iyisini yapabileceğine inanmıştır. Böylece Ritter'in hocası Brockelmann'ı hem çalışma temposunda[103] hem de yönteminde[104] rol model olarak görmüştür.

Sezgin'in başyapıtının temel kaynağının sahibi olan Brockelmann, *GAL* adlı eseriyle tanınan Alman şarkiyatçısı ve Türkolog'udur. Daha lisede iken dil öğrenme hususundaki olağanüstü yeteneğiyle dikkat çeken Brockelmann, o yıllarda Arâmice, İbranice ve Süryaniceyi öğrenmiştir. Rostock Üniversitesi'nde eğitimine devam eden Brockelmann, Oryantalizm'in yanı sıra Türkçe, Arapça, Sanskritçe, Latince, Habeşçe, Yunanca ile Ermeniceyi öğrenmiş, ayrıca Kuzey ile Güney Afrika lisanları ve Mısır tarihiyle de ilgilenmiştir. Brockelmann, doktorasını Theodor Nöldeke'nin danışmanlığında, Taberî'nin *Ahbâru'r-rusul ve'l-Mulûk* adlı eseri ile İbnu'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i hakkında yapmıştır. 1893 yılında ise Breslau Üniversitesi'nde görev almış ve İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*'sını yayımlama faaliyetlerine iştirak etmiştir. Bu çalışma için araştırmalarda bulunmak üzere 1895 yılında İstanbul ve Londra'ya gitmiştir. İstanbul'da bulunduğu esnada Brockelmann, İbn Kuteybe'nin *'Uyûnu'l-Ahbâr'*ını çalışmış, ancak hiçbir yayınevi bunu yayımlamak istememiştir. Fakat birisi, daha dikkat çekici bir çalışma yapması koşuluyla bu eseri de neşredebileceğini ifade edince, meşhur *GAL'*ini hazırlamaya başlamıştır. Brockelmann 1900 yılından itibaren de çeşitli üniversitelerde ders vermiştir. Ayrıca o, Hamburg ile Breslau'da bulunan yazmaların kataloglarını da hazırlamıştır. Ordinaryüs profesör makamına Königsberg Üniversitesi'nde layık görülen Brockelmann, önce Halle Üniversitesi, ardından da Breslau Üniversitesi'nde rektörlük yapmıştır. Ancak Yahudi olan kimi profesörleri kayırdığı gerekçesiyle medya tarafından tenkit edilmiş ve Hitler'in hükümeti ele almasıyla istifasını vererek emekli olmuştur. Görevine daha sonra yeniden dönebilmiş ve şeref profesörü sıfatıyla Halle Üniversitesi'nde derslere girmiştir.

[103] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 55.
[104] Sezgin, *age.*, s. 74.

Brockelmann'ın üstün bir dil yeteneği ile güçlü bir hafızaya sahip olduğu söylenir. Bununla beraber onun, Mukayeseli Sami diller, Süryani ve Arap filolojisinde başarılı eserler kaleme aldığı, ayrıca Türkoloji alanında da önemli çalışmalar ortaya çıkardığı biliniyor.[105]

Brockelmann'a birçok yönden şükran duyduğunu ifade eden Sezgin, onun kendi devrinde yapabilecek işin belki de en iyisini yaptığını ifade eder.[106] Ancak Brockelmann'ın bununla beraber İslam dünyasını pek sevmediğini ve bibliyografyasında hiçbir müspet hükmün olmadığını, bilakis başka oryantalistlere ait menfi hükümlerin yer aldığını da belirtir.[107] Sezgin, hocasının hocasına olan şükran borcunu ise *GAS'*ın XVI. cildini ona ithaf ederek göstermiştir.

3.4. MUHAMMED HAMİDULLAH (1908-2002)

Sezgin yukarıda bahsettiğimiz gibi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki görevi esnasında, İstanbul'da gerçekleştirilecek olan Milletlerarası XXII. Müsteşrikler Kongresi hazırlıklarında da görevlendirilmiştir. 1951'de düzenlenen işbu toplantıda Muhammed Hamidullah, İslam hukukunun kaynaklarına dair sunduğu tebliğiyle büyük ilgi çekmiştir. Sezgin ile Hamidullah'ın ilk karşılaşması burada olmuş olabilir. Ayrıca Hamidullah, 1952 ila 1974 seneleri arasında İstanbul İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde de misafir profesör olarak ders vermiştir. Bu sırada Sezgin, kendisinin asistanı olmuş[108] ve Hamidullah'ın derslerini Arapçadan Türkçeye tercüme etmiştir.[109] Dolayısıyla Sezgin, Hamidullah'ı ve onun erken dönem fikirlerini 1950'li yıllarda yakinen tanıyor görünüyor. Ayrıca Sezgin'in *GAS* için yaptığı bir yolculuk da, Hamidullah'ın

[105] Nuri Yüce, "Brockelmann, Carl", *DİA*, C.: VI, 1992, ss. 335-336.
[106] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 18.
[107] Sezgin, *age.*, s. 74.
[108] Salih Tuğ, M. Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah", *DİA*, C.: XXX, 2005, ss. 534-537.
[109] www.yorungedergi.com/2018/08/prof-dr-salih-tug-fuat-sezgini-anlatiyor-bir-duvarla-karsi-karsiya-kaldi/?utm_source=sm&utm_medium=post, erişim 21.04.20

Haydarabat'ta bulunan kütüphanesindeki yazmaları incelemek üzere yaptığı seyahattir.[110]

Hamidullah, ailesi köklü ilmi geleneğe sahip olan bir kimsedir. İlk eğitimini, Haydarabat Nizamlığı baş müftülerinden olan babası Ebû Muhammed Halilullah'tan almıştır. Eğitimine Câmia Nizâmiyye'de devam eden Hamidullah, lisansını Osmâniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamlamıştır. Aynı fakültenin devletler hukuku alanında master yapmış, bir süre sonra da burada asistan olmuştur. Ardından doktorasıyla ilgili araştırmaları için bir süre Rheinische Friedrich Wilhelms Üniversitesi'nde bulunmuştur. Ayrıca Şam, Mekke, Kahire, San'a, Beyrut ve Medine kütüphanelerini de gezmiştir. İstanbul'u da ziyaret eden Hamidullah, İsmail Saib Sencer, Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Osman (Oskar) Rescher ile Hellmut Ritter gibi bilim insanları ile görüşmüştür. Doktora tezinde Fritz Salim Krenkow ile Paul Ernst Kahle'dan da faydalanan Hamidullah, 1933'te *Die Neutralität im islamischen Völkerrecht* adlı çalışmasını tamamlamıştır. Ardından Hamidullah, Sorbonne Üniversitesi'nde ilk dönem İslam diplomasisi hakkında *Corpus des documents sur la diplomatie musulmane à l'époque du prophéte et des khalifes ortodoxes* adlı diğer bir doktora tezi hazırlamıştır. Bunun için yazmalar ile özellikle siyasi dökümanları araştırmıştır. Doktorasını savunmasının ardından bir dönem, William Marçais, Louis Massignon ve Henri Laoust'un derslerine katılmıştır. Akabinde Osmâniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne dönen Hamidullah, buraya Devletler ve İslam hukuku alanında profesör tayin edilmiştir. 1948 yılından itibaren Hamidullah'ın, önce ülkesine daha sonra da İngiltere'ye siyasi nedenler yüzünden girişi yasaklanmıştır. Bunun üzerine o, Fransa'ya yerleşmiş ve Paris'te bulunan Centre National des Recherces Scientifiques'te çalışmalarını sürdürmüştür.

[110] www.yorungedergi.com/2018/08/prof-dr-salih-tug-fuat-sezgini-anlatiyor-bir-duvarla-karsi-karsiya-kaldi/?utm_source=sm&utm_medium=post, erişim 21.04.20

Hintçe, Urduca, İngilizce, Arapça, Türkçe, Almanca, Fransızca, Rusça, İtalyanca ve Farsça gibi diller bilen Hamidullah, Türkiye Üniversitelerinde de çeşitli ders ve konferanslar vermiştir.

Hamidullah, İslam ilimlerine bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmış ve çalışmalarını ilk kaynaklara dayandırma hedefini güttüğünden dolayı, birçok yazma eseri bulmuş ve çalışmıştır. Ayrıca o, Ignaz Goldziher'in; rivayetlerin uydurulduğu ve yalnızca sözlü olarak nakledildiğine dair iddiasını eleştirmiş ve erken dönemde esasen yazıdan da yararlanan bir rivayet metodunun söz konusu olduğunu ifade etmiştir.[111] Bu fikir ve metotları[112] biz, Sezgin'in aşağıda ele alacağımız çalışmalarında da görmekteyiz. Ancak ilginç olan, tespit edebildiğimiz kadarıyla bu etkilenmeden Sezgin'in kendisinin[113] bahsetmemesidir.

3.5. BAZI XX. YÜZYIL BİLGİNLERİ

Sezgin'le hadis edebiyatı tarihi ve Goldziher ile Schacht gibi oryantalistleri tenkit etme hususunda müşterek noktalara sahip olan Hamidullah dışında da kimi bilginlerden bahsedilir. Bunlar 'Hadis Oksidentalisti'[114] olarak tanımlanan; Hindistanlı Muhammed Zübeyr Sıddîkî, Suriyeli Mustafa es-Sibâî, Suriyeli Muhammed Accâc el-Hatîb ve Hindistanlı Muhammed Mustafa el-A'zamî gibi[115] XX. yüzyıl hadis bilginleridir.[116]

---

[111] Tuğ, Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah", ss. 534-537.

[112] Ayrıca bkz. örn. Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini", trc.: Nazıf Danışman, *AÜİFD*, C.: IV, S.: III-IV, 1955, s. 1-7.

[113] Sezgin, *GAS*'ın ilgili yerlerinde (bkz. örn. I. cildin indeksi, s. 926) Hamidullah'tan aldığı bibliyografik bilgilere yer vermiştir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla, bir fikri etkileşimden bahsetmemiştir.

[114] Kimi araştırmacılara göre Sezgin de bir oksidentalisttir. Ancak biz, Sezgin'in ne bir oryantalist ne de bir oksidentalist olduğunu düşünüyoruz. Zira o, Doğu'yu araştıran bir Batılı olmadığı gibi, Batı'yı araştıran bir Doğulu da değildir. Sezgin, Bilim tarihi üzerine yoğunlaşmış Müslüman bir bilgindir. Elbette bu konu daha derinlemesine tartışılabilir, ancak bunun yerinin burası olmadığından, bu kadar açıklama ile iktifa edeceğiz.

[115] Özcan Hıdır, "Oksidentalizm versus Oryantalizm: Hadis Oksidentalizmi – Fuad Sezgin ve Mustafa el-A'zamî Örneği", *HDT*, C.: V, S.: I, 2007, ss. 7-31, s. 25; Ali Karakaş, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, Ensar Yay., İstanbul 2018, s. 75-90.

[116] Bunların arasına, Mardin asıllı Amerikan bilim insanı Nabia Abbott (1897-1981) ta eklenir. Zira o hassaten *Studies in Arabic Literary Papyri II: Qur'anic Commentary and Tradition* isimli eserinde, henüz İslam'ın ilk yıllarında hadislerin aynı zamanda yazıldığını da söylemiştir. Bkz. Hıdır, agm., s. 17; Karakaş, *age.*, s. 80-82.

Sezgin ile mezkur âlimlerin ortak fikirlerini etraflıca irdelemek ve bir etkileşimin olup olmadığı üzerinde durmak, bu tezin sınırlarını aşar. Ancak işbu âlimlerin, Sezgin'den önce[117] oryantalistlere cevap mahiyetinde çalışmalar ortaya koydukları için onun, bunları etüt etmiş ve belki de bunlardan etkilenmiş olabileceği kanaatindeyiz.

Mamafih Sezgin'in, hocası Ritter ile meslektaşı mühtedi Alman şarkiyatçı Osman Rescher'in büyük ölçüde istifade ettiği XX. yüzyıl âlimi ve hâfız-ı kütüblerinden İsmail Saib Sencer[118] ile doğrudan bir etkileşimi olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak Sezgin, Arapça ve Farsçanın yanında Fransızca ve Almanca bilen, biraz Latince ile Grekçeyi de anlayan, kitapları oldukça iyi tanıyan ve son derece iyi bir hafızası olan İsmail Saib Efendi'den dolaylı olarak etkilendiğini söyleyebiliriz. Zira yazmalar ile bibliyografyalar[119] konusunda büyük bilgi birikimi olan İsmail Saib Efendi'nin, Ritter ile Rescher'i[120] bu hususlarda bilgilendirdiği düşünülürse, Sezgin'in de dolaylı olarak onun birikiminden faydalandığı söylenebilir. Bununla beraber Sezgin'in doktora çalışması için kullanacağı *Mecâzu'l-Kur'ân*'ın bir nüshasını Ritter'in, çok sevdiği İsmail Saib Efendi'nin Ankara Üniversitesi'nin Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde yer alan şahsi kütüphanesinde bulması[121] da hoş bir rastlantıdır.

3.6. İBNU'N-NEDÎM (ö. 385/995)

Sezgin'in bir bilimler tarihçisi olarak, kendi tespitiyle[122] bilim tarihinin kurucusu olan İbnu'n-Nedîm'den de istifade ettiği ve etkilendiği açıktır. Öyle ki Müslümanların

---

[117] Hansu, "Fuat Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı: Yazılı Rivayet Teorisi", *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri – Güncel Tartışmalar – Teorik Teklifler*, ss. 15-31, s. 26.
[118] Bkz. Azmi Bilgin, "İsmail Saib Sencer", *DİA*, C.: XXIII, 2001, ss. 122-123.
[119] İsmail Saib Efendi'nin, kütüphanesinde yer alan bir *Keşfu'zunûn* yazmasının kenarlarına mühim zeyiller yazdığı da bilinmektedir. Bkz. Bilgin, agm., s. 123.
[120] Rescher Sezgin'e *GAS* projesinin ilk dönemlerinde yardım etmiş, ancak daha sonra Sezgin'in çalışmasını daha kapsamlı yapma kararı üzerine Rescher, yaşının ileri olması nedeniyle bundan vaz geçmiştir. Bkz. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)*, XVII, I-IX: Brill Yay., Leiden 1967-1984, X-XVII: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Yay., Frankfurt 2000-2015, I/Önsöz.
[121] Fazlıoğlu, "Bilim Tarihi Üzerine", s. 357.
[122] Sezgin, *age.*, XIV/98; a. mlf., *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 97.

yanı sıra Babilliler, Hintliler, Yunanlılar ve Çinlilerden bahseden ve Sezgin'in tabiriyle[123] bunları objektif bir şekilde ele alan İbnu'n-Nedîm'in bibliyografyası el-Fihrist, Sezgin'in projesi (*GAS*) için temel kaynaklarından olmuştur.

Ancak Sezgin sadece İbnu'n-Nedîm'den değil, hassaten bibliyografya çalışan ama aynı zamanda genel olarak bilimin çeşitli alanlarıyla ilgilenen, özellikle erken dönem Müslüman âlimlerinden etkilenmiş, bunlardan hayranlıkla bahsetmiş[124] ve onların müthiş başarılarıyla motive olmuştur.[125]

3.7. ORYANTALİST 'SELEFLER'

Sezgin, yalnızca Müslüman âlimlerden değil, 'seleflerimiz' olarak tanımladığı[126] oryantalistlerden de son derece etkilenmiş görünmektedir. Ona göre İslam dünyasında yeterince tanınmadıkları için kendilerine çoğunlukla önyargılı yaklaşılan işbu bilginler, Müslümanların bilim tarihindeki yerini ortaya koymak için son derece önemli çalışmalara imza atmışlardır. Hatta Sezgin, Müslümanların son yüz yıl zarfında kendi kültür dünyalarının bilim tarihindeki yerinin bilincine varmaya başlamalarını, hayatlarını bu uğurda adayan birçok büyük oryantaliste borçlu olduklarını söyler. Bu yüzden de o, kendilerinden çok şey öğrendiği bu bilginlere karşı daima hürmet ve şükran duymuştur. Ayrıca o, İslam dünyasına karşı duydukları sempatiden dolayı takdir ettiği işbu şarkiyatçıların çalışmalarını, enstitüsünde yayımlayarak ve kendi eserlerini onların bazılarına ithaf ederek, minnet borcunu yerine getirmeye çalışmış görünmektedir.

Bu oryantalistlerin bazıları; Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), Johann Gottfried Herder (1744-1803) ile Alexander von Humboldt (1769-1859) gibi hümanistler ile Louis Pierre Eugene Amélie Sédillot (1808-1876), Joseph-Toussaint

[123] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 97.
[124] Örn. Câbir b. Hayyân, bkz. Sezgin, *age.*, s. 25, 80-82, 107; Bîrûnî s. 26, 79, 83; Kâtip Çelebi s. 44-46; Evliya Çelebi s. 52-53; İbnu'l-Heysem s. 83, 107; İbn-i Sina s. 79, 83, 107; Piri Reis s. 118.
[125] Bu bağlamda Sezgin'in, Müslümanların aşağılık kompleksinden kurtulmaları gerektiğine dair sıklıkla tekrar ettiği sözleri hatırlanabilir.
[126] Bkz. Sezgin, *GAS*, XIV/98 (unsere orientalistischen Vorgänger).

Reinaud (1795-1867), Jean-Jacques Emmanuel Sédillot (1777-1832), Ernest Renan (1823-1892), Franz Woepke (1826-1864), Eilhard Ernst Gustav Wiedemann (1852-1928), Carl Schoy (1877-1925), Julius Ferdinand Ruska (1867-1949), Paul Elizier Kraus (1904-1944), Julius Hirschberg (1843-1925), Ignatij Julianovic Kratschkovsky (1883-1951), Heinrich Suter (1848-1922), Alfred von Kremer (1828-1889), Carlo Alfonso Nallino (1872-1938) ile Michael Jan de Goeje (1836-1909) gibi Arapça doğa bilimlerini etüt edenler ve George Alfred Léon Sarton (1884-1956) gibi bilim tarihçileridir.[127]

3.8. ŞARKİYATÇI DOSTLAR

Oryantalist selefler dışında, Sezgin'e arkadaşlık etmiş ve hayatında büyük etki yaratmış kimi şarkiyatçı arkadaşları da vardır. Bunlardan biri Alman doğa bilim tarihçisi Willy Hartner'dır (1905-1981). Hartner, Johann Wolfgang von Goethe Üniversitesi'nde Kimya ve Astronomi okumuş, 1928 yılında ise Alman Astronom Martin Brendel'in danışmanlığında, Astronomi alanında doktorasını yapmıştır. Sonraki yıllarda ise doğa bilimleri tarihine ilgi duymuştur (Geschichte der Naturwissenschaften). Dillere de oldukça yatkın olan Hartner, çalışmaları için Arapça ve Çince öğrenmiştir. 1931 yılından itibaren de Üniversitede çeşitli diller öğretmiştir. 1935 yılında ise George Sarton'un himayesinde Harvard Üniversitesi'nin bilim tarihi alanında misafir profesör sıfatıyla bulunmuş ve burada uluslararası boyutta önemli ilişkiler kurmuştur. Hartner daha sonra Almanya'ya dönmüş ve çalışmalarına orada devam etmiştir. 1943 yılında Hartner, Frankfurt'ta Institut für die Geschichte der Naturwissenschaften'ı (Doğa Bilimleri Tarihi Enstitüsü) kurmuştur. 1946 yılında ise bilim tarihi sahasında ordinaryüs profesör olmuş, 1959 ila 1960 yılları arasında da Frankfurt Üniversitesinde rektörlük yapmıştır. 1960'lı yıllarda da Hartner, Harvard'a

[127] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri,* s. 175-176.

birçok kez misafir profesör olarak gitmiş ve orada bulunduğu sırada usturlap ile ilgili çalışmalar yapmıştır.

Hartner'in önemli çalışmalarından biri, Julius Ruska ile birlikte doğa bilimleri tarihi alanıyla ilgili yaptığı Arapça yazmalar kataloğudur. Onun ağırlıklı araştırma sahaları ise bilim tarihi ve özellikle astronomi tarihidir. Çalışmalarındaki başarılarından dolayı Hartner, George-Sarton-Medaille gibi birçok nişana layık görülmüş ve kimi önemli kurumların da başkanlığı ile üyeliğini yürütmüştür.[128]

Sezgin, Hartner ile Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmadan önce de tanışıyordu ve yukarıda bahsettiğimiz gibi, malum olay başına geldiğinde, yardım istediği kimseler arasında bu 'faziletli' dostu da vardı. Bununla birlikte Hartner Sezgin'i, Almanya'da bulunduğu sırada da her zaman desteklemişti.[129]

Mamafih yukarıda Hartner'le ilgili verilen bilgilere baktığımızda, bu dostluğun yalnızca bir destek bazında değil, bilakis bir etkileşim düzeyinde olduğunu da görebiliriz. Bunun en güzel örneği ise her iki bilim tarihçisinin de Frankfurt'ta bilim tarihi alanında birer enstitü kurmuş olmalarıdır. Dolayısıyla Hartner'in Sezgin üzerindeki etkisi, küçümsenmeyecek kadar büyük görünmektedir. Sezgin'in *GAS*'ın ilk cildini kendisine ithaf etmiş olması da bu etkileşimin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Sezgin'in hayatındaki bir diğer önemli isim, Alman İslam bilimcisi, Arabisti ve Graeco-Arabisti Wolfhart Heinrichs'tir (1941-2014). Akademisyen bir anne ve babanın oğlu olan Heinrichs, Köln Üniversitesi'nde İslam bilimleri, Semitistik ve Felsefe okumuştur. Heinrichs bir yıllığına Londra'da bulunan School of Oriental and African Studies'e gitmesinin ardından, eğitimine Frankfurt ve Gießen'de devam etmiştir. 1967 yılında ise Hâzım el-Kartâcennî'nin Aristo'nun *Poetika* adlı eserinden yaptığı alıntılar üzerine doktorasını tamamlamıştır. Akabinde bir yıl Orient-Institut Beyrut'ta bulunmuş

[128] http://www.iranicaonline.org/articles/hartner-willy, erişim 22.04.20
[129] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 64-65.

ve 1968 ila 1977 seneleri arasında Gießen Üniversitesi'nde öğretim görevliliği yapmıştır. 1978 yılında ise misafir profesör olarak gittiği Harvard Üniversitesi'nde, sürekli olarak kalmaya karar vermiştir.

Filoloji, Arap şiiri, retoriği ve nesri ile Aristo'nun *Poetika*sı'nın Arapça çevirisi üzerinde yoğunlaşan Heinrichs[130], Sezgin'e özellikle *GAS*'in II. cildinde[131] oldukça yardımcı olmuştur. Sezgin ise kendisine olan şükran borcunu, mezkur cildi ona ithaf etmekle ödemeye çalışmış görünmektedir.

Sezgin'e dostluk ve meslektaşlık eden bir diğer isim, Alman bilim tarihçisi Matthias Schramm'dır (1928-2005). Schramm, Marburg Üniversitesi'nde matematik, klasik filoloji ile oryantalizm okumuş ve Arapça öğrenmiştir. Eğitimine Frankfurt'ta devam eden Schramm, 1955'te Willy Hartner danışmanlığında aynı Üniversite'de doktorasını ve doçentliğini tamamlamıştır. Bir yıllığına Oxford Üniversitesi'nde bulunan Schramm, ardından Tübingen Üniversitesi'nde bilim tarihi alanında ders vermiş ve 1996 yılında emekli olmuştur. 2002 yılında ise Ulm Üniversitesi kendisini onur profesörü ilan etmiştir. Schramm'ın özellikle araştırdığı konular ise, Antik, Ortaçağ ve İslam bilim tarihi ile Modern matematik tarihidir. Ayrıca Tübingen'li Astronom Wilhelm Schickard ile büyük fizikçi, matematikçi ve astronom İbnu'l-Heysem'i (ö. 432/1040) çalışmıştır.[132]

Sezgin, kendisine oldukça çok tesir ettiğini söylediği 'bilim tarihi insanlığın ortak malıdır' ilkesini, 'Alman âlim arkadaşım' olarak tanımladığı Schramm'dan öğrendiğini belirtir. Ayrıca Sezgin'in ifadelerine göre, Yunanlıları çok iyi bilen ve matematik ile astronomi konusunda kendisinden çok daha iyi olan Schramm, Sezgin'e

[130] https://news.harvard.edu/gazette/story/2015/07/wolfhart-peter-heinrichs/, erişim 22.04.20
[131] Bkz. Sezgin, *GAS*, II/Önsöz.
[132] Wolfgang R. Dick, Jürgen Hamel, *Beiträge zur Astronomiegeschichte*, I-VIII, Yay. y., Frankfurt 2006, VIII/220-223.

çok büyük destek ve fayda sağlamış ve hayatında derin bir iz bırakmıştır.[133] Sezgin, hayatının eserinin IV. cildini de çok sevdiği bu dostuna ithaf etmiştir.

Sezgin'in bir diğer önemli dostu Alman asıllı Amerikalı şarkiyatçı Franz Rosenthal'dır (1914-2003). Yahudi bir ailenin çocuğu olan Rosenthal, 1932 yılında Berlin Üniversitesine girmiş ve oryantalizm ile klasik diller okumuştur. Doktorasını ise Alman oryantalist Hans Heinrich Schaeder danışmanlığında 'Die Sprache der Palmyrenischen Inschriften und ihre Stellung innerhalb des Aramäischen' başlığı ile tamamlamıştır. Ardından bir yıl Floransa'da, daha sonra ise Berlin'de bir yüksek haham okulunda öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1938 yılında ise Yahudi aleyhtarlığın artmasıyla ABD'ye gitmiş, bir süre sonra da Cincinnati'deki Hebrew Union College'da çalışmaya başlamıştır. Ardından 1948 senesinde Pennsylvania Üniversitesi'ne intisap eden Rosenthal, 1956'da Yale Üniversitesi'nde Sâmî diller profesörlüğüne tayin edilmiş ve 1985'te emekliye ayrılıncaya kadar orada görevine devam etmiştir. Rosenthal, mezkur Üniversite'nin Yakındoğu Çalışmaları Bölümü'nün uluslararası boyutta itibar elde etmesinde oldukça etkili olmuştur. Ayrıca o, Amerikan üniversitelerinde İslam'la alakalı çalışmaların çoğalmasına da önemli katkılar sağlamıştır. Bununla beraber birçok önemli ödül, üyelik ve fahri doktora payesine de layık görülmüştür.

Birçok önemli eseri olan Rosenthal'ın, çalışmalarının en önemli özelliklerinden bir tanesi, İslam medeniyetiyle ilgili kendisine kadar hiç ele alınmamış konuları irdelemesidir. Rosenthal, temelde iki düşünceyi savunmuştur; Müslümanların esasen Yunan medeniyetini sürdürdükleri ve insanın hevesleriyle genel anlamda dinin, özel anlamda da İslam'ın mütenakız olduğu, ayrıca kaidelerle zapt edilmeye çalışılan arzuların illa ki gün yüzüne çıkarak sosyal nizama tesir ettiği görüşüdür.[134]

Sezgin' dostu olarak gördüğü ve büyük Yahudi Alman oryantalisti ve çok insaflı bir bilgin olarak tanımladığı Rosenthal'ın, özellikle 'İslam'ın bilimi bilim olarak tanımış

[133] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 23, 54, 81.
[134] Cengiz Tomar, "Rosenthal, Franz", *DİA*, C.: XXXV, 2008, ss. 172-173.

olduğu' fikrini benimsemiştir.[135] Ayrıca Sezgin, sevdiği büyük oryantalist arkadaşlarına yaptığı gibi, başyapıtı *GAS*'ın bir cildini de (XVII.) bu arkadaşına ithaf etmiştir.

Sonuç olarak Sezgin'in hayatında, onu etkileyen ve onun ilmi birikimine katkı sağlayan birçok hocası ve dostu olmuştur. Ancak Sezgin, bunların arasından özellikle 'iyi iş yapan oryantalistlerin', kendisine tesir ettiğinden bahsetmiştir.[136] Ayrıca Dr. Peter Starr'ın[137] da ifade ettiği gibi[138] Sezgin, esasen bir Alman geleneği olan 'Geschichte der…' (… Tarihi) projelerini devam ettirmiştir.

Bununla beraber onu etkileyen mezkur oryantalistlere baktığımızda, hem onlar ile Sezgin'in hem de bizzat birbirlerinin arasında birçok ortak noktaların olduğunu görmekteyiz. Yani Sezgin, aslında hakikatin peşinden koşan, insaflı oryantalistlerin çalışmalarına hayran kalmış ve bir yerde bunları devam ettirmek için çabalamış görünmektedir.

4. MEHMET FUAT SEZGİN'E LAYIK GÖRÜLEN ÖDÜL VE UNVANLAR

Mehmet Fuat Sezgin, bilime adanmış hayatı boyunca birçok mühim ödül kazanmıştır. Bunlardan kimileri; İslam araştırmaları bölümünde Kral Faysal ödülü (1979), Frankfurt am Main Goethe Plaketi (1980), Almanya Birinci Derece Federal Hizmet Madalyası (1982), Almanya Üstün Hizmet Madalyası (2001), İran İslami Bilimler Kitap Ödülü (2004), Hessen Kültür Ödülü (2009)[139], T.C. Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü (2013), Kültür ve Turizm Bakanlığı Özel Ödülü (2016)[140] ve 1. Avicenna Ödülü'dür (2017)[141].

---

[135] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 28, 59, 177-178.
[136] Sezgin, *age.*, s. 54
[137] FSMVÜ Bilim Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Peter Starr. Kendisinin bize çalışmamızın birçok yerinde yardımcı olduğunu da burada belirtmek isteriz.
[138] Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=eBfJ2H4QBHk, erişim 22.04.20 (Teke Tek Özel - 21 Ekim 2018 - İslam bilim tarihine damga vuran icatlar hangileriydi?)
[139] Sezgin bu ödülü, İsrail'i destekleyen Salomon Korn ile beraber almak istemediğinden reddetmiştir. Bkz.https://www.hessenschau.de/archiv/2009/querelen-um-kulturpreis,archiv-2009-querelen-um-kulturpreis-100.html, erişim 22.04.20
[140] http://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/5824, erişim 22.04.20
[141] http://www.avicenna-studienwerk.de/avicenna-preis/, erişim 22.04.20

Ayrıca Sezgin'e; Şam, Bağdat ve Kahire Arap Dili Akademileri ile Rabat Kraliyet Akademisi ve TÜBA şeref üyeliği verilmiştir. Bununla beraber kendisine, Kayseri Erciyes Üniversitesi (2015), Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi (2016), Erzurum Atatürk Üniversitesi (2016) ve İstanbul Üniversitesi (2016) gibi birçok üniversite tarafından fahri doktora unvanı da takdim edilmiştir.[142]

Mamafih 2012 yılında Sezgin'in Ankara'da isminin verildiği bir meydan ve burada yapılan bir anıt, kendi katılımıyla düzenlenen törenle açılmıştır.[143] Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz gibi vefatından sonraki sene (2019) 'Fuat Sezgin Yılı' olmuştur.

5. MEHMET FUAT SEZGİN'İN ARAP DİLİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Mehmet Fuat Sezgin, Arap-İslam bilimlerinin gelişmesinde[144], Arap dilinin oldukça mühim bir rol oynadığından bahseder. Öyle ki o, Arapçanın rahat ve süratlı yazılmasıyla kitapların oldukça fazla yayılabildiğini ifade eder.[145] Bu fikri Sezgin, öğrencilik yıllarında (takriben 1944'te) hocası Ritter'den öğrendiğini belirtir. Arap yazısını seven ve adeta 'ona âşık olan' Ritter talebesine, Arap yazısında 3 vitesin olduğunu söylemiştir. Bunlardan birincisi; noktasız yazma olup, yazmada hızlı ancak okumada zor olduğundan, yalnızca âlimlerin okuyabildiği vitestir. İkincisi ise noktalı ama harekesiz olduğundan, okumada da yazmada aynı hızda olup, umumiyetle halk için geçerli olan sürati ifade eder. Üçüncüsü ise noktalı ve harekeli yazmadır ki bunda, okurken hatalar kolay fark edilir, fakat yazması daha fazla zaman alır. Latin harflerle yazma ise Ritter'e göre 'eşek vitesi'dir. İşte yazıda bu hıza sahip olan ve zamanla büyük

[142] http://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/5824, erişim 22.04.20
[143] https://www.haberler.com/baskentte-fuat-sezgin-meydani-ve-aniti-acildi-3963180-haberi/, erişim 22.04.20
[144] Bunun için Sezgin toplamda 12 faktörden bahseder. Bkz. Sezgin, *Wissenschaft und Technik im Islam*, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Yay., Frankfurt 2003, s. 169-170.
[145] Sezgin, *age.*, s. 170.

kağıt fabrikaları da kuran Müslümanlar, müthiş bir hızla oldukça fazla kitap telif etmeye muvaffak olmuşlardır.[146]

Bununla beraber müthiş bir dilleri olan ve müthiş şiirler nazmeden Arapların, hicrî I. yüzyıldan itibaren bu dilin gramerini de ortaya koyma çabaları, onların hem bilim dillerini kuvvetlendirmelerini hem de dili müstakil bir bilim dalı olarak ele almalarını sağlamıştır. Öyle ki kaynaklara göre Araplar, basit gramer kaidelerini ele alan ilk Arapça kitapçığı, takriben hicrî 50 ila 60 yıllarında yazmışlardır. Bu eser, Basralı Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin (ö. 69/688) sadece fâil ve mefûlün dildeki fonksiyonunu ele aldığı dört yapraklık bir kitapçığıdır. Bundan yaklaşık yüzyıl sonra ise gramer sahasında müthiş bir gelişme kat edilmiş ve gramerin çok hacimli ve bizi bugün bile hayranlığa sevkeden eseri, yani aslen İranlı Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) bize kadar ulaşan eseri *el-Kitâb* ortaya çıkmıştır. Sezgin, işbu çalışmanın adeta bir gramer felsefesi olduğunu ve hocası Ritter'e de dayanarak böyle bir eserin ne Yunanlılarda, ne Avrupalılarda ne de Çinlilerde bulunduğunu, ilk defa İslam dünyasında ortaya çıktığını belirtir. Ancak Müslümanlar bununla da kalmamış, gramer ile felsefesini daha da geliştirmişler ve bazı Avrupa dillerinin ancak XIX. yüzyılda tanıdığı üslup (stil) gramerinin temellerini VIII. yüzyılda atmışlar, XI. yüzyılda ise bunu 'ilmu'l-me'ânî' adı altında yeni bir bilim dalı olarak ortaya koymuşlardır.[147]

Mamafih Sezgin, Müslümanların filolojiyi kısa sürede geliştirmeleriyle, çalışmalarının düzenlenmesi ile diğer dillerle kurdukları bağ için kuvvetli bir zemin hazırladıkları da ifade eder. Ayrıca onların, yabancı terminolojileri almaları ve benimsemelerinin, onları, tanımlama ve bilimsellikte dakikliğe ve özgün bir Arapça terminolojisi ile bilimsel dilini oluşturmalarına sevk ettiğini de açıklar.[148] Neticede

[146] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri,* s. 121-122.
[147] Sezgin, *İslam Bilim Tarihi Üzerine Konferanslar,* Timaş Yay., İstanbul 2018, s. 104, 115, 130; a. mlf., *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 92, 122.
[148] Sezgin, *age.*, s. 170.

Sezgin'e göre, Arap dili ve çalışmalarının Arap-İslam bilimlerinin oluşması ve gelişmesinde yadsınamayacak bir katkısı olmuştur.

6. MEHMET FUAT SEZGİN'İN ESERLERİ

Daha önceki bir çalışmamızda[149] Mehmet Fuat Sezgin'in bilimsel üretimini; '*GAS* öncesi dönem' ve '*GAS* dönemi' diye ikiye ayırmıştık. Zira onun *GAS*'tan önceki çalışmalarını, adeta *GAS*'a kadar muhteva ve metot açısından tedricen gelişen bir süreç; *GAS*'ın telifi esnasında yazdığı diğer eserleri de, *GAS*'tan çıkarılmış kimi sonuçlar olarak görmekteyiz. Bundan dolayı da bu başlığı; '*GAS* öncesi dönem' ve '*GAS* dönemi' olmak üzere iki kategoride ele alacağız.

6.1. *GAS* ÖNCESİ DÖNEM

Sezgin, '*GAS* öncesi dönem' diye adlandırdığımız bu süreçte, günümüzde hala önemini koruyan bazı eserler meydana getirmiştir. Sezgin'in ilk akademik çalışmaları olan bu eserler aşağıdakiler gibidir:

1. *İslam Düşüncesinin İlahi Tarafı:* Sezgin, doktora tezini hazırlama aşamasında iken, Mısırlı düşünür Muhammed el-Behî'ye (1905-1982) ait olan *İslam Düşüncesinin İlahi Tarafı* adlı eserin ilk cildini, kısa bir süre içinde tercüme etmiştir. Sezgin'in yayımlanmış ilk çalışması olan bu eser, 1948 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları arasında çıkmış[150], 2019 senesinde ise ikinci kez basılmıştır.[151] Onun sonraki çalışmaları açısından bu eser; tercüme, nakil ve isnat konularını içermesi bakımından önemli görünmektedir.

2. *Bedî İlminin Tekâmülü ve İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Bedîiyyelere Ait Yazarlar Kataloğu:* Sezgin'in İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde 1947 yılında

[149] Bkz. Şeyma Nur Ünal, "Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Arap Edebiyatı", *Prof. Dr. Fuat Sezgin ve İslâmî İlimler*, SAMER Yay., Kahramanmaraş 2019, ss. 185-196.
[150] Hansu, "Türkiye'deki Akademik Serüveni", s. 197.
[151] Bkz. Dr. Muhammed el-Behî, *İslam Düşüncesinin İlahi Tarafı*, trc. Fuat Sezgin, DİB Yay., Ankara 2019.

hazırladığı bitirme tezidir.[152] Onun az konuşulan[153] bu eserinde de esasen önemli açıklamalar yer almaktadır. Öyle ki o, tezinin ilkin yalnızca Bedîiyyeleri tetkik etme ve bunların İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazmalarının kataloğunu yapmaktan ibaret olduğunu, ancak çalışma esnasında bazı tespitlerinin ortaya çıktığından bahseder. Bunlardan biri, beyan ilminin sanıldığı gibi Câhız ile değil, daha önce başladığı ve Câhız'ın "*beyân*"ının, beyandan bugün anladığımız manadan çok farklı şeyler ifade ettiğidir. Bir diğer mesele ise İbnu'l-Mu'tez ile başladığı kabul edilen *bedîin,* iki kısımdan ibaret olduğu ve bunların az olan ilk kısmının daha önce mevcut, ikinci kısmının tamamıyla yeni olduğudur. Ayrıca Sezgin, kitabının tertip şeklinden, ayrı senelerde yazılmış iki kısmın mevcut olduğunu anlamıştır. Bununla beraber eserin ikinci kısmının, Aristo *Retorik*'inin tercümesinden istifade edilerek yazıldığını da düşünmüştür. Bir diğer tespiti ise, iddia edildiği gibi Kudâme b. Ca'fer'in de bedî ilminin mucidi olmadığı ve her ikisinin de çalışmalarını, Aristo'nun eserinin tercüme edilmesi üzerine ortaya çıkardıklarıdır. Son olarak da *Bedîiyyelerin*, Safiyyuddin el-Hillî (ö. 749/1348) ile değil, en az bir asır önce Emînu'd-Dîn el-Erbilî (ö. 670/1272) isimli şairle başladığını görmüştür. Ancak Sezgin, bütün bu iddialarını, daha geniş bir zamana ihtiyaç duyduğu için işbu tezinde tam olarak temellendiremediğini de ifade eder. Fakat onun bu konuları daha sonra *GAS*'ın XVI. cildinde kısmen ele aldığını da görmekteyiz. Aşağıda biz bu hususlara, literatür teorisini irdelerken Sezgin'in ele aldığı şekliyle yer vereceğiz.

3. Ma'mer b. El-Musennnâ'nın *Mecâzu'l-Kur'ân* İsimli Eserinin Tahkiki: Sezgin'in Hellmut Ritter danışmanlığında hazırladığı işbu doktora tezi, filolojik bir tefsirin hala önemini koruyan ilk[154] edisyon kritiğidir. Kahire'de neşredilen bu esere

[152] http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/01375.pdf, erişim 23.04.20

[153] Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuyu ele alan tek eser şudur: Fatma Nur Şener, "Fuat Sezgin'in Bedî İlminin Doğuşu ile İlgili Görüşleri (Bedî' İlmi ile İlgili Bitirme Tezi Bağlamında)", *Darulfunun İlahiyat*, C.: XXX, 2019, s. 67-91.

[154] Bkz. Diyanet TV - Prof. Dr. Fuat Sezgin Belgeseli 1. Bölüm 17.40 – 17.50 dk., https://www.youtube.com/watch?v=rEYBejOP9vk, erişim 28.03.20

Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi profesörü Emîn el-Hûlî, 1954'te yazdığı takdimde, Sezgin'in yetenek ve başarısına vurgu yapmıştır.[155] Ayrıca Sezgin'in bu çalışmasındaki dikkat ve titizliği, onu hadis edebiyatının erken dönem eserleri, bunların özellikleri ve bunlar arasındaki ilişkileri araştırmaya sevk etmiştir.[156] Böylece Sezgin'in, özelde hadis genelde tüm İslam kitâbiyatıyla ilgili genel kabullerin tersini ifade eden meşhur iddiası ortaya çıkmıştır.

4. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkındaki Araştırmalar:* Sezgin, *Mecâzu'l-Kur'ân*'ın edisyon kritiğini yazarken, Buhârî'nin esasen işbu çalışmanın mühim bir bölümünden alıntı yaptığını görmüştür. Bunun üzerine Sezgin, özellikle filolojik kaynaklar olmak üzere, Buhârî'nin genel olarak *Sahîh*'i için kullanmış olabileceği 'yazılı' kaynakları araştırmaya koyulmuş ve nihayetinde tezini ispat eden doçentlik çalışması ortaya çıkmıştır. Böylece Sezgin, ilk asırlarda muhaddislerle filologlar arasındaki münasebeti de aydınlatmaya çalıştığı bu eserinde, İslam'ın erken döneminde genel kabulün aksine şifahi kaynakların yanında yazılı kaynakların da pekala kullanılmış olduğunu ortaya koymuştur.

5. Câbir b. Hayyân Konulu İkinci Doçentlik Çalışması (Habilitation): Sezgin'in ikinci doçentlik çalışmasını ne yazık ki okuma şansımız olmadığı için, içeriği hakkında malumat sahibi değiliz. Ancak aynı konuyu *GAS*'ın IV. cildinde ele aldığı için, mezkur tezinde de; Câbir b. Hayyân'ın hayatı, çalışmaları, kaynakları gibi hususları ve bununla ilgili yapılan tartışmalara cevaplarını içerdiğini tahmin ediyoruz.

6.2. *GAS* DÖNEMİ

'*GAS* dönemi' adını verdiğimiz bu süreçte; Sezgin'in başyapıtı *GAS* ile bunu telifi esnasında kullandığı materyallerin tıpkıbasımları ve buradan çıkardığı bazı sonuçları ifade eden, ekseriyetle Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen

[155] Dere, "Ankara İlahiyat Yılları", s. 225, dipnot 9.
[156] Dere, agm., s. 246.

Wissenschaften bünyesinde ortaya çıkan bazı eserler neşredilmiştir. Çalışmamızın ana kaynağını oluşturan *GAS*'ı zaten aşağıda tanıtacağımız için burada doğrudan *GAS* dışında ortaya çıkan kimi çalışmalardan kısaca bahsedeceğiz.

1. *Wissenschaft und Technik im Islam*: Beş ciltlik bu eser, Frankfurt ve İstanbul'da bulunan müzelerdeki aletlerin tanıtımı şeklinde bir katalog çalışmasıdır. Kataloğun, Fransızca, Türkçe (*İslam'da Bilim ve Teknik*) ve İngilizce tercümeleri de bulunmaktadır.

2. Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften: Enstitünün Arap-İslam bilimleri tarihi ile bu tarihin evrensel bilim tarihi içerisindeki konumunun ortaya konulmasına yönelik yayımladığı bilimsel dergidir.

3. Enstitünün Çıkardığı Metin ve Çalışmalar: Enstitünün bu kategoride birçok değerli çalışmasının olmasıyla beraber, en önemlilerden birisi; *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde von den Anfängen bis 1986 nebst Literatur über die arabischen Länder der Gegenwart* ile ek cildi *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde:1987-1994* adlı çalışmadır. 21 cilt ile 5 ek ciltten oluşan bu eser, günümüzdeki Arap ülkeleri hakkındaki literatürü de kapsayacak şekilde, başlangıcından 1986'ya kadar ve ek cildinde 1987'den 1994'e kadar Arapça ve İslam bilimleri üzerine Almanca yazılan eserlerin bir bibliyografisidir.

4. Şarkiyatçıların Eski Çalışmalarının Tıpkıbasımları: Enstitü bu sahada da oldukça mühim çalışmalara imza atmış, bunlardan birisi de; *Beiträge zur Erschließung der arabischen Handschriften in deutschen Bibliotheken* adlı çalışmadır. Bu eser, 3 ciltten ibaret olup, Alman kütüphanelerindeki Arapça yazmaların tetkiklerini ifade etmektedir.

5. Arapça Yazma Eserlerin Tıpkıbasım Yayınları: Enstitünün bu alanda neşrettiği önemli eserlerden biri: Emînuddevle eş-Şeyzerî'nin (ö. 622/1225'ten sonra) *Cemheratu'l-İslâm Zatu'n-Nesr ve'n-Nizâm* isimli eseridir. Bu çalışma, miladi XII. yüzyılın sonuna kadar üretilmiş İslami döneme ait şiir ve düzyazı eserlerden oluşmaktadır.

6. Kartografi Eserleri: Enstitünün önemli bir katkısı da kartografi alanındadır. Örneğin; Sezgin'in *The Contribution of the Arabic-Islamic Geographers to the Formation of the World Map* adlı eseri. Bu çalışmada Sezgin, Arap ve Müslüman coğrafyacıların dünya haritasının oluşumuna katkısını ele almaktadır.[157]

7. Türkçe Basılı Eserler: Sezgin'in nispeten daha az olan Türkçe basılı eserleri ise aşağıdaki gibidir:

1. ***Arap-İslam Bilimleri Tarihi - I***
2. ***İslam'da Bilim ve Teknik - I-V***
3. ***Kâtip Çelebi'nin Esas Kitâb-ı Cihânnümâ'sı ve Coğrafya Tarihindeki Yeri***
4. ***Tanınmayan Büyük Çağ: İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi'nden***
5. ***Amerika Kıtasının Müslüman Denizciler Tarafından Kolomb Öncesi Keşfi ve Pîri Reis***
6. ***İslam Uygarlığında Astronomi, Coğrafya ve Denizcilik***
7. ***1984 Yılından 2011 Yılına Kadar Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Yayınlarına Yazılan Avrupa Dillerindeki Önsözler***
8. ***İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi: Toplu Bir Bakış***
9. ***Bilim Tarihi Sohbetleri (Söyleşi)***
10. ***İslam Uygarlığında Mimari, Geometri, Fizik, Kimya ve Tıp***
11. ***İslam Bilim Tarihi Üzerine Konferanslar (Derleme)***

Sonuç olarak Sezgin, gerek hayatının eseri olan *GAS* gerekse burada tek tek sayamayacağımız yaklaşık 1450 ciltlik diğer çalışmaları ile esasen her iki dönemde de Arap-İslam literatürüne önemli katkılar sağlamıştır. Elbette telif ettiği bütün makaleleri, editörlüğünü yaptığı çalışmaları, tıpkıbasımları, süreli yayınları önemlidir, ancak yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi, *GAS* dışındaki eserleri, genel anlamıyla ya ona hazırlık mahiyetinde ya da onun sonuçlarından biri şeklindedir. Bu yüzden bizim

[157] Ayrıntı için bkz. Sezgin, *Önsözler*.

buradan itibaren Sezgin'in Arap-İslam literatürüne sağladığı katkıları ele alırken başvuracağımız asıl kaynağımız, onun başyapıtı *GAS*[158] olacaktır.

[158] Giriş bölümünde de ifade ettiğimiz gibi; çalışmamızda her ne kadar Sezgin'in diğer eserlerinden yararlanmış olsak ta temel kaynak olarak *GAS*'ı kullandık.

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMET FUAT SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜRÜNE KATKISI

Bu bölümde Mehmet Fuat Sezgin'in özellikle *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)* adlı şaheseriyle Arap-İslam literatürüne sağladığı katkılar, muhteva ve metot açısından ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun için öncelikle esas başvuru kaynağımız olan müellifimizin başyapıtı *GAS*, tanıtılacak, ardından başlığı ile genel yapısının incelenmesiyle bir bütün olarak Arap-İslam kitâbiyat tarihine sağladığı katkıdan bahsedilecektir. Akabinde *GAS'*ın özellikle I., II. ve XVI. ile kısmen III.-VII. ciltlerinde, Sezgin'in Arap-İslam yazını ile literatürüyle ilgili ele aldığı kimi hususlar irdelenip, müellifin önceki çalışmalara yaptığı eklemeleri, tashihleri ve bazı metotlara dayalı değerlendirmeleriyle işbu alana sağladığı katkılara bakılacaktır.

1. SEZGİN'İN BAŞYAPITI: *GAS*

Mehmet Fuat Sezgin'in 1954'te malzemesini toplamaya koyulup, 1961'de yazmaya başladığı ve 2018'de vefatına kadar sürdürdüğü çalışmasının semeresi, *GAS* adlı XVII ciltlik eseridir.

Sezgin söz konusu eseri, daha önce bahsettiğimiz gibi hocası Hellmut Ritter'in Carl Brockelmann'ın (1868-1956) iki cilt (Weimar 1898-1902) ile üç cilt zeylinden (Supplementband, Leiden 1937-1942) oluşan Arap-İslam literatürüne dair bibliyografik çalışması olan *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)* adlı eserinin noksanlarının

tamamlanması gerektiğine dair sözleri üzerine yazmaya karar vermiştir.[159] Başlangıçta Sezgin, bu eseri yalnızca İstanbul kütüphaneleri bazında tamamlamayı hedeflemiş ve bunun için Alman şarkiyatçı Osman Rescher'dan (1883-1972) da gerekli malzeme konusunda destek almıştır. Ancak bir süre sonra önceki planından vaz geçerek daha geniş çapta bir çalışma yapmaya karar verdiği için yoluna tek başına devam etmek zorunda kalmıştır. Sezgin'in bundan sonra da çalışmayla ilgili planları sürekli farklılık arz etmiş ve nihayetinde 1967'de *GAS*'ın ilk cildi Leiden'da Brill yayınları tarafından neşredilmiştir. Söz konusu ciltte, bulduğu bütün malzemeyi düzenlemiş, Brockelmann'ın ifadelerini kontrol etmiş ve geliştirmiştir. Kitabında önce Brockelmann'ın bulduğu el yazmalarını vermiş, ardından kendi ilavelerini eklemiş ve eserini Brockelmann'ın metoduna göre yazmıştır. Ancak Sezgin bu ilk cildi yalnızca bir deneme olarak gördüğünü de ifade etmiş ve diğer ciltlerde plan ve form değişikliğinde bulunabileceğini belirtmiştir.[160] Örneğin I. cildin önsözünde II. cildin şiir, nesir, filoloji, eğlence literatürü gibi konuları ihtiva edeceğini söylemesine rağmen, burada yalnızca şiir konusunu ele almış; üçüncü cildin ise tercümeler, felsefe ve doğa bilimini ihtiva edeceğini ifade etmesine karşın, söz konusu ciltte tıp, eczacılık, zooloji ve veterinerlik konularını işlemiştir. Tercümeler, felsefe ve doğa bilimi konuları her ne kadar XVII cildin içinde muhtevi olmuş olsa da yayımlanan hiçbir cildin müstakil konusu olmamıştır. Ayrıca Sezgin sadece muhteva bakımından değişiklikler yapmamış, format ve metot bakımından da bir bibliyografiğe yazılan zeyl niteliğini taşıyan bu eseri, zamanla müstakil bir çalışma haline getirmiş ve içinde önemli analizlerin de bulunduğu bir Arap-İslam bilimler tarihine dönüştürmüştür.

Bununla beraber Sezgin, çalışmalarını kendi maddi imkanlarıyla yürütmüş, UNESCO tarafından beklenen yardımı da tek başına böyle bir eseri yazamayacağı

[159] Sezgin, *GAS*, I/Önsöz; a. mlf., *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 69-71.
[160] Sezgin, *GAS*, I/Önsöz.

gerekçesiyle alamamıştır.[161] Oysa Sezgin, bu çalışmanın bir fert işi olduğunu savunmuş ve 'bir aklın bu işin baştan sona harmonisini sağlaması'[162] gerektiğini vurgulamıştır. Kral Faysal Ödülü'ne layık görülünce de aldığı destekle, Frankfurtta *Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* adlı enstitüsünü kurmuş[163] ve eserinin X. ila XVII. ciltlerini bu kuruluş bünyesinde sürdürmüş ve yayımlamıştır.

Sezgin'in 60 ülkenin kütüphanelerini gezip, 400.000 yazma eseri tarama imkanı bularak[164], temelde yazmaların tarihini tanıttığı eserinin muhtevası ise genel olarak ilgili ciltle alakalı bir önsözle başlar. Ardından Sezgin söz konusu ciltte ele aldığı konuyla alakalı bir giriş sunar. Burada mevzuyla müteallik tahliller ve değerlendirmeleri zikreder. Ve nihayetinde ilgili bilim insanları, eserleri ve bunlarla ilgili yapılmış çalışmalarından bahsedip, eserleri günümüze ulaşmışsa bulundukları kütüphanelere de işaret eder. *GAS*'ın genel muhtevası böyle olup, her bir cildin kendine ait özellikleri de elbette mevcuttur. Müstakil olarak her bir cildin konuları ise kısaca şöyledir:

I-IX Brill Yayınları (1967-1984):

I. Cilt (1967): **Kur'an ilimleri, Hadis, Tarih, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf**

II. Cilt (1975): **Şiir**

III. Cilt (1970): **Tıp, Eczacılık, Zooloji, Veterinerlik**

IV. Cilt (1971): **Simya, Kimya, Botanik, Ziraat**

V. Cilt (1974): **Matematik**

VI. Cilt (1978): **Astronomi**

VII. Cilt (1979): **Astroloji, Meteoroloji**

VIII. Cilt (1982): **Leksikografi**

[161] Sezgin, *GAS*, I/Önsöz; a. mlf., *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 72. Bu eserin yazımı konusundaki müzakereler devam ederken, o kadar ileri gidilmiş ki bu işi 'bir Türk'ün, bir Müslüman'ın yapabileceğini düşünmüyoruz' gibi ifadeler dahi kullanılmış, bkz. s. 73.
[162] Sezgin, *age.*, s. 73.
[163] Bkz. http://www.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi, erişim 28.03.20.
[164] Sezgin, *age.*, s. 71.

IX. Cilt (1984): **Gramer**

X-XVII Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Yayınları (2000- 2015):

X. Cilt (2000): **Matematik Coğrafya ve Haritacılık**

XI. Cilt (2000): **Matematik Coğrafya ve Haritacılık**

XII. Cilt (2000): **Matematik Coğrafya ve Haritacılık**

XIII. Cilt (2007): **Matematik Coğrafya ve Haritacılık**

XIV. Cilt (2010): **Beşeri Coğrafya**

XV. Cilt: (2010): **Beşeri Coğrafya**

XVI. Cilt: (2015): **Edebiyat Literatürü**

XVII. Cilt: (2015): **Edebiyat Literatürü**

Sezgin'in işbu eseri; hem Doğu'da hem de Batı'da bazı yankılar yapmış ve hakkında tercüme, istidrâk, değerlendirme gibi çalışmalar ortaya çıkmıştır. *GAS,* Arapçaya *Tarîhu't-Turâsi'l-Arabî*[165], Türkçeye ise *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*[166] ismiyle tercüme edilmeye devam etmektedir.[167] Bununla beraber mezkur eser hakkında *Mulâhazât ve İstidrâkât alâ Kitâbi Târîhu't-Turâsi'l-Arabî lî Fuâd Sezgîn*[168] ile *İstidrâkât alâ Tarîhi't-Turâsi'l-Arabî*[169] adı altında çalışmalar da yapılmıştır. Batı'da *GAS,* Susanne Billig – *Die Karte des Piri Re'is*[170] ile Thomas Bauer - *Warum es kein*

[165] Sezgin, *Tarîhu't-Turâsi'l-Arabî,* X, trc. Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslamiyye, Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslamiyye Yay., Riyad 1991.
[166] Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi,* Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 2015.
[167] Enstitü *GAS'*ın Matematik Coğrafya ciltlerini İngilizce'ye tercüme etmiştir. Ayrıca *GAS,* Farsça ile Urduca'ya da tercüme edilmektedir. Bkz. Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 84.
[168] Ekrem Ziyâ 'Umerî, "Mulâhazât ve İstidrâkât alâ Kitâbi Târîhu't-Turâsi'l-Arabî lî Fuâd Sezgîn", Dirâsetu't-târihiyye me'a Te'lîka fî Menheci'l-Bahs ve Tahkîki'l-Mahtûtât, el-Memleketu'l-'Arabiyyeti's-Su'ûdiyye el-Câmiati'l-İslâmiyye Yay., Medine 1983, ss. 233-248.
[169] Hikmet Beşir Yasin v.dğr., *İstidrâkât alâ Tarîhi't-Turâsi'l-Arabî,* I-VIII, Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Cidde 2001.
[170] Susanne Billig, *Die Karte des Piri Re'is. Das vergessene Wissen der Araber und die Entdeckung Amerikas;* C. H. Beck Yay., München 2017.

islamisches Mittelalter gab[171] gibi eserlere ilham kaynağı olmuştur. Türkiye'de 2019'un 'Fuat Sezgin Yılı' şeklinde belirlenmesinden dolayı yapılan çalışmalar vesilesiyle de *GAS*, daha fazla tanınmaya başlanmıştır.

2. *GAS*'IN BİR BÜTÜN OLARAK ARAP-İSLAM KİTÂBİYAT TARİHİNE KATKISI

GAS'ın bir bütün olarak Arap-İslam kitâbiyat tarihine katkısını ortaya koymak için, öncelikle eserin başlığını, ardından da genel yapısını inceleyeceğiz.

Burada ilkin işbu eserin başlığından bahsetmek istememizin nedeni, *Schrifttum* kelimesinin özelliğinden kaynaklanır. Zira Sezgin, başlangıçta Brockelmann'ın *GAL*'ine zeyl yazmak için kaleme aldığı *GAS*'ın farklılığını, daha eserin başlığında ortaya koymak istemiş görünmektedir. Öyle ki Carl Brockelmann'ın eserinin başlığı için seçtiği 'Litteratur' kelimesi, Türkçede daha çok 'edebiyat, literatür' sözcükleriyle ifade edilip, kitâbiyat veya yazının belirli bir kısmını kapsar. Buna karşın Sezgin'in çalışmasının başlığında yer alan 'Schrifttum' kelimesi ise Türkçemizde 'yazın' veya 'kitâbiyat' diye kullandığımız kelimeye karşılık gelip, bütün bilim dallarına ait yazını içerir. Öyleyse Sezgin'in bilinçli bir şekilde bu başlığı seçmesinin, yalnızca Brockelmann'ınkinden farklı olması için değil, bütün bilimleri kapsayan bir ifadeyi kullanmak istemesinden de kaynaklandığı görülmektedir. Belli ki eserin başlığı da bu yüzden Türkçemize *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*[172] şeklinde geçmiştir. Hâlbuki 'Geschichte des arabischen Schrifftums' ifadesinin Türkçe karşılığı 'Arap kitâbiyat tarihi'[173] şeklindedir. Ancak Sezgin'in eserinin hem bütün bilimleri kapsayıcı olması

[171] Thomas Bauer, *Warum es kein islamisches Mittelalter gab: Das Erbe der Antike und der Orient,* C. H. Beck Yay., München 2018.
[172] Sezgin'in *GAS*'ın Türkçe başlığı ile ilgili açıklamaları için bkz. Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 69.
[173] Sezgin'in *GAS*'ın orijinal Almanca başlığında ve içerisinde 'Arap' kısıtlamasını kullanmasının nedeni; İslam öncesi ile yaklaşık hicrî V. yüzyıldaki bilimden bahsetmesi olabilir. Nitekim buradaki bilimin dili Arapça, bilim insanların çoğu da Arap veya Arapça konuşan kimselerdi. Bir başka neden ise Sezgin'in, Oryantalist gelenekteki kullanımı devralmış olabileceğidir. Öyle ki şarkiyatçılar, daha geç dönem Müslüman bilimlerinden bahsetseler dahi, bunun için 'Arap' ifadesini tercih ettikleri malumdur. Ancak bizce başlığın Türkçe karşılığı için '*Arap-İslam Bilimleri Tarihi*' ifadesi oldukça yerindedir. Zira burada sadece Müslüman bilim insanları değil, Kustâ b. Lûcā (ö. 300/912-913) gibi Arap Hristiyan bilim

hem de salt bir bibliyografya olmaktan çıkıp, bir bilimler tarihine dönüşmesi *Arap-İslam Bilimleri Tarihi* başlığına daha uygun görünmektedir. Özetle Sezgin daha eserinin başlığıyla yapmak istediği projesinin farklılığını ve yeniliğini ortaya koymuş ve Arap-İslam kitâbiyatına 'Arap-İslam Bilimler Tarihi' konusunda sağlayacağı katkının yolunu çizmiştir.

Müellifin bu kararlılıkla ortaya çıkardığı eserinin genel yapısını incelemek için, konularına ve bunların ele alınış şekline daha yakından bakmamız gerekmektedir. Sezgin ilk cildinde yaklaşık hicrî 430 yılına kadar yazılmış olan Kur'an ilimleri, hadis, tarih, fıkıh, kelam ve tasavvufa ait eserleri ele almıştır. Burada o, önce konularla ilgili genel mülahazalarda bulunmuş, ardından Emevî ile Abbâsî döneminde yaklaşık hicrî 430 yılına kadar devam eden telifâttan bahsetmiştir. Yukarıda da değindiğimiz gibi Sezgin, burada Brockelmann'ın *GAL*'ini esas almış ve daha ziyade onun metoduna göre yazmıştır. Ancak II. ciltten itibaren eserini daha özgün bir usulle telif etmeye devam etmiştir. Buna göre o, II. ciltte öncelikle genişçe ele aldığı giriş bölümünde; araştırmanın tarihi ile aktüel durumundan, Eski Arap şiirinin menşei ile şekillerinden, İslam öncesi ile Erken İslam dönemi şiirinin rivâyeti ile otantikliğinden, İslam öncesi ile Erken İslam dönemi şiirinin kaynaklarından ve şiirin teorisinden bahsetmiştir. Ardından İslam öncesi ile Erken İslam dönemi, Emevî dönemi ve yaklaşık hicrî 430 yılına kadar Abbâsî döneminde nazmedilen şiirler ile şairleri ele alır. III. ciltte ise Sezgin, yaklaşık hicrî 430 yılına kadar tıp, eczacılık, zooloji ve veterinerlik konularındaki Arap ve Müslüman bilim insanları ile eserlerini tanıtmıştır. Burada konuyla ilgili genel mülahazalarda bulunduktan sonra Arap bilim insanlarının Yunan, Süryani, Farisi ve Hintli kaynaklarından bahsetmiş, ardından da Arap ve Müslüman bilim insanları ile eserlerini tanıtmıştır. IV. ciltte; Simya, Kimya, Botanik ve Ziraat alanlarında yaklaşık hicrî 430 yılına kadarki Arap ve Müslüman bilim insanları ile eserleri ele alınmıştır.

insanları da ele alınmış, ayrıca sadece Arap olan Müslümanlardan değil, Türk ve Farisi Müslüman ilim insanlarından da bahsedilmiştir.

Öncelikle konuyla ilgili genel değerlendirmelerde bulunulmuş, ardından Arapların simya, kimya, botanik ve ziraat alanlarında başvurdukları kaynakları ve kendi bilim insanları ile eserleri tanıtılmıştır. V. cilt; yaklaşık hicrî 430 yılına kadar Matematik alanında Arap ve Müslüman dünyasının yetiştirdiği bilim insanlarıyla onların eserlerinden bahsetmiştir. Sezgin, burada öncelikle giriş bölümünde konuyla ilgili araştırmaların aktüel durumunu, Arap matematiğinin ortaya çıkışını, gelişimini ve hicrî V. yüzyılın ortalarından IX. yüzyılın ortalarına kadarki Arap matematikçilerinin çalışmalarıyla ilgili genel bir bakışı ortaya koymuştur. Ardından Arap matematikçilerinin Yunan, Hint, Farisi ve Süryani kaynaklarını verdikten sonra, kendi bilim insanları ile eserlerinden bahsetmiştir. VI. ciltte Sezgin, yaklaşık hicrî 430'a kadar Arap-İslam dünyasında Astronomi alanında yetişen bilim insanları ile eserlerini ele almıştır. Önce konuyla ilgili çalışmaların aktüel durumundan, Arap astronomisinin başlangıcından, bilimsel Astronominin resepsiyonu ile asimilasyonundan, yaratıcı dönemin başlangıcından, yeni gezegen modellerinden, Batlamyuscu evren modeline karşı çıkılışı ile bunun sonuçlarından ve Arap astronomisini hakkında bilgilerimizin kaynağından bahsetmiştir. Bunun ardından Sezgin, Arap ve Müslüman Astronomi âlimlerinin Yunan, Süryani, Farisi ve Hintli öncüleri ile kendilerini ve eserlerini ortaya koymuştur. VII. ciltte ise yaklaşık hicrî 430 yılına kadar Astroloji, Meteoroloji, Astrometeoroloji ve Arapların milli Meteoroloji ile Astrolojisinden bahsetmiştir. Konuyla ilgili araştırmaların aktüel durumları ve söz konusu bilim dallarının Araplardaki başlangıcı ile gelişmesi gibi başlıklar ele alındıktan sonra, Arapların Yunan, Süryani, Farisi ve Hint kaynakları ile kendi bilim insanları ve çalışmaları verilmiştir. Sezgin VIII. ciltte; yaklaşık hicrî 430 yılına kadar Leksikografi alanında ortaya çıkan bilim insanları ile eserlerini çalışmıştır. Çalışma konusunun tarihi ile aktüel durumu, Arap Leksikografisinin başlangıcı, ortaya çıkış ve gelişimi ile konuyla ilgili bilgi kaynağımızdan bahsettikten sonra, çeşitli bölgelerde bulunan Arap sözlük

bilimcilerini ele almıştır. Brill yayınlarından çıkan son ciltte (IX) ise Sezgin, yaklaşık hicrî 430 yılına kadar Arapların Gramer sahasındaki çalışmalarını irdelemiştir. Araştırma konusunun tarihi ile aktüel durumu, Arap Gramerinin başlangıcı, ortaya çıkış ve gelişimi ile konuyla ilgili bilgi kaynağımızdan bahsettikten sonra, Arap gramercileri, eserleri ve ekollerini ele almıştır. Ayrıca Dil Felsefesi ile Mantık - Gramer ilişkisi hakkında çalışan âlimler ile eserlerinden de bahsetmiştir. Bu ciltten sonrakiler (X-XVII) ise yukarıda belirttiğimiz gibi Enstitü yayınlarından çıkmıştır. X. ila XIII. ciltlerde Sezgin, İslam medeniyetinde Matematik Coğrafya ile Haritacılığı ve bunun Batı'ya etkisini irdelemiştir. İşbu konuyu Sezgin çok derin çalışmış ve yaklaşık 20 senesini buna ayırmıştır. O, burada önce çalışmanın aktüel durumunu, söz konusu bilim dalında Arapların öncülerini ve kendi bilim insanları ile çalışmalarını ve bunların Batı'ya etkileri gibi konuları araştırmıştır (X-XI). Ardından İslam dünyasının elinde bulunan haritaların kopyalarını vermiş (XII) ve Amerika'nın Kolomb'dan önce Müslümanlar tarafından keşfedildiği gibi çarpıcı açıklamalarda bulunmuş ve böylece bilim tarihiyle ilgili yüzyıllar boyunca kabul edilen dogmaları delilleriyle yıkmaya çabalamıştır. Sezgin XIV. ile XV. ciltlerde ise Beşeri Coğrafyadan bahsetmiştir. Öncelikle hicrî III. ila XI. yüzyıllar arasındaki bilimsel coğrafyayı, Arap-İslam coğrafya bilgisinin İspanya dışında Avrupa'ya ne zaman ulaştığını ve miladi XVIII. ile XIX. yüzyıllardaki tanınmış Avrupalı Coğrafyacılarının Arap-İslam kaynaklarını ele almıştır. Ardından genel ülkeler coğrafyası, bölge coğrafyası, topografya, kozmoloji ve seyahatnameler gibi konularda, Araplar ile öncülerinin çalışmalarından bahsetmiştir. XVI. ile XVII. ciltlerde ise konu Edebiyat Literatürüdür. Sezgin öncelikle bu alanda yapılan çalışmalardan, değerlendirmelerden ve konunun tartışmalı mevzularından bahsetmiştir. Ardından Poetika, Retorik ile Literatür teorisi, Şair Divanları, Şiir Antolojileri ve Nesir literatürü ile Eğitim ve Eğlence literatürü hakkında bilgi verilmiştir.

Mamafih yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Sezgin, *GAS*'daki konuları, belirli metotlara dayanarak ele almıştır. Nitekim o, çoğunlukla geniş tuttuğu giriş bölümlerinde; ilgili konu hakkında klasik kaynaklar veya en azından referanslarında geçen ifadelere yer vermiş, ardından oryantalistlerin çalışmalarından bahsetmiş ve ele aldığı kaynaklara dayanarak, onların ifadelerini desteklemiş veya metodik ve muhtevi problemlerini çürütmüş, nihayetinde tüm bu ifadeleri değerlendirerek kendi katkısını ortaya koymuştur. Bununla beraber yine keşfettiği en eski yazmalara dayanarak, ele aldığı bilim dalının Araplarda[174] ortaya çıkış ve gelişimini de ispatlamıştır. Ayrıca konuyla alakalı tartışmalı mevzular ile doğru bilinen yanlışlar hakkında da bilgi vermiş ve bilimsel metotlarla konuyu aydınlığa kavuşturmuştur. Mamafih Sezgin'in çalışmasının belki de en önemli özelliği ise, tarih metodunu[175] kullanmasıdır. Öyle ki *GAS* ciltlerinde ele aldığı ilgili bilim dalı hakkında, yalnızca Araplar ile Müslümanların çalışmalarından bahsetmez, bunların etkilendikleri ve etkiledikleri toplumları da ele alır. Nitekim Arap-İslam topluluğu, kendinden önceki toplumlardan bilim öğrenip, bunu geliştirmiş ve hatta müstakil bilimler ortaya çıkarmışlar ve böylece Batı'nın bilim konusundaki öncülleri olmuşlardır. Sezgin bu metoduyla genelde bilimin bir serüven olduğunu ve Müslümanların da buna katkı sağladıklarını, özelde ise Müslümanların kaynak belirtme konusundaki hassasiyetlerini gözler önüne sermiştir. Keza Sezgin, *GAS*'ta irdelediği konular ile Müslümanların, Erken dönemde bilimin hemen her alanıyla iştigal ettiklerini göstermiş ve ayrıca bilimlere bütüncül bakmamız gerektiğini de vurgulamıştır. Bununla beraber hocası Hellmut Ritter ile başladığı ilim yolculuğunda edindiği filoloji ile literatür alanlarındaki engin bilgisi, önyargılardan uzak objektif tavrı ve hakiki bilginin peşine düşme arzusu, onu konuları ele alırken yönlendiren temel etkenler olmuştur.

[174] Veya daha sonra genel olarak Müslümanlarda

[175] Sezgin bu metodu her alanda kullanmamıştır. Özellikle Batı'nın Müslümanlardan etkilendiği konularda, bugün tamamlanması gereken eksiklikler vardır.

Sonuç olarak Sezgin'in *GAS* adlı eseri, Erken İslam döneminde oluşturulan kitâbiyatı ortaya koyarak, baştan beri yazılı kaynakların var olduğunu ispat eden ve henüz eşi benzeri olmayan bir Arap-İslam bilim tarihi olup, müellifin Arap-İslam kitâbiyatına sağladığı en büyük katkısıdır. Bu katkının önemli bir ayrıntısı da İslam'da kimya, botanik, zooloji, meteoroloji ve matematik coğrafya tarihini ilk kez ele almasıdır.[176]

GAS'ın bir bütün olarak Arap-İslam kitâbiyat tarihine katkısını gördükten sonra, Sezgin'in başyapıtının aşağıda ele alacağımız ciltlerinde bulunan önemli tahliller ile özgün görüşleriyle, Arap-İslam literatürüne sağladığı katkıyı irdelemek istiyoruz. Ancak bunun için ilkin müellifin Arap-İslam bilimleri ile kitâbiyatının ortaya çıkış ve gelişimine dair *GAS*'ın I. ile kısmen III.-VII. ciltlerinde yer alan genel düşüncelerini anlamamız gerekiyor.

3. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM BİLİMLERİ İLE KİTÂBİYATININ ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİNE DAİR GENEL DÜŞÜNCE VE KATKILARI

Mehmet Fuat Sezgin *GAS* adlı eseriyle, Arap-İslam bilimleri ile kitâbiyatına dair hem Doğu'da hem de Batı'da doğru bilinen birçok yanlışı ortaya çıkarmıştır. Biz burada onun mezkur hususstaki fikirlerini anlayıp değerlendirmeyi hedeflemekteyiz.

3.1. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM BİLİMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİ HAKKINDAKİ GENEL DÜŞÜNCE VE KATKILARI

Buna göre ilkin Sezgin'in, Müslümanların bilim tarihindeki yeri hakkında söylediklerine kısaca değinelim. Sezgin Müslümanların bilim sahnesindeki rollerini, Antik Yunan dönemindeki bilim faaliyetlerden yola çıkarak ortaya koymaya başlar. Öyle ki bilim tarihinde oldukça önemli bir konuma sahip olan Yunanlılar, belirli bir

[176] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri,* s. 76-78, 116-117.

dönemde, koşulların uygun olmasıyla tarih sahnesine çıktıktan sonra, önceki toplumlardan elde edilen bilgiyi geliştirmek için yoğunluk ve yaratıcılıkla çalışmışlardır. Ancak daha sonra tarihi şartlardan dolayı ortaya çıkan bir durgunluk söz konusu olmuştur. Böylece bu bilimlerin; Bizanslılar, Süryaniler, İranlılar ve Hintlilerin katkılarıyla oldukça yavaş devam eden bir resepsiyon faaliyetleri söz konusu olmuştur. Ardından Müslümanlar ve onların hakimiyeti altında olan Gayri Müslimler, daha VII. yüzyılda bu resepsiyon faaliyeti çerçevesinde ortaya çıkmışlar ve yeni tarihi, coğrafi ve bilimsel koşullar altında kendilerini Yunanlıların hakiki öğrencileri olarak göstermişlerdir. Oldukça kısa bir zaman içerisinde kendilerine ulaşan Yunan çalışmalarının çoğunu da Arapçaya çevirmişlerdir. Ayrıca Yunanlılar ile başka toplumlardan aldıkları bilimi hiçbir siyasi veya dini engele maruz bırakmadan, hızlı bir şekilde kabul etmiş ve özümsemişlerdir. Nihayetinde İslam dünyasında henüz IX. yüzyılın ortasında neredeyse bilimin tüm alanlarında yüzyıllarca devam eden, hatta bazı alanlarda XVI. yüzyıla kadar süren yaratıcı bir etkililik söz konusu olmuştur.[177]

Müslümanların oldukça erken dönemde bilimsel faaliyetlere başlayıp, bilim tarihinde son derece önemli bir role sahip olduklarını, yukarıdaki ifadelerin dışında da Sezgin, eserinin birçok yerinde vurgular. Bu konuda o, güzel bir sistem ortaya koymuş ve düşüncelerini, kimi *GAS* ciltlerinin önsözlerinde zikrettiği gibi aşağıdaki üç maddede özetlemiştir;

1. İslam bilimlerinin hemen bütün disiplinlerinin başlangıcı hicrî I. yüzyıla dayanmaktadır.
2. Arapçaya yapılan ilk tercümeler (özellikle tıp, astronomi, astroloji, simya ve coğrafyaya ait yazılar) aynı dönemde gerçekleşmiştir. (Nitekim Arap dili o dönemde Yunan bilimleri ile felsefesine ait terimleri çevirmeye müsaitti.[178])

[177] Sezgin, *GAS*, X/Önsöz XI-XII.
[178] Sezgin, *age.*, IV/24.

3. Arap kitâbiyatında, el yazması veya daha sonraki metinlerde iktibas olarak yer alan Hermetik ile bütün diğer Pseudepigrafik (yanlış şekilde atfedilen) yazılar, sadece sözde değil, hakikatte de İslam öncesi döneme ait olup, elimizde sadece Arapça tercümeler şeklinde bulunmaktadır. Çoğunluğu İslam öncesi son yüzyıllarda yazılmış olunan bu yazılar, Araplar tarafından ele geçirilen Doğu-Helenistik kültüre sahip şehirlerde bulunmuştur. Ekseriyetle henüz Yunan bilginlerinin gerçek yazılarından önce Arapçaya çevrilen bu Pseudepigrafik yazılar, İslam bilimlerinin en erken ve en önemli kaynakları arasında yer alır. Bu yüzden İslam bilimlerinin ortaya çıkış ve gelişimi, bu yazıları göz önünde bulundurmadan anlaşılamaz. Ayrıca Geç Antik Çağ'daki bilimlerin tarihi bakımından da bu yazılar, paha biçilemez dokümanlardır.[179]

Bu üç husus, esasen Sezgin'in çalışmalarının temelini teşkil eder. Nitekim o, Müslümanların daha hicrî I. yüzyılda tercümeler ile özgün çalışmalar meydana getirdiklerini ve böylece Arap-İslam bilimlerinin kabul edildiğinden çok daha önce başladığını, özellikle hayatının eseri olan *GAS*'ta ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıca Sezgin, yalnızca Arapça tercümeler şeklinde günümüze ulaşan Pseudepigrafik yazıların, kimi oryantalistlerin iddia ettiği gibi Arapça uydurmalar[180] olmadığını, bilakis Yunan ile İslam öncesi diğer dillere ait yazmaların çevirileri olduğunu savunur. Böylece Sezgin, aslında birbirine bağlı olan bu üç nokta ile Arap-İslam bilimleri ve kitâbiyatını anlamaya yönelik oldukça önemli bir sorunu çözmeye çalışır. Zira kimi oryantalistlerin

[179] Sezgin, *GAS*, III, V, VI, VII/Önsöz; ayrıca IV/13'te Alman şarkiyatçı Paul Eliezer Kraus'un üç maddeyle ilgili karşı görüşü verilmiştir. Sezgin Pseudepigrafik yazılar hakkında; 'Tercüme faaliyetleri' (bkz. *age.,* IV/170), 'Felsefe' (bkz. *age.*, IV/187)' vb. konuları ihtiva edecek olan *GAS*'ın V. cildinde de bilgi vereceğini söyler (bkz. *age.,* IV/15), ancak daha sonra söz konusu cildin başlığı 'Matematik' olmuştur. Bununla beraber konu ile ilgili *GAS*'ın tamamında yer yer bilgi verilir.

[180] Sadece Arapça olarak elimizde bulunan bu tür yazılarla ilgili genelde iki görüş vardır; kimileri bu tür yazıları İslam dönemine ait Arapça uydurmalar olarak, kimileri ise Yunan orijinallerin Arapça versiyonları olarak görmekte ve böylece daha erken döneme atfetmektedir; bkz. Ursula Weisser, *Das "Buch über das Geheimnis der Schöpfung" von Pseudo-Apollonis von Tyana*, Berlin, New York, de Gruyter Yay. 1980, s. 8.

öne sürdüğü gibi, İslam dünyasında bilimlerin çok daha geç başladığı var sayılırsa, gerek tercümeler gerekse özgün eserlerin birçoğunu, Araplar tarafından sonradan uydurulmuş olması gerekir. Oysa Sezgin uzun süren çalışmaları sonucunda Erken döneme ait birçok yazıları keşfetmiş ve böylece İslam dünyasında hem tercümelerin hem de özgün bilimlerin başlangıcının gerçekte hangi döneme tekabül ettiğini tespit etmiştir.

Mamafih Arap-İslam bilimlerinin ortaya çıkış ve gelişimine dair Sezgin'in katkısı, özellikle hicrî II. yüzyıl âlimi olan, Batı'da 'Geber' olarak tanınan; Câbir b. Hayyân (ö. 200/815)[181] ile onun çalışmaları[182] hakkında yaptığı araştırmalarla ortaya çıkmaktadır. Öyle ki Sezgin kimya, simya, felsefe, matematik gibi birçok alanda çalışan bu âlimin ve eserlerinin gerçekliğini ortaya koymuştur.[183] Sezgin'in bu araştırmasına kadar özellikle Câbir konusuyla ilgilenen Paul Eliezer Kraus (1904-1944), Julius Ferdinand Ruska (1867-1949) ile Martin Plessner (1900-1973) adlı oryantalistler; Câbir diye bir kimsenin tarih sahnesinde yer almadığı, külliyatının ona ait olamayacağı, bilakis daha geç dönemde ortaya çıkmış olması gerektiği gibi iddialarda bulunuyorlardı.[184] Oysa Sezgin araştırmaları neticesinde oryantalistlerin bu görüşlerini çürütmüştür. Ayrıca bu sonuçla o, sadece bir bilim insanının ve eserlerinin otantikliğine ulaşmamış, İslam bilimlerinin daha hicrî I. yüzyılda başladığını ve Arapların Pseudepigrafik yazıları bu dönemde çevirdiklerini, kimi oryantalistlerin öne sürdüğü gibi uydurmadıklarını da ispatlamıştır. Zira bu sayede, sadece Câbir'in çalışmaları değil,

[181] Câbir'in hayatı için bkz. Sezgin, *GAS*, IV/132-136.
[182] Bkz. Sezgin, *age.*, IV/136-150.
[183] Bkz. özellikle Sezgin, *age.*, IV/175-231, ayrıca aynı cildin birçok yerinde de mezkur konu ele alınır.
[184] Bkz. Sezgin, *age.*, IV/175-231; Julius Ferdinand Ruska, "Die Aufklärung des Jābir-Problems", *Forschungen und Fortschritte*, C.: VI, Berlin 1930, ss. 264-265; Paul Eliezer Kraus, *Jābir Ibn Hayyān, Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islām*, Yay. y., Kahire 1942-1943; Martin Plessner, "Gābir Ibn Hayyān und die Zeit der Enstehung der arabischen Gābir-Schriften", *ZDMG*, C.: CXV, 1965, ss. 23-65; Syed Nomanul Haq, *Names, Natures and Things*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, London 1994.

kullandığı kaynaklar ve öncekilere ait olan çalışmalar ile bilimsel faaliyetlere dair verdiği tüm bilgiler de önem kazanmıştır.[185]

Müslümanların bilim tarihindeki konumlarına dair bu açıklamalar, çok daha geniş bir şekilde ele alınması gerekirken, biz burada çalışmamızın sınırını göz önünde bulundurarak, yukarıdaki açıklamalarla iktifa ediyoruz.

3.2. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM KİTÂBİYATININ ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİNE DAİR GENEL DÜŞÜNCE VE KATKILARI

Şimdi ise Sezgin'in, *GAS*'ın I. cildinde, hadis edebiyatının giriş kısmında[186] Arap-İslam kitâbiyat tarihine dair genel açıklamalarına bakacağız. Bu bölümde Sezgin, esasen 'hadis ilminin gelişimine' dair genel bir çerçeve çizmeye çalışır. Ancak o, bu bilgilerle aynı zamanda 'bütün İslam literatürünün ortaya çıkış ve gelişiminin' doğru anlaşılacağını belirtir. Zira Sezgin, gerek Eski Arap şiirinin otantikliğine gerekse ilk İslam döneminde yapılan nakillerin doğruluğuna dair haklı bir hükme varmayı, İslam literatürünün en önemli özelliği olan 'rivâyet metodu'nun hususiyetleri hakkında kesin bir fikre sahip olmaya bağlar.[187]

Bu konuyla ilgili Sezgin, öncelikle hadis edebiyatının gelişimi ile ilgili modern çalışmalarda, genelde Yahudi kökenli Macar oryantalist Ignaz Goldziher (1850-1921)'in *Muhammedanische Studien* adlı eserinde ulaştığı sonuçların esas alınıp, bununla yetinildiğini söyler. Oysa o daha önce konuyla ilgili yazdığı *Buhârî'nin kaynakları*[188] adlı eserinden hareketle, Goldziher'in vardığı neticeleri denetlemek ve buna bağlı olarak hadis edebiyatının gelişiminin olabildiğince dakik bir tasvirini

[185] Sezgin, *GAS*, IV/14.
[186] Sezgin, *age.*, I/53-84.
[187] Sezgin, *age.*, I/53.
[188] Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İbrahim Horoz Yay., İstanbul 1956; Otto Yay., Ankara 2019.

yapmak istemiştir.[189] *GAS*'ın şu an ele aldığımız hadis bölümünde de Sezgin, konuya önemi itibariyle yeniden değinir.

Buna göre Sezgin, öncelikle Goldziher'in hadis çalışmalarında kimden etkilendiğini ele alır ve bunun büyük ölçüde Avusturyalı şarkiyatçı Aloys Sprenger (1813-1893) olduğunu söyler. Nitekim Sprenger, Goldziher'in kanaatine göre, hadisin aslen şifahi rivâyete dayandığı ile ilgili doğru bilinen bir yanlışı ortadan kaldırmıştı.[190] Ancak Goldziher, sonraki dönemlerde gerek teolojik düşüncelerin gerekse dini kaygıların, hadislerin yazılmasına karşı bir tutuma[191] sebebiyet verdiğine inanmış ve böylece kendisi tekrar yanlış bir kanaatin oluşmasına neden olmuştur. Sezgin, Goldziher'in bu yanlış tasavvuru sonucunda, hadis edebiyatının gelişimi ile ilgili yanlış kanaatlere ulaştığını, bu yüzden de bunun önemine dikkat çekmesi gerektiğini ifade eder.[192]

Keza Sezgin, Goldziher'in Arap edebiyatında karşılığı bulunamayan bu anlayışının sebeplerinden bazılarının, İslami rivâyetin özgünlüğü ve ilk bakışta karmaşık görünen şeklinden kaynaklandığını söyler. Ayrıca o, 'büyük Arap dilcisi' olarak tanımladığı Goldziher'in hadis edebiyatında yer alan bazı verileri yanlış anladığını ve böylece baştan beri yanlış bir yol tuttuğunu da açıklar.[193]

Öyle ki Goldziher, Sprenger tarafından elde edilen bilgilerden yola çıkarak hadislerin, Erken dönemde cüz yahut sahifelere yazıldığını onaylar ve bu düşünceyi farklı verilerle de destekler. Buna göre Goldziher, hadislerin hafızalardan silinmemesi için yazıya başvurulmuş olunmasını engelleyecek hiçbir maninin söz konusu olmadığını belirtir. Bununla beraber normal şahısların hikmetli sözlerinin dahi yazıya geçirildiği bir

[189] Sezgin, *GAS*, I/53.
[190] Bkz. Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I-II, Yay. y., Halle 1889-1890, II/194.
[191] Bkz. Goldziher, *age.*, II/196.
[192] Sezgin, *age.*, I/53-54.
[193] Sezgin, *age.*, I/54.

cemiyette, hadislerin rivayetinin nasıl sözlü aktarıma emanet edileceğini de sorgular.[194] Ancak Sezgin, Goldziher'in İslam'ın erken dönemine dair bu doğru bilgisinin aksine, bundan sonraki dönemde hadisin yazılı olarak kaydedilmesi konusunda çekimser davranıldığıyla[195] ilgili iddiasının yanlış olduğunu söyler.[196]

Mamafih Goldziher sonraki döneme dair düşüncelerinden yola çıkarak, hadis mecmualarının başlangıcının hicrî II. asrın sonları ile III. asrın ilk yarısında ortaya çıktığını söylemiştir. Ona göre bu hadis mecmuaları, hadisleri toplayanların, var olan kaynaklardan alarak oluşturdukları rivayet derlemelerini ifade etmez.[197] Bilakis bunlar, çoğunlukla yazarlarının uzun yolculuklarında, şifahi rivâyeti toplayıp bir araya getirmeleriyle ortaya çıkmış olmalıdır.[198] Aynı şekilde hicrî III. yüzyılın saygın hadis koleksiyonlarının yazılmasından evvelki fıkıh eserleri (kanonische Sammlung) de, sözlü kaynaklar yahut yazılmış sahifelerden bizzat alınmış ve öğrenilmiş rivâyetlere[199] dayanıyor görünmektedir.[200]

Ancak Sezgin'e göre Goldziher, sadece bir kısmını tanıdığı ve kendi döneminde daha matbu olmayan hadis usulüne dair eserleri, hakkıyla dikkate almamıştır. Ayrıca o, kaynaklarının çokluğuna rağmen, bazı verileri diğerleriyle bağlantılı bir şekilde ele almamış ve öncekine tamamen farklı bir anlam yükleyecek olanları da gözden kaçırmıştır.[201] Böylece Sezgin'e göre o, hadis edebiyatı tarihi hakkında yanlış bir tasavvura sahip olmuştur. Buna rağmen onun bu düşüncesi büyük oranda kabul görmüştür.

[194] Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II/9.
[195] Bkz. Goldziher, *age.*, II/8.
[196] Sezgin, *GAS*, I/54.
[197] Bkz. Goldziher, *age.*, II/180.
[198] Bkz. Goldziher, *age.*, II/180, 245.
[199] Bkz. Goldziher, *age.*, II/208.
[200] Sezgin, *age.*, I/54-55.
[201] Sezgin, *age.*, I/55.

Esasen Sezgin'e göre Goldziher[202], Avusturyalı şarkiyatçı Alfred von Kremer[203] (1828-1889) ve Sprenger[204] gibi şarkiyatçılar, hadis edebiyatı tarihiyle ilgili Erken döneme ait verileri kısmen biliyorlar ve bunlarla ilgili şüphe duymuyorlardı. Ancak sonraki döneme dair de araştırmalarda bulunan Goldziher[205], o dönemde hadislerin belirli nedenlerden dolayı yazılmadığını öne sürdüğü için, tedvin ve tasnifin başlangıcına dair verileri çürütmeye çalışmıştır. Ayrıca Sezgin, onun çalışmasının detaylıca irdelenip eleştiri süzgecinden geçirildiğinde, onun derinlemesine bir incelemede bulunmadığının da anlaşılacağını söyler. En önemlisi de o, hadisin tedvin ile tasnifi arasındaki nüansı gözden kaçırmış ve bu yüzden de ilgili verileri birbiriyle karıştırmış görünmektedir.[206]

Sezgin ise hadis edebiyatının gelişimini aşağıdaki gibi ele alır;

a) *Kitâbetu'l-Hadîs*: Hadislerin sahabe ile tâbiûn tarafından cüz yahut sahifelere kaydedilmesi.
b) *Tedvînu'l-Hadîs*: Düzensiz bir şekilde bir araya getirilmiş materyalin hicrî I. yüzyılın sonu ile II. yüzyılın başlangıcında toplanması.
c) *Tasnîfu'l-Hadîs*: Yaklaşık hicrî 125 yılından itibaren, hadislerin muhtevayı dikkate alarak düzenlenmiş bâblara göre tasnif edilmesi. Ayrıca hicrî II. yüzyılın sonuna doğru hadislerin, sahabe adlarına binaen düzenlendiği 'müsned' diye isimlendirilen başka bir klasifikasyon çeşidi de geliştirilmiştir. Sonraki yüzyılda ise daha evvelki sistematik kitaplar düzenlenmiş ve derlemeler yazılmıştır. Sezgin bu tür eserlerin modern literatürde, belki tam isabetli olmasa da 'kanonische Sammlung' (fıkıh mevzularına binaen

[202] Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II/9-10.
[203] Bkz. Alfred von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, I-II, Wilheml Braumüller Yay., Wien 1875-1877, I/475.
[204] Bkz. Aloys Sprenger, "On the Origin of Writing down Historical Records among the Musulmans", *JASB*, C.: XXV, 1856, ss. 303-329, s. 375-381.
[205] Bkz. Goldziher, *age.*, II/210-211.
[206] Sezgin, *GAS*, I/55-56.

yazılmış ‘câmi’) olarak adlandırıldığını, Goldziher’in da bunları düzenli bir şekilde tertip edilmiş ilk hadis kitapları olarak gördüğünü belirtir.[207]

Sezgin hadis edebiyatının tekamülüyle alakalı mezkur tasavvurunun; bu alanın ilk dönemiyle ilgili verilere, o zamandan elimize geçen belgelere ve âlimlerin yazılarını o dönemde her ne kadar sözlü rivâyet şeklinde aktarmış olsalar da birbirlerinden yazılı olarak alıntı yapmış olduklarını gösteren materyalin incelenmesine dayandığını belirtir.[208]

Mamafih Sezgin, Goldziher’in hatalı tespitlerinden dolayı *tasnîfu’l-hadîs*i bir yüzyıl kadar tehir ettiğini belirtir. Ancak Sezgin’e göre bu gelişim aşaması, İslam medeniyetinde derlemelerin yazıldığı bir süreçte, yani örneğin İbn İshâk ve Ebû Mihnaf gibi âlimlerin tarihle ilgili derleme eserlerini telif ettikleri zamanda başlamıştır. O halde, Emevî döneminin sonları ile Abbâsî döneminin başlarına tekabül eden zaman diliminde, İslam dünyasının belirli bölgelerinde, bâblarına göre tasnif edilmiş hadis kitaplarının ilk müellifleri olarak ortaya çıkan birçok hadis âliminin varlığından söz edilebilineceğini söyler. Bunlar hakkında, Ahmed b. Hanbel[209] ve İbn Ebî Hâtim[210]’in eserleri gibi günümüze ulaşmış olan bazı eski kaynakların bize bilgi verdiğini belirtir. Ayrıca Ebû Tâlib el-Mekkî’nin[211] (ö. 386/996) tespitine göre işbu muhaddislerin yaklaşık hicrî 120’den itibaren bu tür çalışmalar ortaya koyduklarını kaydeder. Bunun ardından Sezgin, en eski musanniflerin bazılarını zikreder; Hişâm b. Hassân (ö. 148/765), İbn Cureyc (ö. 150/767), Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778), Sa’îd b. Ebî ‘Arûbe (ö. 156/773) ile Ma’mer b. Râşid (ö. 153/770). İşbu dönemden günümüze gelen kimi eserlerin ise;

[207] Sezgin, *GAS*, I/55.
[208] Sezgin, *age.*, I/55.
[209] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu’l-‘İlel ve’l-Mârifetu’r-Ricâl*, nşr. Talat Koçyiğit, İsmail Cerrahoğlu, I-II, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., I: Ankara 1963, II: İstanbul 1987, I/348.
[210] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Takdimetu’l-Mârife li Kitâbi’l-Cerh ve’t-Ta’dîl*, Dâ’iratu’l-Ma’ârif, Haydarabat 1952, s. 127.
[211] Bkz. Ebû Tâlib el- Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb fî Mu’âmeleti’l-Mahbûb*, I-II, Yay. y., Kahire 1892, I/350.

Ma'mer b. Râşid ile Rebî b. Habîb'in (ö. 170/786) *el-Câmi*'leri ve Katâde'nin (ö. 117/735) *Kitâbu'l- Menâsik* isimli çalışması olduğunu belirtir.[212]

Sezgin bu 'genel giriş' olarak nitelediği açıklamalarından sonra hadis veya İslami rivâyeti, şekli bakımından ele alır. Nitekim ona göre bu konu, İslam literatürünün erken dönemi açısından oldukça mühimdir. Nitekim çeşitli alanlardaki verileri, kitâbiyat tarihine uygun olarak değerlendirmek üzere öncelikle bu konunun anlaşılması gerektiğini vurgular.[213]

Bu bağlamda Sezgin, hadis ilminde bilgiye ulaşmanın yollarını ifade *tahammulu'l-ilm* sisteminin son derece önemli olduğunu ifade eder. Zira söz konusu mekanizma, İslam kültürüne has olup, modern dönemde konuyla ilgili yapılan çalışmalarda meydana gelen yanlış anlaşılmaların da ana sebebidir.[214] *Tahammulu'l-ilm* hadis usulü eserlerinde aşağıdaki gibi ele alınır;

I. *Semâ'*: Talebe, hafızasından yahut hocasının eserinden aktarılan rivâyeti dinler. Bu şekilde yapılan iktibaslara *haddesenî* yahut *semi'tu 'an* ifadeleriyle başlanır.

II. *Kırâ'at*: Talebe, rivayeti hafızasından yahut yazılı kayıttan hocasına okur. Hocası onu dinleyerek okunanı ezberi yahut yazılı kaydıyla kıyaslar. Bu şekilde yapılan iktibaslara *kara'tu 'ala* yahut *ahberanî* diye başlanır.

III. *İcâzet*: A) Metnin rivâyet edilebilmesi için râvi ya da hocanın icâzet vermesi. B) Açıkça belirlenmeyen metinlerin rivâyet edilebilmeleri için râvi ya da hocanın birine icâzet vermesi. Örneğin "Rivâyetlerimin tamamını nakletmeni onaylıyorum" denilmesi. Bu şekilde yapılan iktibaslara çoğunlukla *ahberanî* kimi zaman da *eczâni* lafızlarıyla başlanır.

[212] Sezgin, *GAS*, I/57-58.
[213] Sezgin, *age.*, I/58.
[214] Sezgin, *age.*, I/58.

IV. *Munâvele*: Hoca talebeye bizzat eserinin orijinalini yahut rivâyet ettiği kitabı ya da orijinaliyle kıyasladığı nüshayı verir ve onun bunu nakletmesine müsaade eder. Eserin talebesinde sürekli olarak kalmasına izin verebileceği gibi, bunu istinsah edip kendisine geri vermesini de isteyebilir. Bu şekilde yapılan iktibaslara genelde *ahberanî* nadiren de *nâvele* ile başlanır.

V. *Kitâbet* yahut *mukâtebe*: Hoca eseri yahut rivâyetlerini bizzat istinsah eder ya da bunu bir kimseye yaptırır. Burada hocanın talebeye vurgulayarak, kendisine bunun için icâzet verdiğini söyleyip söylememesi önem arz etmez. Bu şekilde yapılan iktibaslara *min kitâb* veya *ketebe ileyye* gibi ifadelerle başlanır.

VI. Hoca bir rivâyet ya da eseri aktarır ve bunun için bir icâzete sahip olduğunu da ifade eder. Fakat bir başkasının bunu devam nakledip edemeyeceğini açıkça söylemez. Bu şekilde yapılan iktibaslara *'an* yahut *ahberanî* ifadeleriyle başlanır.

VII. *Vasiyyet*: Hoca bir yolculuğa çıkmadan ya da vefatından evvel, eserinin nakledilme yetkisini birine verir. Bu şekilde yapılan iktibaslara *vassanî* ya da *ahberanî vasıyyeten 'an* ifadeleriyle başlanır.

VIII. *Vicâdet*: Çağdaş ya da eski olmasına bakılmaksızın, bir kitap veya hadisin son râvisinin nüshasını ele geçiren bir kimse tarafından kullanılması. Bu şekilde yapılan iktibaslara *vecedtu, kâle, uhbirtu, huddistu* ifadeleriyle başlanır.[215]

Sezgin sayılan bu 'ilmi elde etme yolları'ndan yalnızca ilk ikisinde (*semâ'* ile *kırâ'a*) ezberin söz konusu olduğunu söyler. Ayrıca hadis edebiyatından örneklerde de görüleceği gibi, aslında bu iki durumda da yazılı dokümana ihtiyaç olduğunu belirtir.

[215] Sezgin, *GAS*, I/58.

Goldziher'in[216] ise bu metotlardan - daha ziyade Sprenger'den[217] aldığı malzemeye dayanarak, ortaya çıkış zamanı ile hadis edebiyatındaki rollerine bakmaksızın - sadece üç çeşitten haberdar olduğunu ifade eder, bunlar; *icâze, münâvele* ve *vicâde*dir.[218]

Sezgin'e göre söz konusu rivâyet metotları kısmen İslam'ın başlangıcına racidir. Zira kaynaklarda Hz. Ali ile Abdullah b. Abbas'ın *kırâ'at* ile *semâ'ı* eşdeğer bulduklarına dair haberler vardır.[219]

Mamafih Sezgin, rivâyet hususunda ilk dönemden itibaren yazılı kayıtların dikkate alındığını ve aslında isnadlarda müelliflerin isimlerinin belirtildiğini vurgular. Bununla beraber o, en geç İslam öncesi son yüzyılda, divanların rivâyetinin yaygın olduğunu belirtir. Ayrıca yazmayı bilen ve Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö. 609/1213) gibi uzun süre kasideleri üzerinde çalışan kimi şairlerin de başka şairlerin râvileri olduklarını söyler. Şiirin sadece şifahi olarak rivâyet edildiğine dair düşüncenin ise, tıpkı hadislerin salt sözlü olarak nakledildiğine dair yanlış görüş gibi, modern dönemde ortaya çıktığını belirtir. Buradan hareketle o, Erken İslam dönemi metin rivâyeti âdetinin belki de Cahiliye dönemine kadar dayandığını da düşünür.[220]

Bununla beraber Sezgin kaynaklarda, rivâyette yazıya başvurulduğuna dair bazı verilerin bulunduğuna işaret eder. Öyle ki Hz. Peygamber'in mektuplarının ashab tarafından rivâyet edildiğini bildirir. Bununla birlikte örneğin Amr b. Hazm gibi fikhi sorular ile ilgili şahsına yazılmış olunan bir mektubu nakleden sahabiler de olmuştur.[221] Bir başka örnek ise oldukça iyi hafızası ile meşhur olmuş olan Ebû Hureyre ile ilgilidir. Râvisi olan bir tâbîinden gelen bir habere göre mezkur sahabînin rivâyetlerini yazdığı defterleri vardı. Bir defasında bu öğrencisi kendisine unuttuğu bir hadisi nakletmiş ve

[216] Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II/188-193.
[217] Bkz. Sprenger, "Ueber das Traditionswesen bei den Arabern", *ZDMG*, C.: X, 1856, ss. 9-25.
[218] Sezgin, *GAS*, I/60.
[219] Sezgin, *age.*, I/60.
[220] Sezgin, *age.*, I/60.
[221] Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Yay. y., Kalküta 1853-1874, II/1264.

ona bunu kendisinden işittiğini bildirmiştir. Bunun üzerine sahabî; "O halde bu rivâyeti yazmış olmalıyım." diye cevap vermiştir. Tâbiî olayın devamından şu şekilde bahseder: "Beni evine götürdü, ardından hadisleri kaydettiği defterlerini ortaya koydu. Tartıştığımız rivâyet te bunların içerisindeydi".[222]

Ayrıca Sezgin, hadislerin yazılmasının Erken dönemde sakıncalı bulunduğu sonucunu çıkarmaya müsait haberlerin de olduğunu belirtir. Zühri'den gelen bir habere binaen, Hz. Ömer hadislerin bir araya getirilmesi istemiş, fakat bunun üzerine biraz düşünmesinin ardından, bu işe çokça yoğunlaşılır ve Kur'an boşlanır kaygısıyla bu fikirden vaz geçmiştir.[223] Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin talebelerinden biri, hocasının rivâyetlerini kaydetmiş; fakat hocası bundan haberdar olunca tamamını yok ettirmiş.[224] Ancak Sezgin yukarıdaki örneklerden dahi, hadisleri yazılı olarak kaydetmeye karşı ilk zamanlarda bile bir ilginin söz konusu olduğunu anlayabileceğimizi söyler.[225]

Mamafih Sezgin, Ömer b. Abdilaziz gibi bazı Emevî hükümdarlarının hadis toplama meraklarından da bahsedildiğini belirtir. Mervan b. el-Hakem'in ise (ö. 65/685) ashabın malumatını muhafaza etme çabası gösteren Emevî emirlerinin ilki olduğunu söyler. Öyle ki o, Zeyd b. Sabit'i – Sezgin'e göre büyük ihtimalle Medine valiliği döneminde - çağırtmış ve ona sorular yöneltmiştir. Bu sırada perde arkasında Zeyd'in verdiği cevapları yazmak üzere kâtipler bulunuyormuş. Zeyd ise bunu fark edince: "Özür dilerim Mervan, ben yalnızca kendi fikrimi söylüyorum." demiştir.[226] Mervan'ın oğlu Abdulazîz (ö. 85/704) ise tabiî Kusair b. Murra el-Hadramî'ye (ö. 70/689-80/699) mektup yazarak, sahabeden - zaten elinde bulunduğu için Ebû Hureyre hadisleri dışında - Hz. Peygamber'in hadislerini yazmasını rica etmiştir.[227]

---

[222] Bkz. İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, I-II, Yay. y., Kahire 1948, I/74; Sezgin, *GAS*, I/60-61.
[223] Bkz. İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-VIII, Dâr Sâdir, Beyrût 1957-1958, III/287.
[224] Bkz. İbn Sa'd, *age.*, IV/112.
[225] Sezgin, *age.*, I/62.
[226] Bkz. İbn Sa'd, *age.*, II/361.
[227] Bkz. İbn Sa'd, *age.*, VII/448; Sezgin, *age.*, I/62-63.

Bunun yanı sıra Sezgin, kaynakların o zamanın yazı ile kopyalama metoduyla ilgili de oldukça fazla malumat ihtiva ettiğini belirtir. Örneğin Sa'îd b. Cubeyr: "… üzerine yazdığım yapraklarımı (*elvâh*) tamamen yazıyla doldurur, ardından nalınlarıma geçerdim." der.[228] Sezgin mezkur lafzın bir diğer rivâyette ise *defter* yerine kullanıldığnı söyler. Nitekim aynı tâbiî: "… önce defterime (*sahîfe*), ardından nalınlarıma ve bu da dolunca el ayalarıma yazardım …" demiştir.[229] Başka bir örnekte ise Mucahid b. Sa'îd (ö. 144/761) sadaka ile feraizle ilgili bir miktar materyalin Şa'bî (ö. 103/721) tarafından bir kimseye yazdırıldığına şahit olduğunu söylemektedir.[230] Sezgin bu ve buna benzer örneklerin bize o dönemde yazının ne şekilde ve ne kadar şevkle yazıldığını göstermeye yönelik bir takım detaylar bildirdiğini belirtir.[231]

Bununla beraber Sezgin birçok haberden, sahabe ve tabiînin ilmi meselelerde birbirleriyle yazışma âdetine sahip olduğunu öğrendiğimizi söyler. Buna örnek olarak Abdullah b. Abbas'a, Necde b. Âmir (ö. 69/688)[232] ile Nâfi b. el-Ezrak (ö. 65/685)[233] tarafından yöneltilen soruları zikreder.[234]

Sezgin ayrıca yukarıda geçen rivâyet usullerinin tabiînce bilinen çeşitlerinden de örneklerle bahseder. Örneğin hadis halkalarına daha Zuhrî döneminde *mucâlese* denmektedir.[235] Diğer bir misale göreyse İbn Cureyc, ona hayırda bulunan Süleymân b. Mucâhid'e şükran borcunu ödemek üzere içerisinde dinleme ve arz etme metoduyla aldığı rivayetlerin bulunduğu kitaplarını kopyalaması için vermiştir.[236]

Bununla beraber Sezgin, yazma hususunda tabiîn tarafından sarf edilen çabadan da bahseder ve yazının henüz onların zamanlarında bir adet olduğunu ortaya koymak

[228] Bkz. İbn Hanbel, *'İlel*, I/50.
[229] Bkz. İbn Sa'd, *el- Kebîr*, VI/257.
[230] Bkz. İbn Hanbel, *age.*, I/340.
[231] Sezgin, *GAS*, I/63-64.
[232] Bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, nşr. Muhammed Hamîdullah, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1959, I/517.
[233] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlelu'l-Hadîs*, I-II, Yay. y., Kahire 1924-1925, I/307.
[234] Sezgin, *age.*, I/64.
[235] Bkz. İbn Hanbel, *age.*, I/13.
[236] Bkz. İbn Hanbel, *age.*, I/349; Sezgin, *age.*, I/65-66.

üzere misaller sunar. Örneğin Mucâhid'in çağdaşlarından birisi; bazılarının onun *Tefsîr*'ini kopyaladıklarını gördüğünü ifade etmiştir.[237] Başka bir misale göre Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye, *ircâ* hakkında bir eser telif ettiğine oldukça pişmanlık duyduğunu söyler.[238] Fakat Sezgin işbu pişmanlığının bir eser telif etmesinden değil, içeriliğinden kaynaklandığını söyler.[239]

Mamafih Sezgin henüz o zamanlarda da tahrif edilmiş ve yanlış malumat içeren kitapların bulunduğunu örneklerle ispatlar. Mesela Ahmed b. Hanbel, bir defasında Yahyâ b. Maîn'i bir metni yazarken görmüş ve ona Ebân'ın güvenilir olmadığını iddia etmesine rağmen niçin sahifesini kopyaladığını sormuştur. Bunun üzerine Yahyâ; "Ben bunu tam da yanlış olduğunu bildiğim için istinsah edip, muhafaza ediyorum ki başka bir kimse de gelip benzerini ortaya koymasın." şeklinde ona cevap vermiştir.[240]

Ayrıca Sezgin o dönemde kitapların ödünç alındığına dair bilgilerin de kaynaklarımızda yer aldığını örneklerle ifade eder. Örneğin Humeyd et-Tavîl (ö. 142/759) Hasan el-Basrî'nin bazı eserlerini istinsah edip ona geri iade etmek üzere almıştır.[241] Leys b. Ebî Suleym de Hasen b. Muslim'in (ö. 106/724) eserini ödüç olarak almıştır.[242]

Sezgin bu açıklamaların ardından tekrar rivâyet tarzları ve bunların kullanımından bahseder. Konuyla ilgili bazı misaller verdiği gibi, kimi mühim açıklamalarda da bulunur. Örneğin *semâ'* çeşidi ile ilgili ayrıntılar içermesi bakımından aşağıdaki haberi önemli bulmuştur. Öyle ki Şu'be'nin (ö. 160/776) rivâyette hangi metodu kullandığı Ahmed b. Hanbel'e sorulduğunda o, Şu'be'nin rivâyetleri okuduğunu, kendilerinin ise okunanları yazdıklarını söylemiştir. Rivâyetleri not

[237] Bkz. İbn Hanbel, *'İlel*, I/44.
[238] Bkz. İbn Sa'd, *el- Kebîr*, V/328.
[239] Sezgin, *GAS*, I/66.
[240] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Dâiratu'l-Ma'rifi'n-Nizâmiyye, Haydarabad 1907-1909, XI/286; Sezgin, *age.*, I/66.
[241] Bkz. İbn Hanbel, *age.*, I/15.
[242] Bkz. İbn Sa'd, *age.*, V/479; Sezgin, *age.*, I/66-67.

edenlerin arasında bulunan Âdem b. Ebî İyâs (ö. 220/835) ta bu durumu tasdikleyerek, kendisinin süratli bir şekilde yazmasından ötürü, diğerlerinin ondan yazdığını ilave etmiştir.[243]

Ayrıca Sezgin, aşağıdaki örneğin bize, *semâ'* ile *kırâ'at'*ın eserlerden okunarak tahakkuk ettiğini bildirdiğini kaydeder. Öyle ki oğlu Abdullah, İbn Hanbel'e; *karatu 'alâ 'Abdirrahmân 'an Mâlik* ifadesini ve burada geçen Abdurahman'ın bunları dinlemiş ya da okumuş olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine babası; Abdurrahmân'ın İmam Mâlik'e Muvatta'nın bir bölümünü okuduğunu, geriye kalan kısmının ise müellife başkaları tarafından arz edildiğini, kendisinin de bunları şahsi nüshasından takip ettiğini söylemiştir.[244]

Sezgin'in verdiği diğer bir örnekte ise esasen yazılı dokümanlardan imla ettirildiğini öğrenmekteyiz. Öyle ki İbn Hanbel'in bir çağdaşı, Şam'dan Bağdat'a gelen bir hocadan şu şekilde bahseder; "Ben ondan bana herhangi bir şeyler imla ettirmesi için ricada bulunan ilk kişiydim, o da kitabı eline aldı ve imla ettirdi…"[245]

Özetle Sezgin, rivâyet metotları ve bunların kullanımıyla ilgili olan bütün bu haberlerin bize, hicrî II. yüzyılın ilk yarısı ile aynı şekilde bir önceki asrın son yarısında, sadece *semâ'* ile *kırâa'* ile iktifa edilmeyip, bunun yanında *mukâtebe, munâvele* vb. usullerin de kullanıldığını gösterdiğini ifade eder. Bunlardan *er-rivâye ale'l-vech*[246]denen ilk ikisi ise o dönemde en çok tercih edilenlerdir.[247]

Bunun ardından Sezgin, son derece önemli olan bir başka yanlış anlaşılmaya değinir. Öyle ki hadis edebiyatında, özellikle muhaddis biyografilerinde *rihletu'l-'ilm* ya da *talebu'l-'ilm* denilen meşakkatli seyahatlerle ilgili anekdotlardan bahsedilir. Söz

[243] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IV, Yay. y., Haydarabad 1952-1953, I/268; Sezgin, *GAS*, I/67.
[244] Bkz. İbn Hanbel, *'İlel*, I/354; Sezgin, *age.*, I/68-69.
[245] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, XI/284; Sezgin, *age.*, I/69.
[246] Bkz. İbn Sa'd, *el- Kebîr*, VII/328.
[247] Sezgin, *age.*, I/69.

konusu yolculukların amacı ise olabildiğince fazla rivâyeti, en muteber sayılan *semâ'* ve *kıraâ't* metoduyla elde etmektir. Bu tür hikaye tarzı haberler beraberinde bir yanlış anlaşılma getirmiştir. Öyle ki yeryüzünün çeşitli mekanlarında bulunan râvilerin ezberlerinde sakladıkları rivâyetlerin, toplanıldığı ve ilk defa yazıyla kaydedildiği düşünülmüştür. Oysa burada bir *tahammulu'l-ilm* çeşidine, başka bir ifadeyle kitapların veya hadislerin rivâyetini esas râvisinden almaya karşı bir rağbet söz konusudur. Bu husus *Buhârî'nin kaynakları*[248] adlı eserinde de açıklanmıştır.[249]

Sezgin ayrıca yine birçok yanlış anlaşılmalara sebebiyet veren rivâyette hafızanın önemi meselesini de ele alır. Ona göre her şeyden önce kimi muhaddisler hakkında birkaç yüz bin hadis ezbere bildiğiyle alakalı haberlerin doğru manasını anlamak gerekir. Nitekim bu tür bilgiler, bugün, o zamanın insanlarının hafızalarının mükemmelliğine dair hayrete düşüren veya abartı şeklinde algılanan haberlerdir. Bununla beraber Sezgin, bu tür sayılarda bir abartıdan bahsedilebileceğini, ancak hadis ilmiyle daha detaylı uğraşıldığında, zikredilen rakamların isnadlardaki küçük değişiklik gösteren rivâyetleri de kapsadığı göz önünde bulundurulunca, hakikaten birkaç bin metin sayısına ulaşıla bilineceğini belirtir.[250]

Ayrıca Sezgin, bu kısmen yanlış yorumlanmış verilere dayanan hafızanın rolü konusunun, hadis edebiyatının gelişimiyle ilgili yanlış bir tasavvurun oluşmasını önemli ölçüde etkilediğini belirtir. Örneğin Vakî'nin (ö. 196/811) çağdaşlarından birisi, onunla çoğu kez ilim meclislerinde karşılaştığını, fakat rivâyetleri hafızasından okuduğu için, elinde hiçbir zaman bir metnin görülmediğini söylemiştir.[251] Sezgin'e göre Vakî, her ne kadar üstün hafızasıyla meşhur olmuş olsa da, Goldziher'in bu haberle ilgili onun kitap

[248] Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 1956, s. 31-33; 2019, s. 75-77.
[249] Sezgin, *GAS*, I/69.
[250] Sezgin, *age.*, I/69-70.
[251] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, XI/129.

ve kağıt kullanmadığı[252] şeklindeki tercümesi yanlıştır. Nitekim Vakî'nin esasen kitap telif ettiğini ve Ahmed b. Hanbel'in; "*aleykum bi musannafât Vakî*"[253] şeklindeki tavsiyesinin de yukarıda geçen malumatla aynı eserde yer aldığını belirtir. Ahmed b. Hanbel'in Vakî'nin *Musannaf*'ını kullandığının ise Goldziher'in de daha sonra malumu olduğunu[254] söyler. Hatta Vakî'nin hadislerinin bir kısmının, bize ulaşmış olduğunu da ifade eder.[255]

Mamafih Sezgin, muhaddislerin veya genel olarak Müslümanların, Kur'an'ı ve hadislerden birçoğunu ezberleme konusunda çaba sarf ettiklerinin bilinen bir gerçek olduğunu söyler. Ancak bu konunun kitaplardan vaz geçildiği veya hiçbir yazılı dokümana ihtiyaç duyulmadığı şeklinde yorumlanmaması gerektiğini de vurgular. Zira Kur'an'ın da yüzlerce el yazması vardır.[256]

Bununla beraber Sezgin, ezbere rivâyet edebildiklerinden dolayı övülen muhaddislerin de esasen yazılı materyale sahip olduklarını belirtir. Örneğin Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866) rivâyetleri ezberler ve öyle naklederdi. Ancak talebesi Buhârî kendisinden, yazının gerekli olduğu *mukâtebe* şekliyle rivâyette bulunurdu.[257] Sezgin hadis edebiyatının doğru bir şekilde araştırılması durumda, her bir muhaddisin bir veya daha fazla kitap sahibi olduğunun, ancak *sahibu'l-hıfz*ın bir onur unvanını ifade ettiğinin görüleceğini belirtir. Örneğin İmam Mâlik bir defasında Ebû Hâtim ile Ebû Zur'a tarafından hadisleri hafızasında korumayan *ashâbu'l-kutub*un tersine *sâhibu'l-kitâb ve sâhibu'l-hıfz* şeklinde nitelendirilmiştir.[258]

[252] Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien,* II/197.
[253] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, XI/126.
[254] Bkz. Goldziher, "Neue Materialien zur Litteratur des Ueberlieferungswesens bei den Muhammedanern", *ZDMG*, C.: L, 1896, ss.465-506, s. 469.
[255] Sezgin, *GAS*, I/70.
[256] Sezgin, *age*., I/70-71.
[257] Bkz. İbn Hacer, *age.*, IX/72.
[258] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlel,* I/32; Sezgin, *age.*, I/71.

Sezgin hafızasından rivâyet eden râvilerin çok kez hata yaptıklarını da söyler. Örneğin bir defasında Bağdat'ı ziyaret eden Eyyûb b. 'Utbe (ö. 160/776), orada hafızasından nakilde bulunmuş, ancak oldukça fazla hataya düşmüştür. Fakat bunun aksine onun kitaplarının kusursuz olduğu da belirtilmiştir.[259] Başka bir örnekte ise çok meşhur bir muhaddis ve inanılmaz bir hafızaya sahip olduğu söylenen Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 203/818), bir defasında yine aynı şehre giderek binlerce rivâyette bulunmuştur. Memleketine geri döndüğünde ise 70 kadar düzeltilmesi gereken hata yaptığının farkına varmıştır.[260]

Ayrıca Sezgin, hafızadan rivâyet edilen ile yazılan arasındaki tutarsızlıkların muhaddislerce kolaylıkla fark edilebildiğini de söyler. Örneğin Ahmed b. Hanbel bir râvi isminin eserden başka, ezberden başka nakledildiğini ortaya çıkarmıştır.[261]

Mamafih Sezgin, şeyhin ezbere nakletmesi ya da okunanı elinde bulunan yazılı materyalden takip etmemesi durumunda, rivâyetin kendisinde yazılı olarak bulunan biri tarafından kontrol edilmesi gerektiğini vurgular. Örneğin harika bir hafızası olan İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/928), görme yeteneğini kaybetmesinin ardından hadislerini hafızasından imla ettiriyordu. O minberde, oğlu ise elinde yazılı materyalle bir basamak aşağısında oturur, babasının nakledeceği hadisleri belirlerdi.[262] Ayrıca Sezgin, müstesna olarak sadece ezberden nakledilenlerde de, *imlâ'en min hıfzuhû* kaydının mutlaka zikredilmesine özen gösterildiğini belirtir.[263]

Keza Sezgin, rivâyet yollarından *kitâbe* ile *mukâtebe*'nin modern çalışmalardaki yanlış anlaşılmaları oldukça belirlediğini düşündüğü için, özellikle izah etmek ister. Buna göre Sprenger, daha Taberî'nin *Târîh* isimli eserinde *ketebe ileyye* gibi kalıpların

[259] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, I/409.
[260] Bkz. İbn Hacer, *age.*, IV/186; Sezgin, *GAS*, I/71-72.
[261] Bkz. İbn Hanbel, *'İlel*, I/17; Sezgin, *age.*, I/72.
[262] Bkz. Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I-IV, Dâiratu'l-Ma'ârif, Haydarabat 1955-1958, I/769.
[263] Bkz. Hatîb el- Bağdâdî, *Târîh-u Bağdâd*, I-XIV, Mektebetu Hancî, Kahire 1931, IV/92; Sezgin, *age.*, I/72.

çokça yer aldığını belirtmiş ve metodoloji bilgilerinin eksik olmasına rağmen, böyle kayıtların yazılı dokümana işaret ettiğini düşünmüştür.[264] Buna rağmen daha sonraki araştırmacılar, burada kast edilenin mektuplaşma değil, *mukâtebe* metodu olduğu gerçeğini anlayamamışlardılar. *Min kitâbihî* ifadesinin kullanıldığı haberler ise yazarın burada hakikaten yazılı dokümana başvurduğu düşünüldüğü için, daha çok dikkat çekmiş, bunun dışındaki ifadelerle nakledilen haberlerin ise sözlü kaynaklar vasıtasıyla geldiği düşünülmüştür.[265]

Sezgin muhaddislerin *kitâbe* tarzına karşı çıktıklarına dair kullandıkları ifadelerin bile yanlış anlaşıldığını belirtmektedir. Öyle ki o, hadis edebiyatında sürekli duyduğumuz *kâne Sa'îd b. Cubeyr yekrahu kîtâbe'l-hadîs*[266] veya *nerâ ennehâ kitâbun*[267] gibi olumsuz hükümlerin bulunduğunu söyler. Ancak o, bu ifadelerin hadis metodolojisinde belirli anlamlara geldiğini ve bu tür hükümleri verenlerin bizzat kendilerinin yazdıklarını göz önünde bulundurduğumuzda, burada kitabın değil, *kitâb* veya *kitâbe* tarzının eleştirildiğini anlayacağımızı söyler. Özetle Sezgin *kitâb* ifadesinin, bu ve bunun gibi yanlış anlaşılmalara maruz kaldığını ve böylece bütün literatürün gelişiminin yanlış tasavvur edilmesine yol açtığı belirtir.[268]

Bununla beraber Sezgin muhaddislerin, sadece kitap telifinde değil, dersleri için de yazılı malzemeye ihtiyaç duyduklarını aşağıdaki örnekle ifade eder. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) bir defasında talebesine Kufe'ye gitmesini ve yanına hocasının kendilerine orada nakledebilmesi için eserlerini de almasını söylemiştir. Ayrıca Sezgin, kimi muhaddislerin kitaplarını herhangi bir sebepten dolayı kaybettiklerinde, rivâyet etmeyi tamamen bıraktıklarını[269] kimilerininse şu veya bu sebepten dolayı kitaplarında bulunan

[264] Bkz. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, I-III, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, Berlin 1869, III/Önsöz s. 101.
[265] Sezgin, *GAS*, I/73.
[266] Bkz. İbn Sa'd, *el-Kebîr*, VI/258; fakat onun hadisleri telif ettiği biliniyordu bkz. *age.*, VI/257.
[267] Bkz. İbn Hanbel, *'İlel*, I/227.
[268] Sezgin, *age.*, I/74.
[269] Bkz. Hatîb el- Bağdâdî, *Târîh*, IV/73.

herhangi bir hadisi, rivâyet etmekten vaz geçtiklerini ifade eder. Mesela 'Amr b. Merzûk'un (ö. 223/837) eserinde yer alsa da naklettiği hiç işitilmeyen bir rivâyetinden bahsedilir.[270]

Ayrıca Sezgin, o dönemin muhaddislerinin âdetine göre hadislerinin tamamının kitaplarında kaydedilmiş olması gerektiğine dair haberlerin varlığından da bahseder. Örneğin Yahyâ b. Ma'în'in (ö. 223/847) "sahih olamaz" dediği bir İshâk b. Yûsuf el-Ezrak (ö. 195/810) hadisi, İbn Ebî Hâtim tarafından babasına sorulmuştur. Zira oğlu bunu İshak'ın kitabında aramış ancak bulamamıştır. Babası ise ona; "Bu hadis sahihtir" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine oğlu; "Nasıl olur, Yahyâ bu hadisi İshâk'ın kitabında aramış, ancak bulamamış ya?!" diye karşılık vermiştir. Ebû Hâtim de; "Neden olmasın, o yalnızca kitapların bir kısmına bakmıştı, belki başka bir kitabındadır." demiştir.[271] Keza Sezgin, bu konuyla ilgili Kütüb-i Sitte'de başka örneklerin de sıkça geçtiğini bildirmektedir.[272]

Bu açıklamaların ardından Sezgin, konuyla ilgili bazı ıstılahları da ele alır ve özellikle isnadda geçip, sözlü rivâyete delalet ediyormuş gibi görünse de, esasen yazılı dokümana işaret eden kimi kalıpları inceler. Bunlar, aslı hicrî I. yüzyılın sonlarına dek uzanan[273] ve hadis usulünde *elfâz* olarak adlandırılan; *haddesenâ, ahberanâ, semi'tu* gibi kalıplardır. Sezgin işbu kalıpların eski olmalarına rağmen, kullanımlarında bir ittifakın söz konusu olmadığını söyler. Öyle ki o, kimi muhaddislerin, *semâ'* şekli için *semi'tu,* bazısının ise *haddesenâ*; *kırâ'a* metodu içinse *ahberanâ* formunu kullandıklarını, hicrî II. yüzyılın ikinci yarısında ise çoğunluğun her iki tarz için de *ahberanâ* kalıbını tercih ettiğini kaydeder. Ayrıca *kırâ'a* tarzının, bazen *kara'tu* kimi

[270] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlel*, II/123; Sezgin, *GAS*, I/75.
[271] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *age.*, I/137.
[272] Sezgin, *age.*, I/75-77.
[273] Bkz. Josef Horovitz, "Alter und Ursprung des Isnad", *Der Islam*, C.: VIII, 1918 ss. 39-47.

zaman da *nebbe'enâ* ya da *enbe'enâ* ile *kitâbe* metodunun ise yukarıda zikredildiği gibi *min kitâbin* yahut *ketebe ileyye* ile *icâze* şeklinin de *ecâze* ile belirtildiğini ifade eder.[274]

Bununla beraber Sezgin, muhaddislerin hadis halkalarında yalnız mı yoksa başkalarıyla birlikte mi bulunduklarını ifade etmeleri gerektiğini ve bunun için de bazı kalıplar kullandıklarını kaydeder. Örneğin talebelerinden biri Evza'î'ye kendisinden çokça rivâyet istinsah ettiğini ve bunları naklederken hangi sözcükleri kullanması gerektiğine dair bir soru yönelttiğinde o, şöyle cevap vermiştir: "Yalnız sana okuduğum hadisler için *haddesenî*, başkalarıyla beraber olduğun bir grupta okuduklarım içinse *haddesenâ* de. Bana tek başınayken arz ettiklerin için *ahberanî*, senin de içinde olduğun gruptan birinin bana arz ettiği içinse *ahberanâ* ifadesini kullan. Sana yalnızken icâze şeklinde verdiklerim *habberanî*, grup içinde verdiklerimde ise *habberanâ* şeklinde olmalıdır."[275]

Sezgin'in ele aldığı bir diğer lafız ise isnadlarda geçen *'an* harfi ceridir. Hadis usulüne göre bu harfi cerin, icazet tarzındaki rivâyeti ifade etme ve isnadın inkıtaına dikkat çekme, literatür tarihi açısından ise bir kitabın tam olmayan bir isnadla kullanıldığını gösterme gibi iki işlevinden bahseder.[276]

Ayrıca Sezgin, *vicâde*'ye işaret eden kimi terimlerin de literatür tarihi açısından büyük önem arz ettiğini söyler. Bunlardan biri olan *huddistu* tabirininse, daha hicrî I. yüzyılda, kullanıldığını dile getirir. Öyle ki Taberî'nin bu terimi, *vicâde* şeklinde kullandığı kaynaklar için zikrettiğini söyler.[277]

Sezgin'in incelediği lafızlardan kimileri ise Buhârî'de geçen bazı ifadelerdir. Nitekim o, Buhârî'nin haberlerin isnadlarını çokça hazfeden ilk kimse olduğunu söyler.

---

[274] Sezgin, *GAS*, I/77.
[275] Bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye,* Dâ'irâtu'l-Ma'ârif, Haydarabat 1938, s. 302; Sezgin, *age.*, I/77-78.
[276] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlel*, II/255; Sezgin, *age.*, I/78.
[277] Sezgin, en eski kullanımın 'Atâ' b. Ebî Rabâh'ın (ö. 114/732) bir haberine raci olduğunu düşünür. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Takdime*, s. 238; Sezgin, *age.*, I/78.

Ayrıca onun, filolojik, tarihi ve diğer edebiyat parçalarından önemli bir sayıyı *kâle, zekera, ravâ* gibi ifadelerle iktibas ettiğini ve onun iktibaslarının, Taberî ve diğer muhaddisler ile tarihçilerden tamamen farklı olduğunu ifade eder. Zira bu gibi hususlarda o, râvileri tümden hazfetmiş ve yalnızca mesela *kâle İbn Abbâs* demiş, ardından doğrudan hadisi vermiş, yani *ta'lîk* yapmıştır. Sezgin'e göre bu ve benzeri sebeplerden dolayı Buhârî ile isnad sallantıya uğramıştır.[278]

Sezgin buraya kadar yaptığı açıklamalarla, hadis metodundan yararlanarak, isnatta katiyen sözlü kaynaklardan değil, aksine yazar ve kendilerine yetki verilen kitap râvilerinden bahsedildiğini ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıca o, bizim bugün, günümüze ulaşan eski kaynaklar ışığında, bu görüşü doğrulayacak birçok imkana sahip olduğumuzu belirtir. Örneğin literatür sahasında *Kitâbu'l-Ağânî*'nin[279] *ahberanî Ebû Halîfe el-Fadl b. el-Hubâb fîma ketebe ileyye 'an Muhammed b. Sellâm* veya *ahberanî Ebû Halîfe icâzeten 'an Muhammed b. Sellâm* isnadıyla Cumahî'nin *Tabakâtu'ş-Şuarâ'*sından; *Abdullâh b. Suleymân ve Muhammed b. el-Abbâs el-Yezîdî 'an es-Sukkerî 'an İbn Habîb* isnadıyla Ebû 'Ubeyde'nin *Nakâid*'inden ve *haddesenâ İbrahîm b. Eyyûb 'an Abdillâh b. Muslim* isnadıyla İbn Kuteybe'nin *Kitâbu'ş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*'sından alıntı yaptığı Sezgin'e göre ortaya koyulabilir. Bununla beraber Sezgin, günümüze gelen kadim hadis eserlerini, sonradan ortaya çıkan hadis mecmularıyla karşılaştırmakla, malzemenin tasnifi ile bâbların taksiminin de çoğunlukla kendilerinden alıntı yapılan evveki eserlere dayandığını ortaya çıkarabileceğimizi ifade eder.[280]

Mamafih Sezgin, bugün elimize geçen eserlerin yazarlarını çıkarabildiğimiz ya da başka malumatların bize yol gösterdiği sürece, câmîlerin isnadlarında kullanılan kaynakların müelliflerini teşhis edebileceğimizi, fakat isnadların kaynaklarıyla ilgili bu

[278] Sezgin, *GAS*, I/79.
[279] Bkz. örn. Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Ağânî*, I-XVI, Dâru'l-Kutubu'l-Mısriyye, Kahire 1927-1970, XI/124, XV/341.
[280] Sezgin, *age.*, I/79-80.

tür bilgileri her zaman içermediğini bildirmektedir. Bunun için Sezgin'in zikrettiği örneklerden birisi *haddesenâ 'Abdullâh b. Muhammed kâle haddesenâ 'Abdurrezzâk kâle ahberenâ Ma'mer 'an Hemmâm 'an Ebî Hureyre* şeklindeki isnadla ilgilidir. Sezgin, bu isnadda Ebû Hureyre hariç bulunan bütün muhaddislerin, müellif olduğunu, ancak Ebû Hureyre'nin de esasen yazılı malzemeye sahip olduğunu belirtir.[281]

Sezgin, eski kaynaklarda bulunan hadislerle diğer haberlerin, kendilerine yetki verilen râvilerinin isimleriyle birlikte daha sonraki eserlerde ayrı ayrı veya bütün halinde her zaman uzun isnadlarla beraber ortaya çıkmış olmalarının esasen, eski İslam âlimleri tarafından bilindiğini söyler.[282] Ancak onların, ilk döneme daha yakın olmalarından dolayı kaynakları bildiklerini ve isnadlardaki isimler yardımıyla kitapları büyük ölçüde teşhis edebildiklerini de ekler. Dolayısıyla onların bize kaynaklarla ilgili istisnai olarak bir takım işaretler verdiklerini kaydeder. Bundan dolayı bizzat kendimizin, eserlerdeki isnadları araştırarak kaynakların aralarındaki bağı çözmek, böylece ilk zamanlara ait çoğunlukla yitirilmiş kitâbiyatın bazı kısımlarını bulmak, hatta kimi kitapları ise tamamıyla baştan yapılandırabilmek için uygun bir metot bulmamız gerektiğini vurgular.[283]

Sezgin daha önce, Buhârî'nin *Sâhîh*'ini[284] ve kısmen Taberî'nin *Târîh*'ini[285] araştırmada kullandığı metodu[286] yukarıdaki hedef için uygun görmektedir. Bunun sonucunda Sezgin, Buhârî'nin kaynaklarının çoğunluğunun esasen kendi şeyhlerine dayandığını ve onun istisnaen daha geç dönem yazarların eserlerini kullandığını, Taberî'nin kaynaklarının ise çok daha eski olduğunu tespit etmiştir. Mamafih Sezgin, böyle bir araştırmanın bize müellifin çalışma şekline dair de bir fikir vereceğini söyler.

[281] Sezgin, *GAS*, I/80-81.
[282] Bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye,* s. 214; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 1956, s. 30; 2019, s.74.
[283] Sezgin, *GAS*, I/82.
[284] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*.
[285] Sezgin, "İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti" *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* C.: II, 1957, ss. 31-35.
[286] Bkz. Sezgin, *GAS*, I/82-83.

Örneğin bu sayede, onun malzemeyi tertip etme ve incelemede ne ölçüde önünde bulunan materyale sadık kaldığını ölçebileceğimizi belirtir. Buna göre Sezgin, yaptığı çalışma neticesinde, Buhârî'nin kendinden önceki nesle ait yaklaşık 200 kitabı sadece özetlemiş olduğunu, Muslim'in ise önceki neslin tasnifini alıp, materyali mümkün olduğunca en eski kaynaklardan bir araya getirdiğini iddia eder.[287]

Ayrıca Sezgin, İslam edebiyatının erken dönem eserlerini ortaya çıkarabilmek için, öncelikle isnad mekanizmasının hicrî II. ile III. yüzyıllarda zuhur ettiği ve râvi isimlerinin de daha sonra eklenmiş olduğuna dair önyargının bırakılması ve bize ilk asırlardan ulaşan kaynaklarda geçen râvi isimlerinin dakik bir indeksinin hazırlanması gerektiğine de dikkat çeker. Bununla beraber o, ortak isimleri ihtiva eden isnadlara dair modern çalışmalarda çok yanlış bir algının var olduğunu da ekler. Öyle ki bunlara *kolektif isnad* (Sammel-Isnād)[288] denilmiş ve ortak isimlerin, rivâyetin belirli gruplar tarafından ortaya atıldığını ifade ettiği var sayılmıştır.[289]

3.3. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM BİLİMLERİ İLE KİTÂBİYATININ ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİNE DAİR GENEL DÜŞÜNCE VE KATKILARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Sonuç olarak Mehmet Fuat Sezgin'in, Arap-İslam bilim ve kitâbiyatının ortaya çıkış ve gelişimine dair oldukça mühim açıklamalarda bulunduğunu görüyoruz. Öyle ki o, öncelikle Müslümanların gerçekte ne zaman bilimle iştigal etmeye başladıklarını ortaya koymuş ve bunun oldukça erken bir döneme, hicrî I. yüzyıla tekabül ettiğini tespit etmiştir. Bununla bağlantılı olarak, ilk tercümelerin ve özgün çalışmaların da gerçekte ne zaman zuhur ettiğini gün yüzüne çıkarmıştır. Keza Sezgin, Arap-İslam kitâbiyatının gelişimiyle ilgili de daha çok modern dönemde ortaya çıkan yanlış

[287] Sezgin, *GAS*, I/82-83.
[288] Bkz. Goldziher, "Materialien", s. 474; Horovitz, "Isnad", s. 43.
[289] Bkz. Joseph Schacht, *The Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Clarendon Press, Oxford 1950, s. 169.

bilgileri, nedenleriyle birlikte ortaya koymuş ve temel kaynaklardaki verilere dayanarak kendi görüşünü belirmiştir. Öyle ki ona göre oryantalistlerin bu konuda asıl yanıldıkları nokta, tedvin ve tasnif dönemlerini yanlış yorumlamalarıdır. Bu yüzden Sezgin, hadis edebiyatının *kitabet, tedvin ve tasnif* aşamalarının esasen nasıl gerçekleştiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla beraber konuyla ilgili bir başka önemli nokta ise, Sezgin'in rivâyetin mahiyeti ve metotları hakkında yaptığı açıklamalardır. Nitekim o, bu hususta da yanlış bilinenleri sebepleriyle birlikte ele almış ve rivâyette esasen yazılı dokümanların kullanıldığını ve isnadlarda müellif isimlerinden söz edildiğini ortaya koymuştur. Bu konuda Sezgin'in belki de en önemli katkısı ise, gerek hadis edebiyatının aşamaları gerekse rivâyet konusunda yaptığı açıklamalara dayanarak, bütün Arap-İslam kitâbiyat tarihini doğru bir şekilde ortaya koyma çabasıdır. Nitekim onun bilimlere bütüncül bakışı da bunu gerektirir. Sezgin'in bu konudaki tutarlılığı, bir sonraki mevzuda ele alacağımız konuda daha net görülecektir.

4. SEZGİN'İN CAHİLİYE İLE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNE DAİR DÜŞÜNCE VE KATKILARI

Mehmet Fuat Sezgin'in *GAS* adlı eseriyle Arap-İslam literatürüne sağladığı katkılardan birisi de 'Cahiliye ve Erken İslam dönemi şiiri' hakkındaki çalışmalarıdır. Nitekim Sezgin, yaklaşık hicrî 430'a kadar Arap-İslam şiirini ele aldığı *GAS*'ın ikinci cildinde[290]; 'Eski Arap şiirinin menşei ve formları', 'Cahiliye ve Erken İslam dönemi şiirinin rivâyeti ve otantikliği' ile 'Arap şiirinin teorisi'[291] gibi Arap-İslam edebiyatını yakından ilgilendiren önemli konuları ele almıştır. Biz burada mezkur hususları inceleyip, Sezgin'in bunlarla ilgili katkılarını ortaya koymaya çalışacağız.

[290] Sezgin'in 'Edebiyat Literatürü' konusunu ele aldığı *GAS*'ın XVI. cildinin Antoloji bölümünde, buradaki bilgiler, konu bağlamında gerektiği kadarıyla geçer; bkz. Sezgin, *GAS*, XVI/255 vd.
[291] Bu konu, 'Arap literatür teorisinin ortaya çıkış meselesi' başlığı altında ele alınacaktır.

4.1. ESKİ ARAP ŞİİRİNİN MENŞEİ VE FORMLARI

Eski Arap şiirinin menşei, gerek klasik gerekse modern dönem bilim insanlarının araştırma konusu olmuştur. Erken dönemde bu mevzuyla ilgili el-Câhız (ö. 255/869)[292], İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846)[293] ve İbn Kuteybe (ö. 276/889)[294] gibi âlimler görüş beyan etmişlerdir. Daha sonra es-Suyûtî (1445-1505)[295], Ömer Ferruh (1904-1987)[296], Şevfi Dayf (1910-2005)[297] ve Nihad Mazlum Çetin (1924-1991)[298] tarafından da Eski Arap şiirinin menşei ele alınmıştır.

Konuyla ilgili varılan genel sonuç ise; Arapların önceden bazı hadiseler üzerine söylenmiş birkaç beyitlerinin bulunduğu[299], Arap şiirinde ilk uzun kaside örneğinin V. yüzyıl şairlerinden el-Muhelhil b. Rebî'a et-Tağlibî'de (ö. 525/1131 civarı), uzun kaside formunun tekamül etmiş biçiminin de İmruu'l-Kays b. Hucr'un (ö. 540/1146 civarı) şiirlerinde görüldüğü yönündedir.[300] Buna ilaveten Cahiliye şiirinin bu derece bir seviyeye ulaşabilmesi için çok daha kadim bir tarihte ortaya çıkmış olması gerektiğine de kimi araştırmacılar tarafından vurgu yapılmıştır.[301]

Mehmet Fuat Sezgin, Arapça kaynaklarda, Arap şiirinin menşeinin, bu şiirinin zaten uzun bir gelişme kat etmiş olması gerektiği dönem olan, V. yüzyıldan geriye gitmediğini kaydeder. Zira bilinen en eski şairler, el-Muhelhil ve 'Amr b. Kamî'a'nın doğum yıllarının, 450 yılından daha öncesine dayanmadığı görülmektedir. Ayrıca Himyer (Yemen) topluluğu ile yöneticileri olarak tanımlanan Tubba'ya nispet edilen

[292] Ebû Osman el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, nşr. Abdusselam Harun, I-VII, Yay. y., Kahire 1987, I/74-75.
[293] İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu fuhûli'ş-Şu'arâ*, nşr. Mahmud Muhammed Şâkir, I-II, Dâru'l-Medenî, Kahire 1952, I/26-40.
[294] İbn Kuteybe, *Kitâbu'ş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ,* I-II, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1982, I/104-105.
[295] Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, nşr. Muhammed Câdu'l-Mevlâ, Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm ve Ali Muhammed el-Becêvî, I-II, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Sayda-Beyrut 1986, II/474-476.
[296] Ömer Ferruh, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, I-VI, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1965-1983, I/73.
[297] Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî,* I-X, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1960-1995, I/183-188.
[298] Nihad Mazlum Çetin, *Eski Arap Şiiri*, Kapı Yay., İstanbul 2019, s. 8.
[299] Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I Cahiliyye Dönemi*, Fenomen Yay., Kayseri 2014, s. 114.
[300] Demirayak, *age.*, s. 70.
[301] Örn. Ömer Ferruh söz konusu şiirin İslam'dan en az iki bin yıl önce başlaması gerektiğine inanır. Bkz. Ferruh, *age.*, I/73.

şiirler de, Sezgin'e göre, ancak İslam'dan kısa bir süre önce yaşamış olan ve kendilerini onların ruhani varisleri olarak gören şairlere aittir. Bununla beraber bu şiirler, daha sonraki nesillerde, doğruluğuna dair şüphe belirtmeksizin 'Abîd (veya 'Ubeyd) Şeriyye el-Curhumî[302] (ö. 67/686) ile İbn Muferriğ (ö. 69/688)[303] tarafından toplanmıştır.[304] Konuyla ilgili Arapça kaynaklarda bulunan veriler özetle bunlardır.

Bunun aksine Sezgin'in belirttiğine göre, Arapça olmayan literatürde, Arap şiirinin menşei ile ilgili daha eski tarihlerden söz edilmektedir. Öyle ki Konstantinapol'de Hristiyan hukukçu olan Salamanes Hermeias Sozomenos (yaklaşık 380-450) yaklaşık 443 ile 450 yılları arasında telif ettiği *Kilise Tarihi*'nde, Kraliçe Mu'âviye'nin (ö. yaklaşık 350/961) Romalı ordulara karşı zaferi bağlamında söylenen Arap ezgilerinden söz eder.[305] Aynı zamanda Ankaralı Aziz Nilus (ö. yaklaşık 430/1039) da Arapların su olan bir yere vardıklarında terennüm ettikleri kuyu ezgilerinden bahseder.[306]

Görüldüğü gibi Arap şiirinin tam olarak ne zaman tarih sahnesine çıktığı henüz bilinmemekle beraber, bunun tespit edilmesi de oldukça güç bir meseledir. Ancak söz konusu şiirin, bize ulaşan nüvelerinin oldukça gelişmiş yapısı itibariyle, İslam öncesine dayanan uzun bir geçmişi olduğu da aşikârdır. Öte yandan - aşağıda ele alacağımız gibi - Cahiliye şiirinin mevsukiyetinden neredeyse külliyen şüphe edenler de olmuştur.

Eski Arap şiirinin menşei ile beraber ele alınan bir diğer husus ise söz konusu şiirin şekilleri olmuştur. Bu konuda da klasik ve modern dönemde bir takım bilim insanları açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin Ebu'l-Ferec el-İsfehânî (ö. 356/967)

[302] Bkz. Sezgin, *GAS*, I/260.
[303] Bkz. Sezgin, *age.*, II/324-326.
[304] Sezgin, *age.*, II/7.
[305] Bkz. Gustave Edmund von Grunebaum, *Kritik und Dichtkunst*, Otto Harrassowitz Yay., Wiesbaden 1955, s. 17.
[306] Bkz. Grunebaum, *age.*, s. 17; Sezgin, *age.*, II/8.

Arapların İslamiyet'ten önceki dönemlerde savaş, *hidâ*[307] ve karşılıklı atışmalar gibi durumlarda *recez* vezninde basit şiirler söylediklerini kaydeder. *Recez* vezni, ilk şiir numunelerinde kullanılan, ritmi oldukça fazla değişiklik gösteren, nazım bakımından ise basit olan bir vezin şeklini ifade eder. Esasen avam şiirlerinde kullanılıp, hassaten Cahiliye şairlerinde çokça görülen vezindir. Bununla beraber işbu vezne çoğunlukla irticâlî ürünlerde rastlanılmaktadır.[308] İbn Reşîk el-Kayravânî (ö. 456/1064) ise râvilere göre Arap şiirinin *recez* ve *kıt'adan*[309] ibaret olduğunu belirtir. Muhammed Murtaza ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) açıklamalarına göreyse şiirin ilk formu, vezinsiz kafiyeli nesri ifade eden *seci*dir. *Seci* sonradan, dinleme ile ezberleme bakımından basit olan *recez* formuna evrilmiştir. Özet olarak Araplar, nesirden seciye, seciden receze, recezden kasîde, kasîdden de kasîde[310] şekline ulaşmış görünmektedirler.[311]

Sezgin ise Eski Arap şiirinin formları ile ilgili, Ignaz Goldziher'in[312] sonraki çalışmalarda büyük ölçüde aynen kullanılan bir teori ortaya koyduğundan bahseder. Öyle ki o, Arap şiirinin bize ulaşan en eski kalıntılarının biçiminden hareketle, şiirin formlarının gelişim aşamalarını bu kuramda sunar. Bunu yaparken Goldziher'in, şiirde bulunan ipuçlarından yararlandığı gibi, diğer toplumlardan aldığı verilerden de yola çıktığı görülür.[313] Bu teoriye göre; bize ulaşan beyitler ile ahbârdan anlaşılacağı üzere, Arap literatürünün başlangıcından çok öncesine dayanan bir dönemde, sözün büyülü olduğuna inanılmış ve en basit şairin sözünün dahi söylenen üzerinde uğur veya uğursuzluk gösterebileceği düşünülmüştür.[314] Demek ki Arapların büyülü söz kültürü, geçmişi çok eskiye dayanan bir olgudur.

---

[307] Devenin adım atışlarıyla uyumlu bir halk musikisi, bir başka rivâyete göre de kadınların ölülerin arkasından kopardıkları feryatlar anlamına gelir; bkz. Demirayak, *Cahiliyye*, s. 113.
[308] Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Recez", *DİA,* C.: XXXIV, 2007, ss. 509-510.
[309] Açıklaması için aşağıya bkz.
[310] Açıklaması için aşağıya bkz.
[311] Demirayak, *age.*, s. 113.
[312] Bkz. Goldziher, *Abhandlungen zur arabischen Philologie*, I-II, Brill Yay., Leiden 1896, I/1-105.
[313] Bkz. Goldziher, *age.*, I/1.
[314] Sezgin, *GAS*, II/8.

Mamafih bu teoride Arap şiirinde en eski türünün *hiciv* olduğu söylenir. *Hiciv* türünün en eski formu ise *seci*'dir. Ardından bu aslen ritmik olarak kuralsız olan *seci*, daha sonraki gelişim aşamasında *recez*'i ortaya çıkarmıştır.[315] Görüldüğü gibi Goldziher'in *seci'*den *recez'*e geçiş anlayışı, yukarıdaki mülahazayla uyuşmaktadır.

Ayrıca başlangıçta *seci* olarak terennüm edilen *hiciv*'de, ilk zamanlar sadece hakaret ve sövgü söz konusu olmamış, şairin kelimelerinde bulunan büyülü varlıkların güçleriyle, düşmana zarar getireceği ve onu helak edeceğine de inanılmıştır. Öyle ki *hiciv* adeta bir savaş aleti sayılmıştır. Diğer yandan *recez*'in geliştirilmesiyle birlikte *seci*, giderek hakaret aracı olma anlamını da yitirmiştir.[316]

Bununla beraber Goldziher, *seci'*nin Erken dönem ağıt şarkıları olan *niyâha*'da da kullanıldığını belirtir. Ayrıca onun teorisine göre, bir sonraki gelişim aşamasında, *niyâha* yerine *mersiye* formuna geçilmiştir. Keza *mersiye* için *recez*'in bir çeşidi olan *hezec* bahri kullanılmıştır.[317]

Ardından Sezgin, Arap şiirinin - tam olarak ne zaman olduğu bilinmemekle beraber - miladi 500 yılından önce, *kasîde*[318] ile beraber en önemli şiir formuna ulaştığını belirtmektedir. Malum üç parçadan müteşekkil olan *kasîde'*nin kısımlarını Sezgin şöyle özetler; şairin sevgilisinden bahsettiği *nesîb* veya *teşbîb* denen birinci bölüm, kendisini terennüm ettiği şiiri nazmetmeye iten konuyu ele aldığı son bölüm ve genel olarak çöl yolculuğu ile bineğinin yeteneklerinden bahsettiği, mezkur iki bölümü birbirine bağlayan ikinci bölüm. Alman müsteşrik Renate Jacobi (d. 1936)'e göre[319] işbu bölümler, ilk başta münferit olarak var olan şiir türleridir. Bunlar daha sonra

[315] Sezgin, *GAS*, II/8.
[316] Sezgin, *age.*, II/8.
[317] Bkz. Goldziher, *Gesammelte Schriften*, ed. Joseph Desomogyi, I-IV, G. Olms Yay., Hildesheim 1967-1973, IV/361 vd; Sezgin, *age.*, II/8.
[318] Sezgin'e göre *kasîde* kelimesinin etimolojisi hakkında hala belirsizlik vardır. Bkz. Sezgin, *age.*, II/9.
[319] Sezgin'e göre Jacobi'nin konuyu ele aldığı *Studien zur Poetik der altarabischen Qaside* (Otto Harrassowitz Yay., Wiesbaden 1971) adlı eseri bize sadece *kasîde* konusunda değil, Arap şiirinin birçok hususunu anlamada büyük bir adım atmamızı sağlamıştır. Bkz. Sezgin, *age.*, II/9.

gelişigüzel bir şekilde birleştirilmiş, ardından uzun süren bir gelişim aşamasında yeni bir edebi forma mezcedilmişlerdir. Ancak o, bu gelişme sürecinin nedenlerine dair açıklama çabalarında spekülasyonlardan öteye gidilemeyeceğini de vurgular.[320]

Bununla beraber Jacobi, İbn Kuteybe'nin, izler ve kalıntılardan bahseden *nesîb*, şairin devesine binmesi ve *medîh* ile kapanış şeklindeki üç bölümlü *kasîde* tanımlamasının[321] araştırmacılar tarafından öylece kabul edildiğini ve nadiren çok başka kombinasyonların da mümkün olduğuna işaret edildiğini vurgular. Ayrıca ona göre, kasideyle ilgili böyle kesin açıklamalar, sanki kasidenin bir normu ve mükemmel hali varmış ve bundan sadece cüzi miktarda sapmalar mümkünmüş gibi bir algı doğurur. Oysa Eski Arap *kasîdeleri* çok şekilli ve bu şemaya nadiren uyumludur.[322]

Mamafih Jacobi'ye göre, İbn Kuteybe'nin yukarıdaki *kasîde* tasviri; başlangıcı, varsayılan bir *proto-kasîdeye* dayanan *kasîdenin*, biçimlendirme ve standartlaştırma sürecinin son evresi olarak anlaşılması gerekir.[323] Nitekim İbn Kuteybe'nin tanımladığı *kasîde*'den önce, tarihte karşımıza Çetin'in ifade ettiği gibi, *karîz* ve *kasîd* kavramları çıkmaktadır. *Karîz*, şiir için kullanılan en eski tabirlerden biridir. Bu kavram önceleri muhtemelen, *kasîde*'ye göre daha veciz dizgeler manasına geliyordu, ancak III./IX. yüzyılın ardından *recez*i de kapsayacak şekilde, genel olarak nazım ve şiir anlamında kullanılmıştır. *Kasîd* de ikişer *şatr*dan (mısra) oluşan, son *şatr*ları birbiri ile kafiyeli beyitlerden müteşekkil manzumeleri ifade eder. Aynı kökten iştikak eden *kasîde* de, form bakımından uzunluğu ile ortaya çıktığı gibi, muayyen mevzuları da bir nizama göre ele alan bir türdür.[324] Öyleyse İbn Kuteybe'nin tanımladığı *kasîde*, Jacobi ile Çetin'in ifadelerinden anlayacağımız üzere, işbu şekle ulaşana kadar *karîz* ile *kasîd* adı altında belirli evrelerden geçmiştir.

[320] Sezgin, *GAS*, II/9.
[321] Bkz. İbn Kuteybe, *Şi'r*, I/74 vd.
[322] Sezgin, *age.*, II/9-10.
[323] Sezgin, *age.*, II/10.
[324] Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 59.

*Kasîde'*ye dair bu açıklamaların ardından Sezgin, Arap şiirine ait kimi önemli terimlere ve onların ilk dönemde ne anlama geldiklerine dair çeşitli görüşlere yer verir. Biz burada bunlara kısaca değinmek istiyoruz.

Örneğin genelde kaybolmuş *kasîdenin* bir parçası olarak görülen *kıt'a* ilk defa İsviçreli şarkiyatçı Alfred Bloch (1915-1983)[325] tarafından, birbirine uyumlu konu bütünlüğüne sahip kısa bir şiir, dolayısıyla özerk bir şiir türü olarak görülmüştür.[326]

Arap şiirindeki *kâfiye* terimi ise Goldziher'in tahminlerine göre, aslında *hicvin* bir terimidir ve ancak sonraki gelişim aşamasında yön, amaç ve muhtevaya bakmaksızın genel olarak şiirler ve beyitlerde kullanılmıştır.[327] *Kafiyenin* dar anlamı olan uyak, yani ses benzerliği ise daha erken bir gelişme olarak görülmelidir.[328]

Keza *beyit* terimi Goldziher'in tespitlerine göre Erken dönemde bildiğimiz anlamda kullanılmıştır. Ayrıca o bu kullanımın, Arap dilinde şiir nazmetmenin 'şiir bina etmek' olarak ifade edilmesiyle bağlantılı olduğunu da kaydeder.[329]

Sezgin'in burada kısaca değindiği bir diğer husus ise Arap şiirinin özgünlüğü meselesidir. Öncelikle Sezgin, klasik Arap şiirinin dilsel, sanatsal ve estetik özgünlüğüne birçok şarkiyatçı tarafından dikkat çekildiğini belirtir ve konunun ele alındığı kimi eserleri zikreder. Bunlar; Gustave Edmund von Grunebaum (1909-1972) *Die Wirklichkeitweite der früharabischen Dichtung*[330], Ilse Lichtenstädter (1907-1991)

[325] Bkz. Alfred Bloch, "Qasida", *Asiatische Studien,* C.: II, 1948, ss. 106-132.
[326] Bkz. Jacobi, *Qaside*, s. 6; Sezgin, *GAS*, II/10.
[327] Bkz. Goldziher, *Philologie*, I/86.
[328] Bkz. Goldziher, *age.*, I/98; Sezgin, *age*., II/10.
[329] Bkz. Goldziher, *age.*, I/98; Sezgin, *age.*, II/10.
[330] Grunebaum, *Die Wirklichkeitweite der früharabischen Dichtung: Eine literaturwissenschaftliche Untersuchung*, Institut für Orientalistik der Universität Wien Yay., Wien 1937.

A Modern Analysis of Arabic Poetry[331], Alfred Bloch *Die altarabische Dichtung als Zeugnis für das Geistesleben der vorislamischen Araber*[332] gibi çalışmalardır.[333]

Mamafih Sezgin, Eski Arap şiirinde, sadece özgün dahili bir gelişiminin mi ya da söz konusu erken aşamada, çevre kültürlerden herhangi bir etkinin mi söz konusu olduğu sorusunun, henüz net cevaplanmadığı söyler. Bununla beraber ona göre, Geç Antik dönem kültürel gelişim bağlamında, tin ile doğa bilimlerinin diğer alanlarında olduğu gibi, Arap şiiri üzerinde de Geç dönem Babil şiirinin etkisini düşünmek çok da yanlış değildir. Grunebaum'a göre[334] ise, Erken dönem Mezopotamya şiirindeki teknik gelişmelerde, büyük ihtimalle Fars etkisi vardır.[335]

Ayrıca Sezgin, Arap şiirinin vezinlerinin ortaya çıkmasında etkili olan mümkün öğelerin ne olduğu konusunun da çeşitli şekillerde açıklanmaya çalışıldığını belirtir. Örneğin Alman şarkiyatçı Georg Heinrich August Ewald (1803-1875) işbu konuyu *De metris carminum arabicorum libri duo* (Braunschweig 1825) ile *Grammatica critica linguae arabicae* (Leipzig 1833) adlı eserlerinde ele almıştır.[336] Burada o, Yunan şiirinin ölçü yapısına ait kavramları Arap aruzuna uyarlar ve Arap ritimlerini Antik müzik teorisi ile Yunan vezninin öğretilerine göre belirlemeye çalışır. Fransız oryantalist Stanislas Guyard (1846-1884) ise *Nouvelle théorie de la métrique arabe* adlı çalışmasında Arap şiirinin vezin şekillerini müziksel ölçülerle açıklamaya çalışır.[337] Alman şarkiyatçıları Georg Jacob (1862-1937) *Studien in arabischen Dichtern*'da, Martin Hartmann (1851-1918) ise *Metrum und Rhythmus. Der Ursprung der arabischen Metra*'da Arap vezinlerinin 'devenin çeşitli yürüş şekillerinden' daha doğrusu 'deve

[331] Ilse Lichtenstädter, "A Modern Analysis of Arabic Poetry", *Islamic Culture,* C.: XV, 1941, ss. 429-434.
[332] Bloch, "Die altarabische Dichtung als Zeugnis für das Geistesleben der vorislamischen Araber", *Anthropos,* C.: XXXVII-XL, 1942-1945, ss. 186-204.
[333] Sezgin, *GAS*, II/11.
[334] Bkz. Grunebaum, *Kritik und Dichtkunst,* s. 18.
[335] Sezgin, *age.*, II/11.
[336] Bkz. Gotthold Weil, *Grundriß und System der altarabischen Metren,* Otto Harrassowitz Yay., Wiesbaden 1958, s. 114-115.
[337] Bkz. Weil, *age.,* s. 47.

çobanının adım ölçüsü'nden ortaya çıktığını ileri sürmekteler.[338] Daha sonra Avusturyalı oryantalist Jaroslav Tkatsch (1871-1927) *Die arabische Übersetzung der Poetik des Aristoteles und die Grundlage der Kritik des griechischen Textes* isimli çalışmasında klasik Arap vezninin Yunan-Süryani kaynağından bahseder. Ancak Sezgin, işbu hipotezin Gotthold Weil tarafından şiddetle reddedildiğini söyler. Zira Weil'a göre Arapların aruzu başka hiçbir ölçüye benzetilemez. Ayrıca o, Arap aruzunun Halil b. Ahmed tarafından bir disiplin olarak kurulmasının hiçbir örnek veya yabancı tesir olmaksızın gerçekleştiğini de vurgular.[339] Sezgin ise Halil'in genel olarak tin bilimlerine dair icatlarına, Geç Antik dönemin Arap kültürünün gelişimine çeşitli yönlerden etki etmiş olması bağlamında baktığımızda, yabancı etkilerin tamamen görmezden gelinemeyeceğini söyler.[340]

Burada Sezgin'in önceki konumuzda ifade ettiğimiz, bilimin elden ele taşındığı tasavvurunun bir tezahürünü görmekteyiz. Nitekim Sezgin, diğer alanlarda olduğu gibi şiirde de kültürel bir etkileşimin kaçınılmaz olduğunu düşünür. Ancak elbette yine öteki disiplinlerde de gördüğümüz üzere Müslümanlar, kendilerine ulaşan bilimi - burada şiiri - en güzel şekilde geliştirmeye çalışmışlar ve dahi yenilikler de ortaya koymuşlardır.

Bu açıklamaların ardından Sezgin'in daha fazla üzerinde durduğu ve önemli katkılar sağladığı 'Cahiliye ile Erken İslam dönemi şiirinin rivâyeti ve otantikliği' konusuna geçiyoruz.

4.2. CAHİLİYE VE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNİN RİVÂYETİ VE OTANTİKLİĞİ

Cahiliye ve Erken İslam dönemi şiirinin rivâyeti ve otantikliği meseleleri, hem Doğu'da hem de Batı'da hala tartışılan bir konudur. Eski Arap şiirinin rivâyeti hususunda genelde iki görüş karşımıza çıkmaktadır; söz konu şiirin tamamen sözlü

[338] Sezgin, *GAS*, II/12.
[339] Bkz. Weil, *Grundriß*, s. 85 vd.
[340] Sezgin, *age.*, II/13.

olarak aktarıldığı veya intikalinde yazılı rivâyetten de yararlanıldığı fikri. Örneğin İbn Cinnî'den (ö. 392/1002) gelen bir haberde; Hîre hükümdarı en-Nu'mân b. el-Munzir (ö. 602/1206) bazı şiirler yazmış, ardından bunları sarayının altına gömmüştür. Daha sonra bunlar Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) tarafından ortaya çıkarılmıştır.[341] Veya İbn Sellâm'ın kaydettiğine göre aynı Nu'mân'ın büyük Arap şairlerinin şiirlerinden ve mensup olduğu hanedan için söylenmiş methiyelerden oluşan bir divanı vardı ve bu divan daha sonları Emevîlerin eline geçmişti.[342] Bu açıklamalardan, klasik dönemde, Eski Arap şiirinin yazılı olarak da kaydedildiğine dair bir düşüncenin var olduğunu anlıyoruz. Modern dönemde ise hem Nâsıruddîn el-Esed (1922-2015)[343] gibi şiirlerin yazılı olarak kaydedilmiş olabileceğine inananlar hem de Şevki Dayf[344] gibi salt sözlü intikali savunanlar ortaya çıkmıştır. Oryantalistler de bu hususta ikiye ayrılmış ve Wilhelm Ahlwardt (1828-1909) ile Theodor Nöldeke (1836-1930) gibi Eski Arap şiirinin şifahi rivâyetini savunanlar olduğu gibi, Sir William Muir (1819-1905) ile Fritz Krenkow (1872-1963) gibi söz konusu görüşü tenkit edip, şiirin Erken dönem tedvininden bahsedenler de olmuştur.[345]

Eski Arap şiirinin otantikliği hakkındaki tartışmalar daha hicrî II. ve III. asırlarda başlamış ve Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 154/771), Ebû Ubeyde (ö. 209/824), Asmaî (ö. 216/831), İbn Hişâm (ö. 218/833), İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), Câhız (ö. 255/869) ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi Erken dönem Arap literatürü âlimleri tarafından ele alınmıştır. XIX. yüzyılın ortalarıyla XX. yüzyılın başlarında ise oryantalistler, işbu konuyu tekrar gündeme getirmiş ve hakkında önemli çalışmalar yapmışlardır. Taha Hüseyin'in Cahiliye şiirinin neredeyse tamamını

[341] Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis,* nşr. M. 'Ali en-Neccâr, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1952, I/387.
[342] Bkz. el-Cumahî, *Tabakât*, I/25.
[343] Bkz. Nâsıruddîn el-Esed, *Masâdıru'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Kıymetihâ et-Târîhiyye*, Yay. y., Kahire 1956, s. 108 vd.
[344] Bkz. Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî,* s. 141.
[345] Sezgin, "Orijinallik ve intihal arasında Eski Arap şiiri", *UÜİFD*, trc. Hasan Taşdelen, C.: V, 1993, ss. 311-313; ayrıca konuyla ilgili genel bilgi için bkz. Demirayak, *Cahiliyye,* s. 94-96.; Ali Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsukiyeti Meselesi", *İslam öncesi Araplarda dil ve edebiyat,* Kuramer Yay., İstanbul 2019, ss. 15-60, s. 47-48.

intihal olarak gördüğü çalışmalarıyla da mevzu, İslam aleminde tekrar ciddi bir şekilde canlanmıştır.[346]

Bu iki konu esasen birbiriyle bağlantılı olup, tartışmalarda da birlikte ele alınmıştır. Nitekim kimi araştırmacılar - tıpkı hadis edebiyatı tenkidinde olduğu gibi - Eski Arap şiirinin sözlü rivâyete dayandığına dair düşünceleri, söz konusu şiirin otantikliğini çürütme argümanı olarak kullanmışlardır. Öte yandan tam tersi de düşünülmüş ve işbu şiirin Erken dönemde yazılı olarak kaydedilmiş olunması fikri, mevsukiyetine delil olarak kullanılmıştır. Mehmet Fuat Sezgin ise mezkur konuya - bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla - daha önce hiç ele alınmamış bir metotla yaklaşmış ve böylece önemli katkılar sağlamıştır. Bizim buradaki amacımız, Sezgin'in konuyla ilgili oryantalist yaklaşımlara yaptığı değerlendirmeyi ve özgün görüşünü ele almaktır.

4.2.1. SEZGİN'İN CAHİLİYE İLE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNİN RİVÂYETİ VE OTANTİKLİĞİ HAKKINDA ELE ALDIĞI VE DEĞERLENDİRDİĞİ ORYANTALİST GÖRÜŞLER

Mehmet Fuat Sezgin 'Cahiliye ve Erken İslam dönemi şiirinin rivâyeti ile otantikliği' hakkında olumlu veya olumsuz görüş serdeden aşağıdaki oryantalistlerin görüşlerini ele alıp değerlendirmiştir.[347]

4.2.1.1. Theodor Nöldeke (1836-1930)

Theodor Nöldeke'nin Eski Arap şiirinin mevsukiyetini tartışan ilk Arabist olduğu görünmektedir.[348] Ona göre Arap edebiyatının yazıya geçmesi, ancak hicrî I. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir.[349] Ayrıca o, şiirlerin bir bilgin, râvi veya

[346] Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsukiyeti Meselesi", s. 26.
[347] Özeti için bkz. Sezgin, "Orijinallik".
[348] Bkz. Theodor Nöldeke, *Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber,* Carl Rümpler Yay., Hannover 1864.
[349] Bkz. Nöldeke, *age.*, s. VI.

herhangi bir bedevi tarafından dinlenip yazıya geçirildiğini düşünmektedir.[350] Bundan dolayı oluşan tahriflere rağmen, uygun bir metodolojiyle bize ulaşan şiirlerin asıl haliyle ilgili güvenilir veya olası sonuçlara ulaşmanın da mümkün olduğunu zikreder. Ancak ona göre, sonuçların büyük bir bölümü olumsuz olacak ve 'doğru' veya 'o şekilde şair tarafından söylenmiş' olamayacağına dair ifadeler ortaya çıkacaktır.[351]

4.2.1.2. Wilhelm Ahlwardt (1828-1909)

Wilhelm Ahlwardt, Nöldeke'den birkaç yıl sonra bu konuyla daha ayrıntılı ilgilenmiştir.[352] Ona göre, İslam öncesi dönemde uzun şiirlerin yazıya dökülmüş olması mümkün değildir. Ayrıca şairlerin zamanı ile onların eserlerinin toplandığı ve tedvin edildiği zaman arasında belki 150 veya daha fazla yıl vardır ve bunların aktarılması sözlü olarak gerçekleşmiştir. Bundan dolayı da kasıtlı veya kasıtsız tahriflere maruz kalmıştır.[353] Bununla beraber o da Eski Arap şiirinin dört ila altı jenerasyon içerisinde muhafaza edilmesiyle ilgili açıklamalarında râvilerin rolüne işaret eder. Öyle ki ona göre râviler, şiirlerin asıl aktarıcılarıdır ve bunları öğrencileri vasıtasıyla gelecek nesillere aktarmışlardır. Onların sözlü aktarımı olmasaydı - halk ağızında dolaşan birkaç kalıntı müstesna - erken ve yazı olmayan zamana ait şiirler tamamen kaybolurdu.[354] Öte yandan II. yüzyılın ortalarında, bu değerli kalıntıları kurtarmak, toplamak ve tedvin etmek için büyük bir gayret oluşmuştur.[355] Keza o, konuyla ilgili görüşünü şu retorik soruyla da dile getirir: 'Haydi! Şiirler bu şekilde aktarıldığı halde; doğru ve yanlışı, gerçek ve sahteyi tartışın! Şiirlerin, en az sadece ayrıntılarda ihmalkar ve dahi dikkatsiz

[350] Bkz. Nöldeke, *Beiträge*, s. VI.
[351] Bkz. Nöldeke, *age.*, s. XII; Sezgin, *GAS*, II/14-15.
[352] Bkz. Wilhelm Ahlwardt, *Bemerkungen über die Aechtheit der alten Arabischen Gedichte mit besonderer Beziehung auf die sechs Dichter*, L. Bamberg Yay., Greifswald 1872.
[353] Bkz. Ahlwardt, *age.*, s. 1-2.
[354] Bkz. Ahlwardt, *age.*, s. 8.
[355] Bkz. Ahlwardt, *age.*, s. 10.

davranan halk ağızında nesiller boyunca dolaştığı halde, bu tartışma daha kaç defa yapılacak?'[356]

Sezgin'e göre, Nöldeke ile Ahlwardt'ın Cahiliye ve Erken İslam dönemi şiirinin mevsukiyeti hakkında söylediklerinde, şiirlerin hicrî II. yüzyıla kadar kesinlikle sözlü olarak aktarıldığı düşüncesi yatmaktadır.[357] Dolayısıyla Sezgin burada otantikliğe dair şifahi rivâyet anlayışından doğan yanlış bir tasavvuru tespit etmiştir.

4.2.1.3. Aloys Sprenger (1813-1893) ve Sir William Muir (1819-1905)

Sprenger'in 1856'dan itibaren çeşitli çalışmalarıyla, hadis edebiyatının salt sözlü rivâyete dayandığı düşüncesine karşı gerçekleştirdiği taarruzundan sonra[358] Muir, şiir alanında yazının kullanıldığına dair Arapça kaynaklardan deliller getirmiştir.[359] Böylece Sprenger ve Muir, kimi oryantalistlerin iddia ettiği gibi, Müslümanlarda yaklaşık 150 yıllık salt sözlü rivâyet olgusunu reddetmişlerdir.

4.2.1.4. Julius Wellhausen (1844-1918) ve Georg Jacob (1862-1937)

Wellhausen da aynı şekilde *Reste arabischen Heidentums* (1887) adlı eseriyle, Cahiliye şiirinin muhafazasında, yazının kullanılıp kullanılmadığı sorusunu gündeme getirmiştir. Sezgin'e göre o bu konuda, Nöldeke ile Ahlwardt'tan etkilenerek, şiirin daha geç dönemde tedvin edildiğinden bahsetmiştir. Bunun için de *Kitâbu'l-Ağânî*'den bazı deliller getirmiştir.[360] Ancak eserinin ikinci baskısında (1897) Wellhausen, bu görüşünü ve gerekli delilleri iptal etmiştir.[361] Sezgin'e göre bunun sebebi, Georg

[356] Bkz. Ahlwardt, *Bemerkungen*, s. 12; Sezgin, *GAS*, II/15-16.
[357] Sezgin, *age.*, II/16.
[358] Sezgin, *age.*, I/53 vd.
[359] Bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, II+III, Brill Yay., Weimar 1898-1902; Supplementband Leiden 1937-1942, *Supplement* I/32; Sezgin, *age.*, II/16.
[360] Bkz. Julius Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, Georg Reimer Yay., Berlin 1887, s. 201, 2. dipnot.
[361] Bkz. Julius Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, Georg Reimer Yay., Berlin 1897, s. 232-233.

Jacob'un (1862-1937) söz konusu düşünceye karşı eserinde yaptığı eleştiri[362] olabilir. Nitekim Jacob'a göre şiirlerin toplanması, daha Emevî döneminde başlamıştır.[363]

4.2.1.5. Ignaz Goldziher (1850-1921)

Bu konuyla ilgili Ignaz Goldziher ise Cahiliye şiirlerin toplanmasının, Emevî emirlerin etkisi altında başlamış olabileceğini düşünür.[364] Bununla beraber o, muhadram şairlerden olan Temîm b. Mukbil'in (ö. 70/689'dan sonra) bir beytine dayanarak, *hiciv* ile muhtemelen o zamanda olan diğer şiirlerin, yazılı olarak yayıldığı kanaatine ulaşmıştır.[365] Ancak onun konuyla ilgili son söyledikleri ise özetle şu şekildedir: Arap literatüründe Kuran'dan önce hiçbir kitap yoktur ve pagan Araplarının şiirleri, o dönemde antolojilerde toplanmamıştır. Bununla birlikte yazma sanatı, Araplar nezdinde hiç bilinmiyor da değildi ve muhtemelen eski şiirlerin birçoğu, bizzat şairler tarafından olmasa da, genelde yanlarında bulunan ve şairlerin eserlerini yayan râviler tarafından yazılmıştı. Ancak şiirler ekseriyetle yazılı olarak değil, sözlü kültür vasıtasıyla toplanmıştı. Bu da miladi VI. yüzyıldan önceki döneme ait Arap şiiri kalıntılarının oldukça az olmasına ve o zamanda şiirin çoğunun kaybolmasına sebep olmuştur. Bununla beraber geniş ve sanatsal kasidelerin de, uzun zaman boyunca yalnızca sözlü kültür vasıtasıyla korunmuş ve sonraki kuşaklara aktarılmış olması düşünülemez.[366]

Sonuç olarak Sezgin, Goldziher'in şiir alanındaki ifadelerini - yukarıda ele aldığımız - hadis edebiyatı rivâyet teorisiyle ilgili yaklaşımlarına benzetir.[367] Hakikaten Goldziher, hadis edebiyatında olduğu gibi, şiirde de Erken dönem yazılı kaydı tamamen göz ardı etmemekle beraber, daha sonraki aktarımın sözlü rivâyetle gerçekleştiğini, bu sebeple de birçok şiirin kaybolduğunu ifade eder.

---

[362] Bkz. Georg Jacob, *Das Leben der vorislamischen Beduinen*, Mayer & Müller Yay., Berlin 1895, s. 3, 1. dipnot.
[363] Bkz. Jacob, *age.*, s.2; Sezgin, *GAS*, II/16-17.
[364] Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien,* II/203.
[365] Bkz. Goldziher, *age.*, II/18.
[366] Bkz. Goldziher, "Characteristics of Arabic Literature from the Beginning to the End of the Umayyad Period", *Islamic Culture*, trc. ve gen. Joseph de Somogyi, C.: XXXI, 1957, s. 23; Sezgin, *age.*, II/16-17.
[367] Sezgin, *age.*, II/17.

4.2.1.6. Carl Brockelmann (1868-1956) - 1898

Sezgin'in tespitlerine göre, XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçiş döneminde, yazılı rivâyetle ilgili düşüncelerde, Nöldeke ile Ahlwardt'ın aşırı şüpheci duruşundan vaz geçilmiştir. Buna karşın şiirlerin Emevî döneminde kaydedilmeye başlandığı, ancak salt sözlü naklin o dönemde hala egemen olduğu savunulmuştur.[368]

Bununla ilgili Carl Brockelmann ise 1898'de kendi görüşünü bildirmiştir. Öyle ki ona göre, Kuzey Arabistan'da yazının önceden düşünüldüğünden çok daha eski dönemde kullanıldığı göz önünde bulundurulursa, şu an elimizde olan metinlerin, henüz Hz. Muhammed döneminden sonra kaydedildiği kesin olarak iddia edilebilir. Öncesinde ise Eski şiirler genel itibariyle halkın ağızında yaşıyor, bu yüzden de birçok tehlikeye maruz kalıyordu. Her ne kadar söz konusu toplumun hafızasının oldukça güçlü olduğu düşünülse de, kayıplar kaçınılmazdı.[369]

4.2.1.7. David Samuel Margoliouth (1858-1940)

Margoliouth Sezgin'in tespitlerine göre, 1905 ila 1925 yılları arasındaki çeşitli yazılarında[370] oldukça karışık düşünceler serdetmiştir. Bir yandan şiirlerin henüz Cahiliye'de yazıldığı yöndeki açıklamalarından[371], Eski Arap şiirlerinin yazılı olarak yayıldığı ve aktarıldığı anlaşılır.[372] Diğer yandan ona göre Kur'an, Erken dönem edebi kayıtların varlığını açıkça inkar eder.[373] Böylece sözde Cahiliye'den aktarılan şiirler, hakikatte Kur'an'dan ilham alınarak yazılıp, sonraki dönemde ortaya çıkan ürünlerdir.[374]

---

[368] Sezgin, *GAS*, II/17-18.
[369] Bkz. Brockelmann, *GAL*, I/16; Sezgin, *age.*, II/18.
[370] Bkz. David Samuel Margoliouth, *Mohammed and the Rise of Islam,* The Knickerbocker Press, New York, London 1905, s. 60; a. mlf., "The Origins of Arabic Poetry", *JRAS,* C.: LVII, S.: III, 1925, ss. 417-449; a. mlf., "Muhammad", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, T.&T. Clark Yay., Edinburgh 1930, VIII/874.
[371] Bkz. Margoliouth, "Origins", s. 424-425.
[372] Bkz. Margoliouth, agm., s. 425.
[373] Bkz. Margoliouth, agm., s. 425.
[374] Bkz. Margoliouth, agm., s. 426 vd; Sezgin, *age.*, II/18.

Ayrıca Sezgin, Margoliouth'un Eski Arap şiirinin mevsukiyetiyle ilgili bu ifadelerinin, Taha Hüseyin'in *Fi'ş-Şi'ri'l-Câhilî*[375] isimli çalışmasında tekrarlandığını ve bunun da Mısır'da tartışmalara yol açtığını kaydeder.[376] Reddiyeler dolayısıyla Hüseyin'in, teorisini ikinci baskıda[377] önemli ölçüde değiştirmek zorunda kaldığını da ekler.[378]

4.2.1.8. Sir Charles James Lyall (1845-1920)

Sezgin'in ifadelerine göre Lyall, Eski Arap şiiri uzmanlarından biridir. Ayrıca o, mevcut materyalleri ayrıntılı bir şekilde araştırmak suretiyle, Sezgin'e göre belki de Eski Arap şiirinin gerçekliğini ispatlama çabasına giren ve bununla bize ulaşan Cahiliye şiirlerinin büyük kısmının muhtemelen hicrî I. yüzyılın ilk yarısında yazıya döküldüğü kanaatine ulaşan ilk kişidir.[379]

4.2.1.9. Fritz Krenkow (1872-1963)

Krenkow ise Cahiliye ile Erken İslam dönemi şiirinin mevsukiyetiyle ilgili Lyall ile benzer bir tutumdadır. Nitekim o, yazma sanatının, genel olarak kabul edildiğinden daha erken ve daha fazla, şiirin hizmetinde olduğunu ispat etmeye çalışır. Onun bununla ilgili argümanı şöyledir; filologların tenkit ve düzenlemelerinde Eski beyitlere ait birçok varyasyonların bulunması - yani metne dair ihtilaflar - yazılı kaynaklarda yer alan kısmen abes yazım ve noktalama çeşitliliklerinden, bir başka ifadeyle Arap yazısının tabiatı ve metinlerin maruz kaldığı tahriflerden kaynaklanmaktadır. Yoksa burada sözlü rivâyete dayalı işitme hatalarından söz edilemez.[380]

---

[375] Bkz. Taha Hüseyin, *Fi'ş-Şi'ri'l-Câhilî,* Matbatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1926.
[376] Bkz. Brockelmann, *GAL,* Supplement I/32; Esed, *Masâdır,* s. 379-428.
[377] Bkz. Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî,* Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1927.
[378] Sezgin, *GAS*, II/18.
[379] Bkz. Charles James Lyall, "Some aspects of ancient Arabic poetry as illustrated by a little-known anthology", *Proceedings of the British academy,* C.: VIII, London 1917-1918, ss. 365-380, s. 374; Sezgin, *age.*, II/19.
[380] Bkz. Fritz Krenkow, "The use of writing for the Preservation of Ancient Arabic Poetry", *Festschrift E.G. Browne,* Cambridge 1922, ss. 261-268; Sezgin, *age.*, II/19.

4.2.1.10. Erich Bräunlich (1892-1945)

Sezgin, Cahiliye şiirlerinin otantikliğini savunan diğer bir ismin ise Bräunlich olduğunu söyler. *Zur Frage der Echtheit der altarabischen Poesie*[381] adlı eserinde Bräunlich, şiirin sözlü aktarımının, II./VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar dayandığını açıklar. Daha sonraki bir eseri olan *Versuch einer literargeschichtlichen Betrachtungsweise altarabischer Poesien*'de[382] ise şiirin nakli ile mevsukiyeti hakkında o zamana kadar ulaşılanları özetler: 1. Şiirin kökeni İslam öncesine dayanmakla beraber, başlangıç tarihi tam olarak bilinemez. Ancak bize ulaşan şiirlerin komplike hali, söz konusu sanatın uzun bir süreçten geçtiğini gösterir. 2. Nakledilen şiirler, Peygamber'den önceki son yüzyıldan çok daha fazla eskiye dayanmaz. 3. Müslüman âlimler, İslam'dan önce hangi şairlerin yaşadığına dair doğru açıklamalar yapıyorlar. 4. Arap dilciler arasında işbu hususiaki yaygın görüş genel anlamda doğru olsa da, bizim her detaya biraz şüpheci yaklaşmamız gerekir.[383]

4.2.1.11. Carl Brockelmann (1868-1956) - 1937

Mamafih Sezgin, XX. yüzyılın başlarında yapılan mezkur açıklamaların, Brockelmann'ın düşüncelerinde farklılıklara ve daha önceki ifadelerini düzeltmesine neden olduğunu söyler.[384] Öyle ki Brockelmann, Hz. Muhammed zamanında Arabistan'da şiirlerin yazıldığını kabul eder. Bu yüzden de Margoliouth ile Hüseyin'in, İslam öncesi dönemde Kuzey-Arapların yazıyı kullandıklarını inkar edip, Cahiliye dönemi şairlerinin adı altında nakledilen tüm beyitleri uydurma addetmelerini bir yanılgı olarak görür. Ancak ona göre elbette yazı, sözlü nakli tamamen bastırmamıştır. Öyle ki o dönemde neredeyse bütün önemli şairlerin yanında, şiirlerini ezberleyip aktaran râviler vardı. Ayrıca şiirlerin rivâyeti çoğunlukla sözlü olarak gerçekleşmiş ve

[381] Bkz. Erich Bräunlich, "Zur Frage der Echtheit der altarabischen Poesie", *Orientalistische Literaturzeitung*, C.: XXIX, 1926, ss. 825-833, s. 826.
[382] Bkz. Bräunlich, "Versuch einer literargeschichtlichen Betrachtungsweise altarabischer Poesien", *Der Islam*, C.: XXIV, 1937, ss. 210-211.
[383] Sezgin, *GAS*, II/19, 3. dipnot.
[384] Bkz. Brockelmann, *GAL*, Supplement I/32-33.

sadece istisnai durumlarda yazıdan yararlanılmıştır. Tüm şiirlerin sistematik bir şekilde toplanması ise ancak Emevî döneminde başlamış ve Abbâsî döneminde zirveye ulaşmıştır. Keza Brockelmann'a göre Cahiliye dönemi ile Erken İslam dönemi şairlerinin arasındaki tezat, eğer bu dönemlere ait gerçek rivâyetler olmasaydı, anlaşılamazdı. Öte yandan Abbâsî dönemi eleştirmenlerinin, yakın geçmişten gelen uydurmaları, mükemmel örnek olarak görmeleri de anlamsız olurdu.[385]

4.2.1.12. Giorgio Levi Della Vida (1886-1967)

Levi Della Vida da Cahiliye şiirlerini umumiyetle doğru kabul eder.[386]

4.2.1.13. Régis Blachère (1900-1973)

50'li yılların başında işbu tartışmayı tekrar gündeme getiren ise Blachère'dir.[387] Öyle ki o, konuyla ilgili yanıtlanamayan kimi sorulara cevap bulabilmek için, Eski Arap şiirinin oluştuğu atmosferi ortaya koymaya çalışır.[388] Neticede bu tür bir atmosferin, günümüzdeki Bedevilerde de bulunduğunu iddia eder.[389] Ancak Sezgin'e göre Blachère, soruna farklı yerlerden yaklaşsa da, tam bir açıklık getirememiştir.[390]

Mamafih Blachère, konuyla ilgili olumlu ve olumsuz tutumda olan her iki cenahın da aşırıya kaçtığını düşünür ve hiçbirine katılmadığını belirtir.[391] Keza şiirlerin Erken dönemde yazılmış olduğuna dair önemli verileri tanısa da, işbu yazıları; bölük pörçük yazıdan ibaret belirli durumlardan dolayı ortaya çıkmış, şahsi eğilimlerin, dini gerekliliklerin veya siyasi yönelimlerin sonucu olarak görür.[392] Ona göre, henüz hicrî I. yüzyılın sonunda, İslam öncesi şiirlerin ve kalıntıların büyük bir kısmı, sadece râvilerin

[385] Bkz. Brockelmann, "Geschichte der arabischen Literatur", *Handbuch der Orientalistik: Volume III: Semitistik,* ed. Bertold Spuler, Brill Yay., Leiden 1953-1954, ss. 253-314, s. 256; Sezgin, *GAS*, II/19-20.
[386] Bkz. Giorgio Levi Della Vida, "Pre-Islamic Arabia", *The Arab Heritage,* ed. N. A. Faris, Princeton University Press, Princeton 1944, ss. 25-57, s. 41-48; Sezgin, *age.*, II/20.
[387] Bkz. Régis Blachère, *Histoire de la littérature arabe,* Adrien Maisonneuve Yay., Paris 1952, s. 83-117.
[388] Bkz. Blachère, *age.*, s. 85.
[389] Bkz. Blachère, *age.*, s. 86 vd.
[390] Sezgin, *age.*, II/20.
[391] Bkz. Blachère, *age.*, s. 85-86.
[392] Bkz. Blachère, *age.*, s. 98.

hafızalarında korunuyordu.[393] Onun, bize ulaşan Eski Arap şiirinin çoğunu, sonraki zamanlarda düzetilmiş, değiştirilmiş ve eklenmiş şiirler olarak görmesi ise, Sezgin'e göre çürük ve verimsiz bir varsayımdan ibarettir.[394]

Blachère'nin kitabının yayınlandığı dönemde, Yusuf el-'Uş adlı Şamlı bir bilim insanı, Eski Arap şiirine literatür tarihi açısından bakması bağlamında önemli olan *Nassu't-Tedvînu'l-Edebi'l-'Arabî*[395] adlı eserini ortaya çıkarmıştır. Sezgin mezkur eserin, söz konusu hususla ilgili oldukça yeni fikirler sunduğunu belirtir. İki yıl sonra ise Nâsıruddîn el-Esed işbu konuyu *Masâdiru'ş-Şi'ri'l-Câhilî* adlı eserinde ele almıştır. Sezgin'in tespitlerine göre her iki eser de aşağı yukarı aynı sonuca varır, ancak el-Esed'in çalışmasında sorun daha çok yönden ele alınır. Bununla beraber bu eserde, okuyucuya birçok önemli materyal sunulur, olumlu ve olumsuz görüşler eleştirilir ve nihayetinde ikna edici bir neticeye varılır. Keza her iki eserde de Blachère'nin hayal ettiği atmosfer canlandırılmaya çalışılır.[396]

4.2.2. SEZGİN'İN CAHİLİYE İLE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNİN RİVÂYETİ VE OTANTİKLİĞİ TARTIŞMALARINA KATKISI

Mehmet Fuat Sezgin, mezkur oryantalistlerin Cahiliye ile Erken İslam dönemi şiirinin rivâyeti ve otantikliği hakkındaki düşüncelerini değerlendirdikten sonra, işbu konuyla ilgili bazı önemli mülahazalarda bulunur. Öyle ki o, öncelikle yukarıdaki çalışmalardan kimi neticelere varabileceğimizi belirtir. Bunlar; Eski Arap şiirinin muhafazası için yazının kullanımının oldukça yaygın olduğu, bir çok şairin de bu sanata hakim olduğu, kimi şairlerin şiirlerini kendileri yazıp, uzun seneler boyunca bunların üzerinde çalıştıkları, kimilerininse bunları mektup olarak krallara gönderdikleri

[393] Bkz. Blachère, *Histoire,* s. 99.
[394] Sezgin, *GAS,* II/21; ayrıca bkz. Wolfhart Heinrichs, "Die altarabische Qasīde als Dichtkunst", *Der Islam,* C.: LI, 1974, s. 120.
[395] Yusuf el-'Uş, "Nassu't-Tedvîni'l-Edebi'l-'Arabî", *Kitâbu'l-Muhâdarâti'l-'Âmme li'l-Câmi'ati's-Sûriye li-'âm,* Yay. y., Suriye 1951-1952.
[396] Sezgin, *age.,* II/21; İslam dönemindeki rivâyetle ilgili ayrıca bkz. a. mlf., *Buhârî'nin Kaynakları*.

şeklindedir. Ayrıca bedevilerde yazma yeteneğinin bir özellik olarak görülmediği, ancak onların, özel durumlarda şiirlerini yazdırdıkları ve şairlerin, genelde kendileri şair olan bir veya daha fazla râviye sahip olduğu da yine ortaya çıkan sonuçlardandır.[397]

Mamafih Sezgin, Cahiliye dönemindeki rivâyet şeklinin mahiyetine dair elimizde net verilerin bulunmadığını belirtir. Konuyla ilgili Emevî dönemine dair bilgilerse bize, râvilerin, şairlerine ait şiirleri yazdıklarını açıkça gösterir.[398] Ancak ona göre, elbette Cahiliye dönemi râvilerinin hepsinin, rivâyet edecekleri şiirleri aynı zamanda yazabildiklerini de iddia edemeyiz. Öte yandan, onların sözlü rivâyeti olmasaydı, Erken ve yazı olmayan döneme ait şiirlerin tamamının kaybolmuş olacağını söylemek de doğru değildir.[399]

Bununla beraber Sezgin, İslam döneminde Eski Arap şiirinin önemli ölçüde yazılı olarak aktarıldığına dair birçok verinin varlığından da söz eder. Öyle ki, Cahiliye şiiri ve tarihine olan ilgi, Hz. Peygamber ile ilk halifeler dönemine kadar devam etmiş olmalıdır.[400] Bu durum, Hz. Ömer'in ilk fetih dönemlerinde, Arapların şiir ve rivâyetiyle daha az ilgilendiklerine dair şikayetinden bile anlaşılır.[401] İşte Cahiliye şiirini muhafaza etme denemeleri de, bu zamana racidir. Nitekim Hz. Ömer bizzat Sa'd b. Ebî Vakkâs'a, o dönemde hala hayatta olan şairlerin, İslam öncesine ait ürünlerini araştırmayı emretmiştir.[402]

Keza Sezgin bazı verilerde, Cahiliye dönemine ait tüm şiir antolojilerinin, İslam döneminde muhafaza edildiğinin bildirildiğini kaydeder. Örneğin Ferezdak, bir beytinde Lebîd'in bir divanına sahip olduğunu söyler.[403] Diğer bir beytinde ise Eski Arap şiirine

[397] Sezgin, *GAS*, II/22.
[398] Örn. bkz. İsfehânî, *Kitâbu'l-Ağânî*, IV/ 258.
[399] Bkz. Ahlwardt, *Bemerkungen*, s. 8; Sezgin, *age.*, II/22.
[400] Bkz. Esed, *Masâdır*, s. 218-220.
[401] Bkz. Cumahî, *Tabakât*, I/22.
[402] Bkz. 'Uş, "Edeb", s. 9; Sezgin, *age.*, II/23.
[403] Bkz. Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Musennâ, *Kitâbu'n-Nakâid*, ed. Anthony Ashley Bevan, I-III, Yay. y., Leiden 1905-1912, I/201, 57. beyit.

dair başka kayıtlara veya derlemelere sahip olduğu anlaşılır.[404] Sezgin'in verdiği başka bir bilgiye göreyse, Ensar'ın Kureyş müşrikleriyle atıştığı hiciv şiirleri, Hz. Ömer zamanında bir araya getirilmiştir.[405] Bu derlemelerden bir kısmının daha sonra, yol kesme esnasında Hammâd er-Râviye'nin (ö. 160/776) eline geçmiş olabileceği de düşünülür.[406] Sezgin, yukarıda geçen Nu'man'ın şiirleri yazdırıp, sarayının altına gömdürdüğünü ve bunların daha sonra Muhtâr es-Sekafî tarafından gün yüzüne çıkarıldığı hadisesinin doğruluğunun ise tartışıldığını bildirmektedir.[407]

Ayrıca Sezgin, Erken döneme ait soy ve tarih bilimlerine dair verilere[408], İslam öncesinde hikmetli sözlerin yazılmış olmasına[409] ve sahabilerin Hz. Peygamber'in söz ve tasarruflarını yazma isteklerine[410] bakıldığında; şiirin yazılmasının henüz İslam öncesinde belirli bir minvalde başlayıp, önemli bir kısmının ise İslam döneminde sürdürüldüğünü ve İslam'ın başlangıcıyla şiire ve onun rivâyetine olan ilginin azalmadığını, bilakis yazının çok geçmeden yayıldığını görebileceğimizi söyler.[411]

Bu mülahazaların ardından Sezgin, Eski Arap şiirinin İslami dönemde kaydedilmesinin aşamalarını üç kısımda verir:

1. Henüz Cahiliye'de sınırlı olarak kullanılan yazılı kaydın devamı ve istinsah çalışmaları
2. Yazılan ve sözlü olarak nakledilen şiirlerin toplanması
3. Tüm materyalin filolojik düzeyde ele alınması (Divan sınaati)

[404] Bkz. Ebû Ubeyde, *Kitâbu'n-Nakâid,* I/201, 61. beyit.
[405] Bkz. İsfehânî, *Kitâbu'l-Ağânî*, IV/140-141.
[406] Bkz. İsfehânî, *age.*, VI/ 87.
[407] Sezgin, *GAS*, II/23.
[408] Bkz. Sezgin, *age.*, II/D. Kaynaklar.
[409] Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II/205.
[410] Bkz. Goldziher, *age.*, II/9; Sezgin, *age.*, I/53 vd.
[411] Sezgin, *age.*, II/24.

Sezgin bu tasnifi, hadis edebiyatında; 1. Hadislerin kitabeti, 2. Hadislerin tedvini ve 3. Hadislerin tasnifi şeklindeki üçlü ayrıma benzetir.[412] Tespit edebildiğimiz kadarıyla da şiirde işbu sınıflamayı ilk kez yapan odur.

Mamafih Sezgin'e göre Eski Arap şiirinin tedvini - yani ikinci aşaması - Emevî döneminin ilk on yılında başlamış olmalıdır. Öyle ki Muaviye döneminde tarihi rivâyetler ile bunlara ait şiirler bir araya getirilmeye çalışılmıştır. 'Abîd b. Sarîye'nin *Kitâb fî Ahbâri'l-Yemen ve Eş'ârihâ ve Ensâbihâ*'sı, Ziyâd b. Ebîhi'in (ö. 53/673) *Kitâbu'l-Mesâlib*'i ve İbn Muferric el-Himyerî'nin *Sîretu't-Tubba' ve Eş'âruhû*'su bu türün ilk örnekleri olarak görülebilir. Daha derin ve sistematik toplama faaliyeti ise hicrî I. yüzyılın sonu ile II. yüzyılın başına doğru başlamıştır. Velid b. Yezid'in buna özel bir ilgisinin olduğu görülür.[413]

Bununla beraber Sezgin, sonraki dönemlerin büyük şair ve dilcilerinin de daha ziyade Emevî dönemindeki meşhur şairlerin rivâyetlerine dayandıklarını kaydeder. Örneğin Cerîr dedesi Huzeyfe b. Bedr'den rivâyet almıştır.[414] Veya Ebû 'Amr b. el-'Alâ' ile II./VIII. yüzyıla ait diğer filologlar, eski şiirleri recez şairi Ru'be b. el-'Accâc (ö. 145/762) aracılığıyla rivâyet etmişlerdir.[415]

Öte yandan Sezgin, Emevî döneminde rivâyetlerin kimler tarafından topladığının ise tam olarak tespit edilemeyeceğini söyler. Ancak ona göre, Es-Sâbî (103/721), Katâde (118/736), ez-Zührî (124/742), Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (146/763) ile 'Avâna b. el-Hakem (147/764) gibi I. ile erken II. yüzyıl tarihçileri ile tefsircilerinin büyük kısmı, Arap şiirini bilenler olarak, bu konuda elbette büyük bir rol oynamışlardır. Ayrıca bu konuda kaynaklar, Halef el-Ahmer, Hammâd er-Râvîye, Ebû 'Amr b. el-'Alâ' ve Mufaddal ed-Dabbî gibi isimler yanında birçok isim daha zikreder. Bununla

[412] Sezgin, *GAS*, II/24.
[413] Bkz. 'Uş, "Edeb", s. 19-20; Sezgin, *age.*, II/24-25.
[414] Bkz. İbn Kuteybe, *Şi'r*, I/48.
[415] Sezgin, *age.*, II/25; ayrıca bkz. s. 369.

beraber bu hususta, Hammâd er-Râvîye ile birlikte oldukça önemli bir konumda olan Ebû 'Amr b. el- 'Alâ'nın, Eski Arap şiirlerinin birçoğunu râvi şairlerden aldığı bilinir. Öğrencisi Ebû 'Ubeyde'nin ifadelerine göre, Amr'ın ahbârı, Cahiliye'yi yaşamış olan Bedevilerin rivâyetlerine dayanır. Keza onun, evinin her yerini kaplayan kayıtlarını, yaşlılığında zühdü tercih ettiği için yaktığı da söylenir.[416]

Sezgin şimdiye kadar elde ettiğimiz bilgilerden, Eski Arap şiirinin büyük bir kısmının, *kabâil*-divanlarında mevcut olduğunun anlaşılacağını söyler. Buna göre II./VIII. yüzyılın filologlarının esas görevi, bir yandan bu derlemelerden tek tek şair divanları ve antolojiler oluşturmak, diğer yandan da kabile divanlarını devam çalışmak, geliştirmek ve yeni gelen materyallerle belki başkalarını bile ortaya çıkarmaktan ibaretti.[417]

Ayrıca Sezgin, yazının Cahiliye dönemindeki inkar edilemez kullanımına ve İslam dönemindeki gelişmesine dair tüm verilere bakıldığında, I./VII. yüzyıldaki İslam öncesi şiirlerin derlemesinde, ne derecede hala salt sözlü rivâyete ihtiyaç duyulduğunun da sorgulanması gerektiğini belirtir.[418]

Öte yandan Sezgin, XIX. yüzyılda yapılan bazı araştırmalarda, Eski Arap şiirinin bir araya getirilmesi için yazının kullanılmış olduğuna işaret edildiğini, ancak işbu çalışmaların hiç birinin, yazıya dökülmüş rivâyetin, III./IX. yüzyıl filologlarına ulaştığını belirtmediğini kaydeder. Sezgin burada da, hadis edebiyatı çalışmalarıyla bir benzerlikten bahseder. Öyle ki hadiste de Hz. Peygamber'in sözlerinin Erken dönemde yazıya geçirildiği düşünülse de, III./IX. yüzyıl fıkıh bâblarına göre düzenlenmiş câmi

[416] Bkz. Câhız, *el-Beyânu ve't-Tebyîn*, ed. Abdusselam Muhammed Harun, I-IV, Matba'atu Lecneti't-Telîf, Kahire 1948-1950, I/320; Sezgin, *GAS,* II/26.
[417] Sezgin, *age.*, II/26.
[418] Sezgin, *age.*, II/26.

yazarlarının, materyallerini var olan bir literatürden değil, bilakis sözlü kaynaklardan almış olmaları gerektiği söylenir.[419]

Mamafih Sezgin, yukarıda zikredilen şiir rivâyeti süreçlerini, ayrıntılarıyla açıklayamayacağımızı belirtir. Zira Eski Arap şiirinin rivâyet metotlarına dair - hadis edebiyatındaki gibi - dakik malumatlara sahip değiliz. Ancak burada bize, râvinin rolünü belirleme, buna bağlı zorlukları çözme ve şiirle ilgili oradan buradan elde edilen belgeleri mümasil biçimde değerlendirmede, hadis metodolojisinin belirli ölçüde yardımcı olabileceğini de kaydeder.[420] Bunun için de o, özellikle *tahammulu'l-ilm, râvi* ve *isnad* olgularından yararlanır.

Öyle ki Sezgin, İslam dönemi literatür râvisinin rolü ve rivâyet şeklini, dini materyalleri rivâyet eden râviyle neredeyse aynı kabul eder.[421] Bu yüzden de, literatür râvisinin salt sözlü olarak rivâyet ettiğini düşünmenin, başka hatalara da sebep olacak yanlış bir fikir olduğunu söyler. Öte yandan Cahiliye dönemi râvilerinin, rivâyetleri için ne ölçüde yazılı kaynağa sahip olduklarını ise bugün bilemeyeceğimizi belirtir. Ancak kimi şairlerin yazabildiklerini, şiirleri üzerinde belirli bir zaman boyunca çalıştıklarını ve başka şairlerin de râvileri olduklarını biliyoruz. Emevî döneminde ise râviler, şiirleri şairlerin yazdırmasıyla yazar ve bunlar üzerinde çalışırlardı.[422]

Ancak Sezgin, hadisçilerin râvilerini zikretmeleriyle, dayandıkları kaynaklara işaret etmelerine karşın, Emevî ile Erken Abbâsî dönemi edebiyatçılarında bunun eksik olduğunu kaydeder.[423] Bununla beraber sonraki asırlarda ise isnadların genelde ancak

[419] Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien,* II/180, 245; Sezgin, *GAS*, II/26.
[420] Sezgin, *age*., II/27.
[421] Bkz. Mustafa Sâdık er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab,* I-III, Yay. y., Kahire 1911-1941, I/295-298.
[422] Sezgin, *age.*, II/27.
[423] Bkz. Esed, *Masâdır*, s. 267-268.

hicrî ilk iki yüzyılın râvilerine kadar uzandığını söyler. Ancak Cahiliye dönemine kadar kopmayan bir rivâyet zincirine sahip olan kimi metinlerin varlığından da söz eder.[424]

I./VII. yüzyıldaki kopuk isnadın sebepleri ise Sezgin'e göre, muhtemelen şiirin hadisten daha eksi bir döneme tekabül etmesi, daha az râvisinin olması ve râvileri zikretmeksizin rivâyette bulunmaya dair dini bir yasağın eksikliğidir. Ayrıca hadis için geliştirilmiş katı rivâyet ilkeleri, şiire oldukça geç uyarlanmıştır. Bu eksiğe İbn Sellâm ise kimilerinin Eski Arap şiirini, bedevilerden tasdik ettirmeksizin ve âlimlerin önünde okumaksızın, sadece kitaplardan yazmakla yetindiklerine dair düşüncesiyle işaret eder.[425]

Mamafih Sezgin araştırmalarda, el-Cumahî'den sonra Hammâd'ın, Eski Arap şiirlerini toplayan ve bunlara bağlı olan *ahbâr*ı aktaran ilk kişi olduğundan bahsedildiğini kaydeder.[426] Ancak ona göre buradan, Hammâd'ın hakikaten şiirleri ilk toplayan olduğu veya sözlü rivâyetleri derlediği çıkarılamaz. Hadis alanında ise örneğin Hammâd'dan 30 yaş büyük olan çağdaşı Zührî (ö. 124/742), hadisi ilk derleyen ve isnadı yürürlüğe koyan kimse olarak görülür. Ancak Sezgin'e göre bununla da, Zührî'nin sözlü materyali topladığı, hatta ilk derleyici olduğu kast edilmez. Bilakis buradan işbu âlimlerin, şiir ve hadisin layığıyla ilk önemli derleyicileri olmaları hasebiyle övgüye mazhar oldukları anlaşılmalıdır.[427]

Bunun ardından Sezgin, şiirdeki *tahammulu'l-ilm*, yani rivâyet metotlarından da bahseder. Buna göre Eski Arap şiirinin rivâyet tarihinde *semâ'* metodu, Basra'da Halef al-Ahmar tarafından kurulmuştur.[428] Yukarıda da açıkladığımız gibi bu rivâyet metoduna göre; hoca veya vekili öğrencilerin önünde veya öğrencilerden birisi hocanın

[424] Bkz. Esed, *Masâdır*, s. 231-240, 261-279; Sezgin, *GAS*, II/28.
[425] Bkz. Cumahî, *Tabakât*, I/6; Sezgin, *age.*, II/28.
[426] Bkz. Cumahî, *age.*, I/40.
[427] Sezgin, *age.*, II/29.
[428] Bkz. Yâkut el-Hamevî, *İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, ed. David Samuel Margoliouth, I-VII, Yay. y., London, Leiden 1923-1926, IV/179.

önünde bir metin okur. Öğrenci veya dinleyici metnin rivâyeti veya ondan iktibas için hocasının adına - sözcük anlamı itibariyle münhasıran sözlü rivâyete işaret edebilen - *haddesenâ* veya *ahberanâ* formülünü kullanmak zorundadır.[429] Oysa Sezgin'e göre işbu rivâyetlerin temelinde çoğunlukla metinler söz konusudur. Bunun için o şu örneği verir: Ebû 'Amr b. el-'Alâ'nın bir öğrencisi olan Cerîr b. Hâzım (ö. 170/786) oğlu Vehb b. Cer'îr'e: 'Ben bir defasında Ümeyye b. Ebî Salt'tan 300 kaside rivâyet ettim', der. Bunun üzerine Vehb sorar: 'Peki kitap nerde?'. Baba cevap verir: 'Birisi ödünç aldı ve onunla ortalıktan kayboldu'.[430] Sezgin buradan, henüz II./VIII. yüzyılın ortalarında filologların arasında da, bir kimsenin, içeriğini bir otoriteden duymaksızın veya onun huzurunda okumaksızın, kitaplardan rivâyet etmesinin, oluşabilecek kopya veya anlama hataları tehlikesi nedeniyle, uygun görülmemiş olduğu sonucunu çıkarır. Mesela Ebû Nuvâs hocası Halef el-Ahmar'ı överek, onun sadece bir 'kitap râvisi' olmadığından bahseder.[431] Ebû Hâtim es-Sicistânî ise, diğerlerinin verilerini otoritelere dayandırabilmelerine karşın, sadece kitaplara dayandığından dolayı eleştirilir.[432]

Mamafih Sezgin, II./VIII. ile III./IX. yüzyıl büyük filologlarının, dönemlerindeki sözlü rivâyetleri ilk defa yazılı olarak ortaya koyanlar olarak görülmelerinin, yanlış bir tasavvurdan ibaret olduğunu söyler.[433] Bilakis ona göre, üzerlerinde çalışabilecekleri metinlere sahip olan işbu filologların Eski Arap şiirine katkıları; divanlar veya defterlerde tüm veya parça halinde bulunan rivâyetleri, filolojik olarak ele alma, eleştirme, değerlendirme ve gerektiğinde bedevilerden bilgi almalarıdır. Buna göre İbn Nedîm ve başka kaynaklarda geçen *sana'a* (filolojik olarak ele alma), *cema'a* (arşivleme) ve *ravâ* (rivâyet etme) gibi ifadelerin de bu anlamda anlaşılması gerektiği ekler. Ayrıca Sezgin, salt sözlü rivâyet anlayışını düzeltmek için, çalışmasının bu (II.)

[429] Sezgin, *GAS*, I/58 vd.
[430] Bkz. Charles C. Torrey , "Al- Asma'i's, Fuhulat as-Su'ara'", *ZDMG*, C.: LXV, 1911, ss. 487-516, s. 500.
[431] Bkz. Esed, *Masâdır*, s. 181.
[432] Bkz. Esed, *age.*, s. 181; Sezgin, *age.*, II/29-30.
[433] Blachère de bu görüştedir: bkz. Blachère, *Histoire*, s. 100.

cildinde ele aldığı şairlerin divanlarının rivâyet hikayelerini de elinden geldiği kadar kaydettiğini belirtir.[434]

Sezgin işbu ifadelerinin asıl hedefini ise; yazının çok daha erken ve geniş ölçüde şiirin emrinde olduğunu ve şiirin yazılı rivâyetinin, birçok modern araştırmacının kabul ettiğinden çok daha yaygın olduğunu ortaya koyma olarak belirler. Ancak bununla, İslam öncesi ve Erken İslam döneminden elimize geçen şiirlerin hepsini doğru kabul etmeyi de kast etmez. Burada o daha çok, söz konusu şiirin otantikliğine olan haksız güvensizliği ve 200 ila 250 sene boyunca salt sözlü olarak rivâyet edildiği gibi yanlış bir tasavvuru eleştirir. Yoksa elbette hadiste olduğu gibi şiir alanında da, Erken dönem yazılı kayda rağmen uydurmalar, hatalar, yanılmalar ve intihaller meydana gelmiştir. Ancak Sezgin'e göre bu tür yanlışlıklar, öncesinde başlayan yazılı kayıt sayesinde sınırlı olması gerekir. Ayrıca Lyall ve Bräunlich gibi kimi Arap şiiri uzmanları, yalnızca işbu şiirin içyapısını araştırarak, onun büyük ölçüde gerçek olması gerektiği kanaatine ulaşmışlardır. Sezgin'e göre bu uzmanlar, mezkur fikirlerinde yanılmıyorlarsa, söz konusu şiirin otantikliği sadece yazılı kayıt ile buna ilaveten râvilerin sözlü rivâyetleri ile gerçekleşmiştir.[435]

Bununla beraber Sezgin, Arap şiirinin erken kaydını dikkate alarak, Hammâd er-Râvîye ile Halef el-Ahmar'a atfedilen uydurmaların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini söyler. Nitekim ona göre Arap şiirinin mevsukiyetini ilk kez tartışan oryantalistler - Ahlwardt ile Nöldeke - kaynaklarda söz konusu 'uydurmacılarla' ilgili söylenenleri kelimesi kelimesine almış ve abartmışlardır. Keza mezkur şarkiyatçılar, elbette konuyla ilgili birçok kaynağa da erişememiş olabilirler. Ancak Sezgin'e göre kullandıkları literatürde dahi, tek taraflı bir hükme varmalarını engelleyecek bir takım önemli ipuçları vardır. Oysa onlar, kaynaklara olan güvensizliklerinden ötürü, böyle

[434] Sezgin, *GAS*, II/30.
[435] Sezgin, *age.*, II/31.

haksız bir tasavvura sahip olmuşlardır. Bununla beraber Sezgin, Blachère gibi daha Erken dönem araştırmacıların dahi, Hammâd ile Halef konusunda yanıldıklarını söyler. Oysa ona göre, bunlar hakkındaki olumsuz verilerin abartılı şekilde değerlendirilmesi yeni araştırmalarla ortadan kalkmalıdır.[436]

Ayrıca Sezgin'e göre Hammâd, iddia edildiği gibi şiire dair bilgi ve ilgisinin fazlalığından dolayı pekâlâ tahriften çekinmemiş de olabilir. Ancak o, bu durumun Eski Arap ile Erken İslam Dönemi şiiri için çok da büyük bir tehlike arz etmiş olamayacağını söyler. Zira işbu şiir, o zamana kadar büyük çoğunlukla derlenmiş ve yayılmıştı. Ayrıca Hammâd, şiiri bilen ve rivâyet eden pek çok kişiden sadece biriydi. Öte yandan, elbette uydurma, intihal ve yanılma gibi durumlar söz konusu olabilir. Ancak Halef ve Hammâd'la ilgili olduğu gibi, bu tür ciddi olumsuz yargılarda ki bunlar özellikle muhalifler tarafından söylenmişse, abartıya kaçılabilineceğini de unutmamak gerekir.[437]

Son olarak ise Sezgin, araştırmacılardan beklediği genel bir tutumdan bahseder. Öyle ki o, gelecekteki çalışmaların, kaynaklarımıza karşı tek taraflı ve verimsiz kuşkudan korunmuş olmalarını dilediğini ifade eder.[438]

4.2.3. SEZGİN'İN CAHİLİYE İLE ERKEN İSLAM DÖNEMİ ŞİİRİNİN RİVÂYETİ VE OTANTİKLİĞİ TARTIŞMALARINA KATKISININ DEĞERLENDİRMESİ

Sonuç olarak, Mehmet Fuat Sezgin'in Cahiliye ve Erken İslam dönemi şiirinin rivâyeti ve otantikliği hakkındaki düşüncelerine baktığımızda, daha önce ele aldığımız özelde hadis, genelde İslam literatürü ile ilgili fikirlerin burada uyarlandığını görüyoruz. Başka bir ifadeyle, Sezgin'in bilimlere bütüncül bakış açısı, onun böylesi tutarlı bir duruş sergilemesine sebep olmuştur. Nitekim o, tıpkı hadis edebiyatında olduğu gibi

[436] Sezgin, *GAS*, II/31-32.
[437] Sezgin, *age.*, II/32-33; krş. Esed, *Masâdır*, s. 450, 464-465.
[438] Sezgin, *age.*, II/33.

burada da en eski kaynaklardan deliller getirerek; şiirin yazılı kaydının henüz Cahiliye'de belirli bir minvalde başlayıp, önemli bir kısmının ise daha Erken İslam döneminde sürdürüldüğünü, Emevî döneminde de yazılan ve sözlü olarak nakledilen şiirlerin tedvin edildiğini, daha sonra ise işbu dokümanların filolojik düzeyde ele alındığını ortaya koyar. Böylece Sezgin, hadis alanında yaptığı gibi, şiir edebiyatının da esasen hangi evrelerden geçtiğini ve rivâyetinde hangi vasıtaların söz konusu olduğunu açıklar.

Bunun için Sezgin, hadis metodolojisinden belirli ölçüde yararlanır ve özellikle *tahammulu'l-ilm, râvi* ve *isnad* terimlerine dikkat çeker. Ancak onun burada yaptığı, hadis metodolojisini üstünkörü bir şekilde şiire uyarlamak değildir. Zaten böyle bir değerlendirme, şiirin Araplarda İslam öncesinde de bilinmesi nedeniyle, anakronik bir yaklaşım olurdu. Ayrıca şiir kültürel bir miras olup, dini değer taşıyan hadis kadar titizlikle nakledilmediğinden dolayı da böyle bir adaptasyon yanlış olurdu. Bu yüzden de Sezgin'in yaptığı, şiir ile hadisin rivâyetiyle ilgili kaynaklarda keşfettiği benzerlikler ile farklılıkları örnekleriyle, özgün bir şekilde gözler önüne sermekten ibarettir.

Sezgin'in bu hususlaki diğer bir önemli katkısı ise, hadis ile şiir tenkidinde yapılan benzer yanlışlıklara dikkat çekmektir. Örneğin, şiirin tıpkı hadis gibi Erken dönemde yazılı olarak kaydedilmesine rağmen, daha sonra salt sözlü kültür vasıtasıyla rivâyet edildiği gibi tezat bir iddia ortaya atılır. Mamafih yine hadiste olduğu gibi, şiirin yazılmasında da, sözde dini bir yasaktan bahsedilir. Ayrıca nasıl ki hadiste[439] kimi önemli râviler, kısmen haksız tenkitlere maruz kalıyorlarsa, şiirde de Hammâd gibi nakilde önemli rol oynayan kişiler, yersiz ve abartılı bir biçimde eleştirilir. Buna benzer tenkitlerle de, gerek hadis gerekse şiirin otantikliğine halel getirilmeye çalışılır. Oysa Sezgin bu hususla ilgili serdedilen görüşlere delilleriyle cevap verir. Ayrıca o,

[439] Bu benzetme bize aittir.

kaynaklara yaklaşma şeklinde olduğu gibi, yapılan kimi metodik hatalara da dikkat çeker.

Mamafih Sezgin burada yalnızca Cahiliye ile Erken İslam dönemi şiirinin rivâyet şekli ve mevsukiyetini tartışmamıştır. Bunun yanında onun mezkur konuyla ilgili açıklamaları, bizim Cahiliye dönemi tasavvurumuzu da hayli etkilemektedir. Nitekim bu dönemde bir edebiyatın var olup olmadığı, varsa da günümüze nasıl ulaştığı gibi hususlar, aynı zamanda bizim o dönemi daha iyi değerlendirmemizi sağlayacak sosyo-kültürel bilgilerdir. Bu veriler ışığında da genelde dünya, özelde ise İslam bilimleri tarihini daha iyi anlayabiliriz.

5. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCE VE KATKILARI

Mehmet Fuat Sezgin'in Arap-İslam literatürüyle ilgili ele aldığı bir diğer önemli husus ise; 'Arap-İslam literatür teorisi' meselesidir. Müellif *GAS*'ın II. cildinde 'Şiir teorisi' mevzusuna kısaca değinmiş, XVI. ciltte ise 'Poetika, Retorik ve Literatür teorisi' başlığını ele almış ve burada 'Arap literatür teorisinin ortaya çıkış meselesi'ni tartışmıştır. Biz çalışmamızın bu kısmında, Sezgin'in her iki başlık altında söylediklerini irdelerken, özellikle 'Arap-İslam literatür teorisinin ortaya çıkış meselesi' üzerinde duracağız.

5.1. LİTERATÜR TEORİSİ NEDİR?

Bunun için öncelikle 'literatür teorisinin' ne anlama geldiğini açıklamak istiyoruz. René Wellek (1903-1995) ile Austin Warren'e (1899-1986) göre literatür incelemelerinin bir parçası olan literatür teorisi; tutarlı ve uyumlu bir yöntemler mantığı (*organon*)[440] olup, edebiyatın ilkeleri, kategorileri, ölçütleri ve benzeri şeylere dair incelemelerdir. Bununla beraber 'literatür teorisi', somut sanat eserlerine dair

[440] René Wellek, Austin Warren, *Theory of Literature,* Harcourt, Brace and Company Yay., New York 1949, s. 8; T. *Edebiyat Teorisi,* trc.: Ö. Faruk Huyugüzel, Dergah Yay., İstanbul 2019, s. 23.

incelemeler olan 'literatür eleştiri' ile 'literatür tarihi' teorisini de içine alacak şekilde kullanılabilecek bir terimdir. Hatta bu kavramlar birbiriyle o kadar ilişkililerdir ki eleştiri veya tarih olmaksızın bir literatür teorisinin, teori ve tarih olmaksızın bir literatür eleştirisinin, teori ve eleştiri olmaksızın da bir literatür tarihinin düşünülmesi mümkün değildir. Buna rağmen literatür tarihini teori ve eleştiriden ayırmak için bazı girişimler de olmuştur. Ancak Wellek ile Warren'e göre bu doğru değildir.[441]

Tzvetan Todorov'a (1939-2017) göre de edebiyatın kendisiyle birlikte doğan söylem iki yönlü olup bunlar; şerh ve teoridir. Şerhin amacı belli bir yapıtı açıklamak, anlaşılır kılmak veya yorumlamaktır. Teorik söylem ise yapıtlarla değil, 'literatür' ile ya da diğer ampirik nesnelerin içgüdüsel olarak karşılaştırılan genel kategorileriyle ilgilenir. Mamafih Todorov, edebiyat üzerine kurulan bu iki söylemin yüzyıllar boyunca son derece değişken, genelde düşmanca bir ilişki sürdürdüklerini belirtir. Ancak tıpkı Wellek ile Warren'in literatür eleştirisi, tarihi ve teorisinin birbirinden ayrılamayacağını iddia ettiği gibi, Todorov da literatür şerhi ile teorisinin birbirini gerektirdiğini vurgular.[442]

Bununla beraber Todorov, 'literatür teorisi' kavramını kullanırken bir zaman dışılık hatası yapma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığımızı belirtir. Nitekim o, teorik olmalarına karşın kendi nesnelerini 'literatür' olarak saptamamış olan kimi geçmiş disiplinler için işbu terimi kullanmanın, bir yanılgı olabileceğini düşünür. Zira ona göre bu nesnelerin birliğinin tek nedeni, bu teorilerin veya onların açıklamalarının hareket noktası olarak aldıkları yapıtların, Avrupalılar tarafından XIX. veya XX. yüzyıllarda 'literatür' diye adlandırılmış olmasıdır. Mamafih o, literatür teorisinin kendisinin de ancak belli bir bakış açısı içinde bir birlik oluşturduğunu, teorinin tarihsel evriminde de pek çok durma ve kopmanın göründüğünü belirtir. Buna göre Aristoteles'in 2500 yıl

[441] Wellek, Warren, *Theory of Literature*, s. 30-31; T. s. 47-49.
[442] Tzvetan Todorov, *Poetikaya Giriş,* trc.: Kaya Şahin, Metis Eleştiri Yay., İstanbul 2001, s. 16-17.

önce yazdığı *Poetika'*sının nesnesinin de, literatür veya bizim 'literatür' dediğimiz şey olmadığını söyler. Bu anlamda işbu eserin, iddia edildiği gibi bir literatür teorisi çalışması olmadığını vurgular. Bununla beraber edebiyatın Aristoteles'ten sonraki iki bin yıl boyunca da çeşitli teorik söylemlerinin nesnesini oluşturmayı sürdürdüğünü kaydeder. Ancak Todorov'a göre kesin anlamıyla literatür teorisi, literatürün özerkliğinin tarif edildiği Alman romantizmi ile ortaya çıkmıştır. Akademik edebiyat kuramları ise ancak XX. yüzyılda, çeşitli ülkelerde birbiri ardından gelen çabalarla doğmuştur.[443]

Jonathan Culler'a (d. 1944) göre ise literatür bilimlerinde teori; ne edebiyatın mahiyetinin ne de onun inceleme metotlarının araştırılmasıdır. Bilakis literatür teorisi, ortak noktalarının belirlenmesinin oldukça zor olduğu kimi fikirler ile metinleri ifade eder. Culler, Filozof Richard Rorty'nin (1931-2007) buna ilişkin, başlangıcının XIX. yüzyıla tekabül ettiği bir karma edebiyat türünden bahsettiğini kaydeder. Öyle ki o, Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), Thomas Babington Macaulay (1800-1859), Thomas Carlyle (1795-1881) ile Ralph Waldo Emerson (1803-1882) zamanında yazının yeni bir çeşidinin zuhurundan söz etmiş, ancak işbu türün, ne edebiyat tenkidi, ne düşünce tarihi, ne ahlak felsefesi, ne de toplum analizi olmadığını, bilakis hepsinin birleşimi olan yeni bir nevi olduğunu iddia etmiştir. Culler ise bu karma türün en uygun isminin 'teori' olduğunu söyler.[444]

Literatür teorisinin anlamına dair bu gibi yorumlar ile tanımları çoğaltmak mümkündür. Ancak bizim burada, konumuzla ilgili vurgulamak istediğimiz nokta bu değildir. Bilakis biz Sezgin'in tanımıyla Arap-İslam 'literatüründe teori' meselesini ele alacağımız için, öncelikle 'literatür teorisi'nin ne olduğunu anlamaya çalıştık. Burada sadece Batılı tanımlara yer vermemizin nedeni ise, Sezgin'in bu konu için kullandığı

[443] Todorov, *Poetikaya Giriş,* s.18-21.
[444] Jonathan Culler, *Literary Theory: A very short introduction*, Oxford University Press, New York 1997, s. 3.

kavramlardır. Nitekim o, Erken dönem Arap-İslam literatür teorisi konusunu, önce 'Şiir teorisi' sonra da 'Poetika, Retorik ve Literatür teorisi' başlıkları altında ele almıştır. Arap kaynaklarına baktığımızda ise işbu mevzunun daha çok 'nakdu'ş-şi'r' veya 'en-nakdu'l-edebî' başlıklarıyla işlendiğini görüyoruz. Ayrıca bu tür eserlerin daha çok pratik tenkide yönelik olup, teorilere fazla yer vermediğini de söyleyebiliriz. Bununla beraber son dönemde mezkur husus için 'nazariyyetu'ş-şi'r' veya 'nazariyyetu'l-edeb' başlıkları da kullanılmaktadır. Ancak buralarda da daha çok şiir nesnesi ile tenkit enstrümanının mevzu bahis olduğunu söyleyebiliriz. Bunun muhtemel sebebi ise Arapların ilk ve en önemli sanatının şiir olması, basit ifadelerle de olsa daha Cahiliye döneminde eleştiriden bahsedilmesi ve bunun uzun zaman süren bir gelenek haline gelmesidir. Dolayısıyla Arap-İslam literatüründe, teoriden ziyade tenkidin ve genel olarak literatürden ziyade şiirin ön planda olduğu biliniyor. Ancak öteki tarafta, örneğin Cürcânî'nin 'Nazm teorisi'nin bugün anladığımız şekliyle bir literatür teorisi olduğu ve kimi modern kuramları da etkilediği düşünülmektedir. Mamafih Arap belagatinin de özgün ve önemli bir teori enstrümanı, hatta bir teori olduğu da bilinmektedir. Bütün bunları göz önünde bulundurduğumuzda ise aklımıza bazı sorular geliyor; Sezgin neden bu konu için mezkur başlıkları seçmiştir? Bunu kasten mi yapmıştır? Yoksa bir anakronizm hatasına mı düşmüştür? Tüm bunları kavramak için öncelikle Sezgin'in işbu başlıklar altındaki mülahazalarını ele alacak, daha sonra ise bu sorulara cevap bulmaya çalışacağız.

5.2. ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİ

Yukarıda da söylediğimiz gibi Arap-İslam literatür teorisi meselesine *GAS*'ın II. cildinde 'Şiir teorisi' başlığı altında kısaca değinilmiş, XVI. ciltte ise 'Poetika, Retorik ve Literatür teorisi' ele alınırken 'Arap literatür teorisinin ortaya çıkış meselesi' tartışılmıştır. Biz burada işbu başlıklarda geçen ifadelere yer vermeden önce *şiir teorisi, poetika* ve *retorik* kelimelerini kısaca incelemek istiyoruz.

5.2.1. ŞİİR TEORİSİ

Şiir teorisi esasen yukarıda açıkladığımız *literatür teorisinin* bir alt başlığıdır. Ancak daha önce de söylediğimiz gibi, Arap literatür teorisinin büyük bir kısmında, şiir nesnesi ele alındığından daha çok şiir teorisi, daha doğrusu şiir tenkidi üzerinde yoğunlaşıldığı bilinmektedir. Sezgin'in 'şiir teorisi' başlığı altında ele aldığı konu da, esasen 'literatür teorisi' hususunda işlediği mevzuyla aynı, daha doğrusu ikinci başlık birincisinin devamı niteliğindedir.

5.2.2. POETİKA, RETORİK VE LİTERATÜR TEORİSİ

Poetika kelimesi de daha önce zikrettiğimiz gibi, Aristoteles'in şiir sanatı üzerine konuştuğu eserinin adıdır. Bu yüzden işbu kavramın gelenekte, başta şiir teorisi olmak üzere literatür teorisi için kullanıldığını biliyoruz. *Retorik* de yine Aristoteles'in hitabet sanatını ele aldığı bir eserinin ismi olup, Arap-İslam edebiyatında genelde *belagat* kavramının karşılığını ifade eder.

Sezgin'in açıklamalarına göre ise *poetika, retorik* ve *literatür teorisi;* edebiyat biliminin alanları olup, genel olarak edebiyat teorisini oluşturmaktadırlar. Arap edebiyatında ise işbu kavramlar, başından beri belirli tanımlara ve kesin adlandırmalara sahip olamamışlardır. Yaklaşık beş yüz yıllık bir gelişim aşamasının akabinde, VII./XIII. yüzyılın başlarında, üst kavram *belağatın* alt disiplinleri olan *bedî', beyân* ve *me'âni* şeklinde, aşağı yukarı literatür teorisi anlamında ortaya çıkmışlardır.[445]

5.2.3. ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ

Bu kısa açıklamaların ardından Sezgin'in şiir teorisini (II. ciltte) ele alırken değindiği bir mevzuya gelmek istiyoruz. Öyle ki Sezgin burada, birçok kez gündeme gelmiş olup, birileri tarafından onaylanırken diğerleri tarafından reddedilen, Arap

[445] Sezgin, *GAS,* XVI/1.

literatür teorisinin Yunan-Helenistik poetikası ile retoriğinden etkilenip etkilenmediği meselesine değinir. Daha sonra XVI. ciltte bu hususu daha da açacak olan müellifimiz, burada yalnızca Aristoteles'in *Retorik'*inin etkisini göz ardı etmediğini ve *Retorik* ile ilgili yazının Araplara daha II./VIII. yüzyılın sonundan evvel tercüme şeklinde ulaşmış olduğunu kaydetmekle yetinir.[446] İşbu tercümelerden ise XVI. ciltte bahseder. Öyle ki İbn Nedim'in kayıtlarına dayanarak *Retorik*'in Ishâk b. Huneyn (ö. 298/910) ile İbrahim b. Abdullah el-Kâtip (ö. 330/942) tarafından, *Poetika*'nın ise Mattâ b. Yunus tarafından (ö. 328/940) tercüme edildiğini kaydetmektedir.[447]

Mamafih Sezgin, 1931 senesinde Uluslararası Oryantalist Kongresinde Aristo *Retorik*i'nin Arap literatür teorisine etkisini tartışmaya açan ilk kişinin Taha Hüseyin olduğunu söyler. Ardından işbu konunun sonraki dönemde de birçok çalışmada ele alındığını ekler. Bununla beraber Arap literatür teorisinin başlangıcının, Aristo *Retorik*'i ve *Poetikası*'yla tanışmadan çok daha öncesine dayandığına dair görüşün de giderek kabul gördüğünü belirtir. Ayrıca işbu etki alanının özellikle felsefi boyutunun tartışıldığını söyler ve bununla ilgili Brockelmann tarafından Grunebaum'ın Arap literatür teorisinin terimlerinin ortaya çıkışıyla ilgili görüşüne yöneltilen eleştiriyi zikreder. Öyle ki Brockelmann, mezkur terminolojinin menşeinin henüz aydınlanmadığını, ancak birçok ipucuna dayanarak, tıpkı dilbiliminki gibi bunun da temelde bir İslam kültür ürünü olarak görülmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Brockelmann, Grunebaum'un Arap literatür teorisinin Yunan Retoriğiyle olan birçok benzerliklerine işaret ettiğini, ancak bunların yalnızca mutabakattan ibaret olup, örneklik teşkil etmediklerini ifade etmiştir.[448]

[446] Sezgin, *GAS*, II/105.
[447] Sezgin, *age.*, XVI/Önsöz.
[448] Sezgin, *age.*, XVI/Önsöz.

5.2.4. ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞ MESELESİ

Arap-İslam literatür teorisinin özgünlüğünü anlamak için esasen onun ortaya çıkışını irdelemek gerekir. Bu konu için Sezgin, 'Poetika, Retorik ve Literatür teorisi' diye adlandırdığı bölümde ayrı bir alt kısım açmış ve önce bununla ilgili bazı oryantalist görüşlere ardından da kendi tespitlerine yer vermiştir.

5.2.4.1. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞ MESELESİ HAKKINDA ELE ALDIĞI ORYANTALİST GÖRÜŞLER

Mehmet Fuat Sezgin'in bu konuyla ilgili ele aldığı ilk görüş, Ignatij Julianovic Kratschkovsky'nin (1883-1951) *Die arabische Poetik im IX. Jahrhundert*[449] adlı eserinde serdettiği düşüncelerdir. Öyle ki Kratschkovsky'e göre poetikanın üç büyük sistemi; Yunan, Hind ve Arap poetikasıdır. Ayrıca o, Yunan ile Hind poetika sisteminin Arap poetika sisteminin ortaya çıkışına doğrudan etki etmediğini söyler.[450] Zira o, Arap poetikasının çok farklı bir atmosferde doğduğunu açıklar; Arap dilbilimciler ile filologlar çevresinde, kendi dilleriyle ilgili gözlemlemeler suretiyle ortaya çıkmış, yoksa yabancı bir teoriden üretilmiş değildir.[451] Bu bağlamda Kratschkovsky, İbnu'l-Mu'tez'in (ö. 296/908) *Kitâbu'l-Bedî*'inden de bahseder ve onun, burada mecaz ve formlarıyla ele alınan yeni üslubun, sanıldığı gibi yeni şairlerin bir keşfi olmadığını, bilakis işbu üslup formlarının daha Kur'an, hadis ve bedevi dilinde karşımıza çıktığını göstermek istediğini söyler. Ayrıca İbnu'l-Mu'tez'e göre Erken dönemde işbu sanatların daha nadir olmasına karşın, özellikle Ebû Temmâm'dan (ö. 231/846) itibaren arttığını da ekler. Bu tezi ispatlamak için de onun, beş bölümde ele aldığı beş sanatla ilgili örnekler ortaya koyduğunu kaydeder. Keza İbnu'l-Mu'tez'in eserindeki sınıflandırma

[449] Bkz. Ignatij Julianovic Kratschkovsky, "Die arabische Poetik im IX. Jahrhundert", *Le Monde oriental,* C.: XXIII, Uppsala 1929, s. 23-39.
[450] Bkz. Kratschkovsky, agm., s. 25-26.
[451] Bkz. Kratschkovsky, agm., s. 27-28.

prensibinden de bahseder ve onun işbu bölümlendirmeyi bir norm olarak ortaya koymadığını, bilakis değişime açık bir fikir olarak sunduğunu söyler.[452]

Sezgin Kratschkovsky'nin bunun akabinde, İbnu'l-Mu'tez'in eserinde geçen ilk beş söz sanatını, yani *bedî'*nin ilk kategorisini ele aldığını söyler. Bunlar; *istiâre, cinâs, mutâbaka*; *reddu'l-acuz ale's-sadr* ile *el-mezhebu'l-kelâmî*'dir.[453] Mamafih burada Sezgin, Kratschkovsky'nin *el-mezhebu'l-kelâmî* ile ilgili – söz sanatlarının gelişimine İbnu'l-Mu'tez'in bakış açısıyla bakması bakımından önemli bulduğu - açıklamasını da ele alır. Öyle ki Kratschkovsky, İbnu'l-Mu'tez'in mezkur sanatı, bizzat ortaya koymadığı tek sanat olarak zikrettiğini ve bu konuda el-Câhız'ı selefi olarak gördüğünü kaydeder. İşbu verinin, poetika tarihi açısından oldukça önemli olan tek açıklama olduğunu, diğerlerinin ise daha ziyade salt dilbilim veya edebiyat tarihi ile ilgili olduğunu da belirtir.[454]

Kratschkovsky'nin yukarıda adı geçen eserinde yaptığı açıklamalarıyla ilgili Sezgin, müellifin zamanında Arap literatür teorisine ait henüz az eserlerin yayınlanması ve ilgili araştırmanın daha bakir olması sebebiyle, *Kitâbu'l-Bedî'* öncesi dönemi çok bilmemesinin anlaşılır olduğunu söyler. Ancak buna karşın İbnu'l-Mu'tez'in *tecnîs* bağlamında kaynak olarak zikrettiği 'Asmâî'ye ait olan *Kitâbu'l-Ecnâs*'ı dikkate almamasının ise anlaşılır olmadığını düşünür. Buna rağmen onun bu emeğinin, Arap filologlarının literatür teorisiyle iştigal etme başlangıcının, kendisinden sonraki jenerasyon tarafından, yaklaşık hicrî II. yüzyılın ortalarına kadar dayandırılmasına oldukça katkı sağladığını düşünür. Bununla ilgili en bariz açıklamaların ise özellikle Wolfhart Heinrichs (1941-2014) ile Seeger Adrianus Bonebakker (1923-2005) ile gündeme geldiğini kaydeder. Öyle ki Heinrichs'in, *Kitâbu'l-Bedî*'den önceki Arap

[452] Bkz. Kratschkovsky, "Die arabische Poetik im IX. Jahrhundert", s. 28; Sezgin, *GAS*, XVI/11-12.
[453] Bkz. Kratschkovsky, agm., s. 29-30.
[454] Bkz. Kratschkovsky, agm., s. 30; Sezgin, *age.*, XVI/13.

literatür teorisinin gelişim aşamasını, 'sistematik öncesi dönem' olarak adlandırdığını[455], kendisinin de bu isimlendirmeyi esas alacağını ifade eder.[456]

Bunun ardından Sezgin, Bonebakker'in *Poets and critics in the third century A.H.*[457] adlı eserini yakından ele alır ve müellifin konuyla ilgili temel fikrini ortaya koymaya çalışır. Öncelikle Bonebakker'e göre, *Kitâbu'l-Bedî'*nin sonraki yüzyıllardaki Arap edebiyat tenkidinin seyri için önemli bir etki sağladığını söyler. Ancak onun burada, birkaç istisna dışında Ortaçağ tenkitçilerinin gözden kaçırdıkları ve modern oryantalistlerin de dikkate almadıkları bir hususta bahsettiğini kaydeder. O da; İbnu'l-Mu'tez'in *bedî'* sanatlarını ele alırken genelde II. yüzyıla dayanan bir geleneği takip etmesidir. Nitekim o, *Kitâbu'l-Bedî*'de muhtevi olan 17 *bedî'* sanatından dokuzunun, henüz III. yüzyılın ortalarından önce yaşamış olan filologlar ile şairler tarafından, terminolojilerinin her zaman İbnu'l-Mu'tez'in benimsediği ile aynı olmamasına rağmen, tartışıldığını iddia eder. Ayrıca İbnu'l-Mu'tez'in kimi terimlerde olduğu gibi, ispatlarında da öncekilere dayandığını ve kendisinin bunlardan dokuzunu tespit ettiğini, ancak daha fazla olduğunu düşündüğünü de ekler. Erken dönem filologların az örnek kullanmalarını göz önünde bulundurduğumuzda ise bunun önemli bir sayı olduğunu söyler.[458]

Burada Arap-İslam literatür teorisinin ortaya çıkış meselesiyle ilgili Sezgin'in ele aldığı görüşleri özetle vermeye çalışmamızın ardından, onun bu konuyla ilgili kendi fikirlerinden bahsetmek istiyoruz.

---

[455] Bkz. Heinrichs, "Poetik, Rhetorik, Literaturkritik, Metrik und Reimlehre", *Grundriß der Arabischen Philologie, Volume II: Literaturwisschenschaft*, Wiesbaden 1987, ss. 177-207, s. 178 vd.
[456] Sezgin, *GAS*, XVI/13-14.
[457] Bkz. Seeger Adrianus Bonebakker, "Poets and critics in the third century A.H.", *Logic in classical Islamic culture*, ed. Gustave Edmund von Grunebaum, Wiesbaden 1970, ss. 85-111.
[458] Bkz. Bonebakker, agm., s. 93.

5.2.4.2. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞ MESELESİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCE VE KATKILARI

Öncelikle Sezgin, selefine nazaran kendi döneminde daha iyi tahlil edilmiş kaynaklara dayanarak, Müslümanların bilimin her alanıyla ilgili çalışmalarının, sanıldığından daha erken başladığını söyleyebileceğini vurgular. Bu yüzden Arap poetikası, daha doğru bir ifadeyle literatür teorisinin başında da büyük filolog Ebû 'Amr b. el-'Alâ'nın (ö. 154/771), genç meslektaşları ve öğrencileri Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Ebû 'Ubeyde (ö. 209/824), Asmaî (ö. 216/831) vs. ile beraber yer aldığını söyler.[459]

Bunun ardından Sezgin, Arap literatür teorisi tarihi hakkında kendisine göre en enteresan bilgilerden birini, 1975 yılında Bonebakker'ın[460] tanıttığını kaydeder. Ona göre, Bonebakker öncesi jenerasyonun işbu malumatı, Arap literatür teorisinin Erken dönem tarihine dair tasavvurlarına yerleştirmeleri henüz zor olabilirdi. Öyle ki Bonebakker'ın verdiği veriye göre, Ebû 'Amr b. el-'Alâ, Emevî şairi Ferezdak'a (ö. 114/732) Zu'r-Rumma'nın (ö. 117/735) bir beytini rivâyet etmiş ve içerisinde bulunan zor anlaşılır bir kısmı *müstesna bir mecaz* (*min 'acîbu'l-isti'ârât*) olarak açıklamıştır.[461]

Ayrıca Sezgin, Bâkıllânî'nin (ö. 403/1013) *Îcâzu'l-Kur'ân* adlı eserinde[462] *istiâre* terimi bağlamında, Arap literatür teorisinin 'sistematik öncesi dönemi'nin başlangıcını Geç Emevî dönemine kadar geriye almamız konusunda bizi düşündüren bir haberi naklettiğini belirtir. Öyle ki Bâkillânî anonim bir şatrı açıklarken; diğer uzmanların işbu şatrı *irdâf* başlığı altında zikrederlerken, Asmâî, Ebû 'Ubeyde,

[459] Sezgin, *GAS*, XVI/14-15.
[460] Bkz. Bonebakker, "Materials for the history of Arabic rhetoric: From the Hilyat al-Muhadara of Hatimi", *Supplemento n. 4 agli annali fascicolo III,* XXXV, İtalya 1975, s. 33.
[461] Sezgin, *age.*, XVI/15.
[462] Bkz. Ebû Bekr Bâkillânî, *Îcâzu'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1954, s. 108.

Hammâd ile Ebû ‘Amr’ın bunu, ilk olarak *el-İstiâretu’l-belîğa* bölümünde ele aldıklarını kaydeder.[463]

Bununla beraber Sezgin, Ebû ‘Alî Muhammed b. el-Hasan el-Hâtimî’nin[464] (ö. 388/998) *teşbih* bağlamında henüz Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ ile Asmâi’nin görüşlerini aktardığından bahseder. Ayrıca onun, Yûnus b. Habîb, Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ ile Halef el-Ahmer (ö. 180/796) Arap şiirinin başka birçok ustasının, *et-teşbîhâtu’l-ukm* (verimsiz teşbihler) kavramının sadece birkaç kişide bağlı kaldığını ve ne eskilerde ne de yenilerde yayılmadığına dair ittifakta olduklarını da bildirdiğini[465] açıklar.[466]

Sezgin el-Hâtimî’nin *Hilyâtu’l-Muhâdara*’sının kafiye ile ilgili bölümünde[467], Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’nın temel kaynaklık teşkil ettiğini söyler. Ayrıca Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’nın *kavâfîu’l-mutemekkine’*nin beş çeşidini bildiğini ve bunların da mezkur bölümde el-Hâtimî’nin kendi ispatlarıyla iktibas şeklinde bulunduğunu ekler. Bununla beraber kaynaklarda, onun şiir değerlendirmeleriyle ilgili oldukça çok bilginin bulunduğunu da belirtir. Mamafih Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’nın, yaşları sebebiyle Emevî şairleri Cerîr (ö. 110/729), Ferezdak (ö. 114/732) ve Ahtal’ı (ö. 92/710-711) nispeten yeni şairler olarak kabul ettiğini ve onların rivâyetleriyle iştigal edeceğini söylediğini[468] ifade eder.[469]

Ayrıca Sezgin Bâkillânî’den, Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’nın nispeten genç çağdaşı Hâlîl b. Ahmed’in, *mutâbaka* (Antithese) sanatını bildiğini öğrendiğimizi açıklar.[470] Bununla beraber Bâkillânî’nin, *tecnîs* (Paronomasie) bağlamında da Hâlîl’e atıfta

[463] Sezgin, *GAS*, XVI/15.
[464] Bkz. Bonebakker, “Materials”, s. 65.
[465] Bkz. Bonebakker, agm., s. 68-69.
[466] Sezgin, *age.*, XVI/15.
[467] Bkz. Bonebakker, agm., s. 88-90.
[468] Bkz. Bonebakker, agm., s. 5.
[469] Sezgin, *age.* , XVI/16.
[470] Bkz. Bâkillânî, *İcâzu’l-Kur’ân*, s. 122.

bulunduğunu ve burada alıntı yaptığı tanımın ona ait olduğunu söylediğini kaydeder.[471] Ayrıca işbu tanımın, *Kîtâbu'l-Bedî'*de Hâlîl'e atfen zikredilenle aynı[472] olduğunu belirtir.[473]

Sezgin kendisine kadar yapılan çalışmaların, Ebû 'Amr b. el-'Alâ, Hâlîl b. Ahmed ve diğer çağdaş filologlarının, söz sanatlarını monografik olarak mı ele aldıkları veya sonraki literatürde onlara atfedilen iktibasların, eski şairlere dair yaptıkları yorumlara mı ya da diğer eserlerine mi dayandığı hakkında bir hükme varmamızı sağlamadığını belirtir. Ancak bu hususla ilgili monografik çalışmaları, onların öğrencilerinden öğrenebildiğimizi söyler.[474]

Sezgin'in tespitlerine göre, Arap literatür teorisiyle ilgili en önemli eserlerden biri, kuşkusuz kendi kültür çevresinin en büyük filologlardan biri, Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ıdır. Ancak o, işbu eşsiz çalışmanın, Arap literatür teorisi araştırmalarında uzun zaman boyunca neredeyse hiç dikkate alınmadığını açıklar. Bununla beraber elimizde olan nadir çalışmaların vardıkları sonuçlar neticesinde, mezkur eseri, Arap literatür teorisiyle ilgili adı itibariyle bilinen eserler arasında, kronolojik olarak en üste yerleştirmenin uygun olacağını belirtir. Mamafih Arap kitâbiyatında bilindiği kadarıyla ilk kez Ebû 'Ubeyde tarafından kullanılan *mecaz* kelimesinin, onda 'stil' (üslup) gibi bir anlama geldiğini söyler. Ayrıca *Mecâzu'l-Kur'ân'*da, sadece Kur'an ayetlerinin kelime anlamlarının değil, kelimelerin veya edatların cümledeki ilgili konumlarının da ele alındığını kaydeder. Başka çalışmaların ise bu hususta, Ebû Câ'fer en-Nehhâs'a (ö. 338/950) ait *Kitâbu'l-Kat' ve'l-İ'tinâf*'ta başlayıp, Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *Kitâbu'l-Muntehab*'ı ile Abdulkâhir Cürcânî'nin (ö. 471/1078-1079) *Delâ'ilu'l-İ'câz'ında* tamamlanan üslup gramerini

[471] Bkz. Bâkillânî, *İcâzu'l-Kur'ân*, s. 126.
[472] Bkz. İbnu'l-Mu'tez, *Kîtâbu'l-Bedî'*, ed. Ignatij Julianovic Kratschkovsky, Yay. y., Londra 1935, s. 25.
[473] Sezgin, *GAS*, XVI/16.
[474] Sezgin, *age.*, XVI/16-17.

gördüklerini kaydeder. Amerikalı oryantalist John Edward Wansborough'un (1928-2002) ise Yahudi teolog ve filozof Sa'adya Gaon'un (Ar. Sa'îd b. Ebî Ya'kûb el-Feiyûmî, ö. 331/943) Kitâb-ı Mukaddes yorumlarında Ebû 'Ubeyde'nin metodunu kullandığını ve burada *mecaz* teriminden de yararlandığını ifade eder. Bununla beraber Sezgin, genç çağdaşı ve edebiyat tarihçisi Ömer b. Şebbe'nin (ö. 262/876) rivâyet ettiği gibi[475], Ebû 'Ubeyde'nin *tahallus* sanatını da bilmiş olması gerektiğini söyler. İşbu terime aynı zamanda *el-hurûc* da dendiğini ve bu lafzın III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren örneğin Sa'leb'in (ö. 291/904) *Kavâ'idu'ş-Şi'r*'i ile İbnu'l-Mu'tez'in *Kîtâbu'l-Bedî'*i gibi poetika kitaplarında yer aldığını ekler.[476]

Ayrıca Sezgin, Bâkillânî'nin *Îcâzu'l-Kur'ân*'ında anonim olarak nakledilen bir beyti poetik olarak değerlendirirken; Asmâi, Ebû 'Ubeyde, Hammâd ve henüz bunlardan önce Ebû 'Amr b. el-'Alâ'nın işbu beyti *bâbu'l-İsti'âratu'l-belîğa* bölümünde zikrettiklerini söylediğini belirtir.[477] Bununla beraber Ebû 'Ubeyde gibi meslektaşı Asmâi'i de Arap literatür teorisinin temel şahsiyetlerinden biri sayar. Mamafih Asmâi'nin günümüze ulaşan *Fuhulâtu'ş-Şu'arâ'* adlı eserinin dışında da poetikaya dair *Kitâbu'l-Ecnâs* adlı küçük bir eser yazdığını ve belki de burada zaten bilinen Arap söz sanatlarını bir araya getirmeyi denemiş olabileceğini söyler. İşbu eserin İbnu'l-Mu'tez'in kaynaklarında zikrettiği tek kaynak olduğunu da ekler. Diğer Arap edebiyat teorisi kaynaklarında ise *cinas* dışında *mutâbaka*, *istiâre* ve *iltifat* sanatının da Asmâi'ye atfedildiğini kaydeder.[478]

[475] Bkz. Bonebakker, "Materials", s. 81 vd.
[476] Sezgin, *GAS*, XVI/17-18.
[477] Bkz. Bâkillânî, *Îcâzu'l-Kur'ân*, s.108.
[478] Sezgin, *age.*, XVI/18.

Sezgin, Asmâi'nin *Fuhulâtu'ş-Şu'arâ'*sındaki mütevazı çabasının ardından, *Tabakâtu Fuhûli'ş-Şu'arâ* adlı eserindeki estetik değerlendirmeleriyle Arap poetikasının gerçek bir öncüsü olarak İbn Sellâm'ın karşımıza çıktığını belirtir.[479]

Ardından Sezgin, o zamana dek neredeyse sadece filologlar tarafından yapılan literatür teorisi çalışmalarına, III. yüzyılın başlangıcından itibaren büyük ansiklopedist Câhız (ö. 255/869) ile bir edebiyatçının da katıldığını söyler. Onun bilinen yaklaşık 200 eseri arasında sadece literatür teorisine tahsis edilmiş konular içeren bir eserinin olmamasına rağmen, bu hususla ilgili fikirlerini, daha geç dönemde telif ettiği ve oldukça kapsamlı olan *el-Beyânu ve't-Tebyîn* ve *Kitâbu'l-Hayevân* isimli edebiyat kitaplarında tespit edebileceğimizi vurgular.[480]

Mamafih Sezgin İbnu'l-Mu'tez'in, eserinde bulunan *el-mezhebu'l-kelâmi* adlı söz sanatını Câhız'a dayandırdığını söyler. Ayrıca Câhız'ın *el-izdivâc* sanatına da oldukça geniş çaplı bir bölüm ayırdığını belirtir.[481] Şiirde ise onun, beyitler arasındaki bağlamı savunduğunu ve bunu *telâhumu'l-eczâ'* ile *suhûlatu'l-mahâric* olarak adlandırdığını ekler.[482] Nitekim onun şiirin tıpkı kalıptan çıkmış gibi olması gerektiğini vurguladığını da kaydeder. Keza ona göre insanın şiirsel yeteneğinin üç olguyla bağlantılı olduğunu söyler ki bunlar; doğa özlemi, vatan ve soydur. Eski şairlerin yeni olanlar hakkındaki genelleştirici değerlendirmelerini ise yersiz bulduğunu ekler.[483]

Bununla beraber Sezgin, Câhız'ın daha genç bir çağdaşı olan İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) onun halefi mahiyetinde olduğunu ve literatür teorisi hakkındaki

[479] Sezgin, *GAS*, XVI/18.
[480] Sezgin, *age.*, XVI/18.
[481] Bkz. Câhız, *Beyân*, II/116 vd.
[482] Bkz. Câhız, *age.*, I/51.
[483] Sezgin, *age.*, XVI/19.

fikirlerinin daha düzenli bir formda olduğunu, dolayısıyla daha fazla yayıldığını söyler.[484]

Keza Sezgin, Arap grameri Basra ekolünün en büyük temsilcilerinden biri olan Müberred'in (ö. 286/900), edebiyat kitabı olan *el-Kâmil*'de, monografik incelemeleri dışında bize ulaşan düşünceleriyle döneminin muazzam bir söz sanatları uzmanı olarak karşımıza çıktığını belirtir. Ayrıca Müberred'in ele aldıklarıyla İbnu'l-Mu'tez'in eserinde yer alan; *istiâre, mutâbaka, iltifât, hurûc min ma'nan ilâ ma'nan, tariz ve kinaye* söz sanatlarının mutabık olduklarını, ancak Müberred'in bunun dışında kalan kimi sanatları da incelediğini belirtir. Bununla beraber Müberred'in Kufeli çağdaşı ve rakibi olan Sa'leb'in, *Kavâ'idu'ş-Şi'r*'inde, altı söz sanatını ele aldığını ve bunlardan üçünün ise İbnu'l-Mu'tez'le ortak olduğu söyler.[485]

Ayrıca Sezgin, *Kîtâbu'l-Bedî'*nin temel hedefinin; 'yeni olan' anlamına gelen *el-Bedî'*nin, *muhdesûn* olarak tanımlanan Muslim b. el-Velîd, Beşşâr b. Burd (ö. 167/783-784) ve Ebû Nuvâs (ö. 198/813) gibi Erken Abbâsî dönemi şairleri ile onların takipçileri tarafından uydurulmadığını, bilakis onların şiirlerinde sıkça yer aldığını, bu yüzden de işbu tanımın ortaya çıktığını göstermek olduğunu ifade eder. İbnu'l-Mu'tez'in *bedî'* teriminin de filologlar ile Eski şiir uzmanları tarafından bilinmediği ve kendisinden önce kimsenin bu konuyla alakalı bir eser yazmadığına dair iddiasının, harfiyen anlaşılmaması gerektiğini vurgular. Nitekim her ne kadar onun, söz sanatlarını ele alan *Kîtâbu'l-Bedî'* başlığıyla bir eser telif eden ilk kişi olduğu doğru olsa da, işbu konuyla ilgili çalışmaların mezkur kitap çıkmadan daha en az bir asır öncesinden başladığını ve içerisinde ele alınan söz sanatlarının da selef tarafından zaten bilindiğini söyler.[486]

[484] Sezgin, *GAS*, XVI/19.
[485] Sezgin, *age.*, XVI/19.
[486] Sezgin, *age.*, XVI/20.

Bunun ardından Sezgin, *Kîtâbu'l-Bedî'*nin muhtevasını ele alır ve işbu eserin iki bölümden oluştuğunu söyler. İlk bölümünün *bedî'* kavramı altında toplanan ve daha önce seleflerinin de ele aldığı ilk beş sanatı, ikincisinin ise *mahâsinu'l-kelâm* olarak adlandırdığı diğer on üç sanatı incelediğini kaydeder. Ayrıca onun, bu hususta kendisini takip edip *bedî'*yi bu beş sanatla sınırlandırmak isteyenin bunu yapabileceğini, başka *mahâsin* veya sanatları *bedî'*ye eklemek isteyen de bunu tercih edebileceğini söylediğini ekler. Mamafih Sezgin, uzun süre düşündükten sonra kendisinde, *Kîtâbu'l-Bedî*'nin esasen bu ifadeyle bittiği ve *mahâsinu'l-kelâm* olarak adlandırılan ve on üç söz sanatından oluşan diğer bölümün ise bir başkası tarafından eklendiğine dair bir intibaın oluştuğunu söyler. Bu kişinin de, mezkur eseri İbnu'l-Mu'tez'in vefatından hemen önce istinsah etmiş olan, Ebu'l-Hasan el-Muneccim'in (ö. 352/963) olabileceğini düşünür. Ayrıca bu hususta, yaklaşık müellifin vefatı ile IV./X. yüzyılın ortaları arasındaki süreçte, ilgili alanda oluşan literatürde, *Kîtâbu'l-Bedî* hakkında neredeyse hiçbir şeyin duyulmadığını da göz önünde bulundurmamız gerektiğini söyler. Bu gerçeği dikkate alarak da, Arap literatür teorisinin gelişim seyri bağlamında mezkur esere atfedilen büyük önemi yeniden düşünmek gerektiğini savunur.[487]

Sezgin, İbnu'l-Mu'tez'in en önemli halefinin ise, Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948) olduğunu söyler. Ayrıca onun, *Kîtâbu'l-Bedî'*in sonradan eklenmiş ve *mahâsinu'l-kelâm* olarak adlandırılmış on üç söz sanatını ihtiva eden versiyonu kullanmış olabileceğini belirtir.[488]

Mamafih Sezgin, İsfahanlı şiir teorisyeni Ebu'l-Hasan İbn Tabâtabâ'nın (ö. 322/934) *'İyâru'ş-Şi'r* adlı eserinde, henüz Câhız'ın bildiği; şiirin tıpkı bir kalıptan çıkmış gibi olması gerektiğine dair kriteri dile getirdiğini kaydeder.[489]

---

[487] Sezgin, *GAS*, XVI/20.
[488] Bkz. İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, ed. Hifnî Muhammed Şeref, Yay. y., Kahire 1963, s. 85-87; Sezgin, *age.*, XVI/20-21.
[489] Sezgin, *age.*, XVI/21.

Sezgin IV./X. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise edebiyat tenkidinin önemli bir zenginlik kazandığını söyler. Öyle ki Hasan b. Bişr el-Âmidî'nin (ö. 371/981) iki büyük Abbâsî şairi Ebû Temmâm ile Buhturî'yi (ö. 284/897) edebi tenkit açısında karşılaştırmak üzere yazdığı *el-Muvâzene beyne şi'r Ebî Temmâm ve'l-Buhturî* adlı eser, mezkur müellife büyük şöhret kazandırmıştır. Sezgin, işbu tenkitçinin hükmünü açıklamamış olsa da, Buhturî'yi tercih ettiğinin belli olduğunu söyler.[490]

Keza Sezgin, devrinin en verimli ediplerden biri olan el-Merzubânî'nin (ö. 384/994), edebiyat tenkidi konusunda kendi dönemine kadar muhtemelen en önemli eser olan *el-Muvaşşah fî ma'âhizi'l-'Ulemâi' 'ala'ş-Şu'arâi'* isimli çalışmayı telif ettiğini kaydeder. Burada onun, seleflerinin şiirler hakkında vardıkları hükümlerinin doğruluk oranını değerlendirdiğini belirtir. Ayrıca işbu çalışmayı, müellifin bizzat belirtilerine göre, III. ile IV. yüzyılda yapılan edebi tenkit eserlerine dayanarak gerçekleştirdiğini söyler. Bununla beraber burada İslam öncesinden kendi dönemine kadar yaklaşık 107 şairi ele aldığını da ekler.[491]

Sezgin Arap edebiyat tenkidinin IV. yüzyılın ikinci yarısında ulaştığı üstün seviyenin, el-Hâtimî'nin bize ulaşan yazılarında da ortaya çıktığını söyler. Ayrıca el-Hâtimî'nin, Arap edebiyat tarihinde özellikle meşhur şair Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî (ö. 354/965) ile yaptığı dört münakaşası nedeniyle tanındığını belirtir. Kısmen tam, kısmen parça halinde bize ulaşan Mütenebbî'nin şiirlerinin kalitesi hakkındaki işbu tartışmaların, Arap edebiyat tenkidinin en etkili dokümanları arasında olduğunu da söyler.[492]

Aynı zamanda Sezgin, el-Hâtimî'nin büyük oranda elimize geçen eseri *Hilyatu'l-Muhâdara*'sının üstün bir kaliteye sahip olduğunu ekler. Bununla beraber

[490] Sezgin, *GAS*, XVI/21.
[491] Sezgin, *age.*, XVI/21.
[492] Sezgin, *age.*, XVI/21.

onun, İbn Tabâtabâ'nın kasidenin bütünlüğüne dair yaptığı açıklamayı, şiiri insan vücuduna benzetmesiyle desteklediğini belirtir. Onun şiirin bütünlüğüne dair en iyi örnekleri de sonraki şairlerde (*muhdesûn*) bulduğunu söyler. Ayrıca kasideyi birbirine bağlı olan insan vücudunun organlarına benzetme fikrinin, İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064) ile Ebû İshak el-Husrî (ö. 413/1022) veya Endülüslü Yahudi bilginlerinden Moşe b. 'Ezra (ö. 1140/1728) ile Ebû Tâhir el-Bağdâdî (ö. 517/1123)[493] gibi şahsiyetler arasında takipçi bulduğunu bildirir.[494]

Sezgin, el-Hâtimî'nin bir çağdaşı olan el-Kâdî el-Cürcânî'nin (ö. 392/1001-1002) ise Mütenebbî'yi eleştirmenlerine karşı savunmayı kendine vazife edindiğini söyler. Bu vazifeye hasredilen *el-Vasâta beyne'l-Mutenebbî ve husûmihî* isimli eserinin de belki umulan başarıyı getirmediğini, ancak önemli bir literatür teorisi çalışması olduğunu ve müellifin burada kendisini, kasidenin bütünlüğünün savunucusu olarak gösterdiğini kaydeder. Mamafih onun için poetik gelişmede zaman ve çevre olmak üzere iki faktörün etkili olduğunu ve onun modern şairleri eskilerinden daha muteber bulduğunu ekler. Ayrıca modern araştırmaların, el-Kâdî el-Cürcânî'yi, 'Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-1079) malum nazariyesi 'şiir hakkındaki estetik değer yargıda psikolojik temellendirme' konusundaki öncülerinden biri olarak gösterdiğini de belirtir.[495]

Bununla beraber Sezgin, son zamanda yapılan çalışmalara göre, zirveye 'Abdulkâhir el-Cürcânî'nin *Esrâru'l-Belâğa* isimli çalışmasında ulaşılan edebi tenkitte estetiğin dikkate alınması hususuna dair büyük edip ve düşünür Ebû Hayyân et-Tevhîdî'de (ö. 414/1023) de izler bulduğunu söyler.[496]

[493] Bkz. Geert Jan van Gelder, "The poet as body-builder: on a passage from al-Hātimī's Hilyatu'l-Muhâdara", *Journal of Arabic Literature,* C.: XIII, Leiden 1982, ss. 58-65.
[494] Sezgin, *GAS*, XVI/21-22.
[495] Sezgin, *age*., XVI/22.
[496] Sezgin, *age.*, XVI/22.

Ayrıca Sezgin, büyük filolog, edip ve edebiyat tarihçisi Ebû Mansûr es-Se'âlibî'nin (ö. 429/1038), hem şiir hem de nesirde materyali uygun biçimde düzenlemeye ve dilbilgisi ile sözlüksel inceliklere göre, stilistik bakış açısına uygun olarak ortaya koymaya çalıştığını belirtir. Böylece onun da üslup gramerini ortaya çıkarma yolunda 'Abdulkâhir el-Cürcânî'nin öncülerinden sayılacağını düşünür.[497]

Bunun ardından Sezgin, literatür teorisine dair çalışmaların, İslam dünyasının merkezi ile doğu kısımlarında yayılmasının ardından, kısa süre sonra Kuzey Afrika'nın batı kısımları ile Endülüs'te bulunan ediplerin de işbu gelişmeye katıldıklarının görüldüğünden bahseder. Böylece Sanhaciler'in hakimiyeti altındaki Kayrevan'da etkin olan Abdulkerim b. İbrahim en-Nahşelî'nin (ö. 405/1015), ancak XX. yüzyılın ikinci yarısında tanınan *Kîtâbu'l-Mumti' fî 'ilmi'ş-Şi'r ve 'emalihî'*siyle Batı literatür teorisyenlerinden biri haline geldiğini söyler. Onda çevrenin şiire olan etkisi fikrini görebileceğimiz de ekler. Başka bir Kayrevan'lı, verimli bir filolog ve edip olan Muhammed b. Ca'fer el-Kazzâz'ın (ö. 412/1021) da literatür teorisiyle ilgili kimi eserler telif ettiğini belirtir. Bunlardan birinin; günümüze ulaşmayan, ancak birçok ciltten ibaret olduğu düşünülen *Şerhu Risâletu'l-Belâğa* adlı eseri, bir diğerinin de elimizde bulunan ve kendisinin malumu olan şiirlerde yer alan kafiye, vezin ve gramer sebebiyle şairlerin kural dışı kullanımlarını ele aldığı *Darâ'iru'ş-Şi'r* adlı çalışması olduğunu söyler.[498]

Keza Sezgin, Kurtubalı şair ve edip Ahmed b. Abdulmelik b. Şuheyd'den (ö. 426/1035) bahseder ve onun günümüze parça halinde ulaşan *Kitâbu't-Tevâbi' ve'z-Zevâbi'* adlı eserinde, büyük şair ve düşünür Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'yi (ö. 449/1057) *Risâletu'l-Ğufrân*'ında en azından biçimsel eğilimi bakımından etkilemiş göründüğünü söyler. Mamafih elimize ulaşan parçalarda, İbn Şuheyd ile bazı Cahiliye şairleri, *muhdesûn* ile başka edipler arasında geçen diyalogların muhtevi olduğunu da ekler.

[497] Sezgin, *GAS*, XVI/22-23.
[498] Sezgin, *age.*, XVI/23.

Ayrıca İbn Şuheyd'in yabancı fikirleri devralmayı, bunları asli madde olarak görüp, değişiklikler ve eklemelerle daha güzel bir hale getirme koşuluyla makbul gördüğünü de söyler. Bununla beraber onun aynı şekilde günümüze ulaşan eseri *Hânûtu 'attâr'*da, edebiyat zevkinin zamanla değiştiği fikrini ortaya attığını belirtir.[499]

Son olarak Sezgin, İbn Reşîk'in şiire dair *el-'Umde fî sinâ'ati'ş-Şi'r ve nakdihi'*sini ele alır. İşbu eserin, o zamana kadar İslam dünyasının merkezi ile doğusunda ele alınan söz sanatları ve literatür teorisinin diğer konularını topladığı ve tartıştığı kompakt bir el kitabı telif etmesiyle, bir adım daha atıldığını belirtir. Kayrevan'dan olan diğer bir çağdaş âlimin ise edebiyat eleştirmeni Muhammed b. Şeref el-Kayrevânî (ö. 460/1067) olduğunu söyler. Onun Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin (ö. 398/1008) *Makâmât'*ına bir nazire telif ettiğini ve burada yer alan metinleri 'hadîs' (çoğ. havâdis) diye adlandırdığını belirtir. Ayrıca onun bu çabasının, *makâmât* türünü edebiyat eleştirisinde bir ifade aracı olarak kullanmada muhtemelen ilk olduğunu da belirtir.[500]

5.2.4.3. SEZGİN'İN ARAP-İSLAM LİTERATÜR TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞ MESELESİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCE VE KATKILARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet Fuat Sezgin, yukarıda sunmaya çalıştığımız ifadeleriyle Arap-İslam literatür teorisinin özellikle ortaya çıkış meselesine aydınlık getirmeye çalışmıştır. Öncelikle Sezgin'in bilimler tarihine dair genel tasavvurunu burada da gördüğümüzü belirtmek istiyoruz. Öyle ki o, Yunan ile başlayıp, Müslümanlar ile zirveye ulaşan ve Batı ile geliştirilen bilimin, literatür teorisi alanında da bu evrelerden geçtiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bunu açıkça ifade etmese de, gerek burada kullandığı başlıkla, gerekse yukarıda kısaca atıfta bulunup, başka yerde daha geniş ele aldığı üslup grameri konusunu gündeme getirmekle buna işaret ettiği kanaatindeyiz. Nitekim burada

[499] Sezgin, *GAS*, XVI/23.
[500] Sezgin, *age.*, XVI/24.

sunduğu başlık; ‘Poetika, Retorik ve Literatür teorisi’ şeklinde olup, adeta literatür teorisinin gelişim aşamalarını ifade eder. Öyle ki Yunan biliminde işbu alan, Aristo’nun *Poetika*’sı ile başlamış, yine Aristo’nun gündeme getirip, Arap-İslam dünyasının daha da geliştirdiği retorik ile devam etmiş ve modern dönemde Batı’nın literatür teorisiyle günümüze kadar gelmiştir. Bu açıklama yalnızca bir varsayımdan ibaret olsa da, Sezgin’in genel kanaatine mutabık olduğundan burada zikretmeyi uygun bulduk. Ayrıca Sezgin’in *GAS*’ın IX. cildinde değindiği üslup grameri konusuna burada atıf yapması da son derece önemlidir. Zira Sezgin’in daha önce belirttiğimiz ifadelerine göre, Avrupa’nın bazı dillerinde ancak XIX. yüzyılda tanıdığımız üslup gramerinin temelini Müslümanlar, II./VIII yüzyılda atmış ve bu gelişme V./XI. yüzyılda *‘ilmu’l-me’ânî* adı altında yeni bir bilim dalı olarak karşımıza çıkmıştır. Öyleyse buradan da Müslümanların, Batı’ya bir etkisi söz konusu olmuştur. Özetle Sezgin’in burada tercih ettiği başlığı (‘Poetika, Retorik ve Literatür teorisi’) gayet yerinde ve anlamlı bulduğumuzu söylemek istiyoruz.

Ancak öteki taraftan, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Arap-İslam literatür teorisinde daha çok şiir nesnesi ile tenkit enstrümanının kullanıldığından, burada bir literatür teorisinden söz edip edemeyeceğimizi de sorgulamamız gerekiyordu. Sezgin’den aldığımız bilgilere göre, İbnu’l-Mu’tez’in *Kitâbu’l-Bedî*’sinden önceki Arap literatür teorisinin gelişim aşamasının, ‘sistematik öncesi dönem’ olduğu, İbnu’l-Mu’tez ile bu alanın sistemleşmeye başlayıp, IV./X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise önemli bir zenginlik kazandığını ve burada Ebû Mansûr es-Se’âlibî’de olduğu gibi nesirle ilgili değerlendirmelerin ve ‘Abdulkâhir el-Cürcânî’ örneğindeki gibi belli başlı teorilerin de ortaya atılmaya başlandığı göz önüne alındığında, burada pekala bir literatür teorisinden bahsedebileceğimizi anlıyoruz. Yalnızca Sezgin’in yaptığı gibi okumalarımızı daha derin ve satırlar arası düzeyde yapıp, günümüze ulaşan kaynaklardan, elimizde

bulunmayan, ancak kendisinden iktibas edilenleri profesyonel bir şekilde tahlil etmeliyiz.

SONUÇ

Arap-İslam medeniyeti, evrensel medeniyet tarihinde kronolojik olarak Yunan ile Batı medeniyeti arasında bulunan ve bilim dünyasına yadsınamayacak katkılar sağlamış olan bir dönemi ifade eder. Ne var ki bu dönem, uzun süre anlamsız bir boşluk olarak algılanmış ve Yunan medeniyetinden Batı medeniyetine adeta bir sıçrama ile geçildiği var sayılmıştır. Fakat bu haksız yargı, hakikatin peşinde koşan kimi bilim insanlarının gözünden kaçmamış ve onları bu doğrultuda araştırmalara sevk etmiştir. Bu problemi irdeleyenlerden biri de, XX. yüzyılda önemli çalışmalarıyla tarih sahnesine çıkan bir Müslüman bilim insanıdır. Arap-İslam medeniyetinin keşfedilmeyi bekleyen önemli eserlerini gün yüzüne çıkararak, mezkur kültürün kitâbiyat tarihini yeniden gözden geçiren bu âlim, 2019 yılına adını veren Mehmet Fuat Sezgin'dir. *Geschichte des arabischen Schrifttums* (*GAS*) adlı on yedi ciltlik eseriyle çalışmalarını taçlandıran Sezgin, burada sadece bibliyografik bilgilere değil, bilim tarihini yeniden ele alınmaya mecbur bırakacak önemli tahlillere de yer vermiştir.

Soylu ve bilgin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Sezgin'in ilim hayatı, kendisine çok tesir eden hocası Hellmut Ritter'ın rehberliğinde, edebiyat sahasında başlamıştır. Hassaten filoloji, yazmaların tahlili ile çalışma disiplini ve metoduyla devam eden bu eğitim süreci, Carl Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Litteratur* (*GAL*) adlı eserinin noksanlarını tamamlama hedefi doğrultusunda ilerlemiştir. Ardından Sezgin'in Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doğmatik İlimler Kürsüsü'nün ilk asistanlarından olması ise bugün, karşılıklı bir iftihar sebebidir. Buna karşın öğrendiği kıymetli malumatları ülkesiyle paylaşmayı kendine adeta şiar edinen bu bilim insanının, haksız nedenlerden dolayı memleketini terk etmeye mecbur kalması ise bugün, bir utanç kaynağıdır. Ne var ki Sezgin, ne koşulda olursa olsun çalışmaya devam etmiş ve olumsuzlukları fırsata çevirebilmiştir. Böylece onun 1960'a

kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde süren akademik hayatının Türkiye kısmı sona ermiş ve 1961 yılında bilim tarihi sahasında Almanya dönemi başlamıştır. Bu sırada projesi *GAS*'a daha da yoğunlaşabilen Sezgin, dünya kütüphanelerinde bulunan Arapça yazmaların tarihini ortaya koyduğu bu eserinin birinci cildini, eşinin yardımlarıyla 1967 yılında neşredebilmiştir. Bu çalışması için Arapların Nobel'i olarak tanınan Kral Faysal Ödülü'ne layık görülen Sezgin, bundan sonra ilim hayatının altın dönemini yaşamıştır. Öyle ki o, mezkur ödülden aldığı desteği kullanarak, 1982 tarihinde Johann Wolfgang von Goethe Üniversitesine bağlı olan *Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*'ı kurmuş ve artık çalışmalarını kendi kuruluşu bünyesinde sürdürebilmiştir. Ancak Sezgin, İslam bilim tarihinin evrensel bilim tarihindeki konumunu göstermek için daha farklı bir çalışma yapması gerektiğine inanmış ve aklına Arap-İslam bilginlerinin tasarladıkları aletleri insanlara tanıtma ve bunları bir müzede sergileme düşüncesi gelmiştir. Nihayetinde Arap-İslam bilginlerinin 800 yıllık (IX. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar) yaratıcılık devrinde tanıdıkları, geliştirdikleri ve bizzat icat ettikleri yaklaşık 800 alet ve düzeneklerin modelleri, kaynaklarda yer alan bilgiler veya kalıntılar doğrultusunda enstitünün müzesinde sergilenmiştir. Sezgin bununla da kalmamış, projesi için dünya kütüphanelerini gezerek satın aldığı, kopyaladığı, mikrofilmlerini yaptırdığı yaklaşık 25.000 ciltten oluşan bir kütüphaneye enstitüsünde yer vermiştir. Vatanına olan sevgisini hiçbir zaman yitirmeyen Sezgin, elde ettiği bu başarıları ülkesiyle de paylaşması gerektiğine inanmıştır. Neticede İstanbul Gülhane Parkı'nda İslam bilim ve teknoloji tarihinden aletlerin sergilendiği *İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi*, 2008 yılında, orayı ziyaret edecek olan yerli ve turist misafirlere Müslümanların bilim tarihindeki yerlerini somut bir şekilde gösterme amacıyla açılmıştır. Türkiye'de Sezgin'in öncülüğünde yaptırılıp, ancak vefatından sonra faaliyete geçebilen bir diğer önemli kuruluş ise bilim tarihi sahasında dünyada tek olan *Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Dr. Ursula*

Sezgin Bilim Tarihi Kütüphanesi'dir. Fakat bu kütüphanede yer alacak olan eserlerin Almanya'daki enstitüden Türkiye'ye transferi, iki ülke arasında gerginliğe sebep olmuştur. Almanya'da sadece onun büyük emeklerle topladığı eserlerine değil, hayatının son demlerine kadar üzerinde çalıştığı *GAS'*ın son ciltleri için hazırladığı notlara da el konulmuştur. Dolayısıyla bundan sonra Sezgin'in hayatı, bir yandan Almanya'ya karşı duyduğu hayal kırıklığı, öteki taraftan ülkesinin kendisine iade-i itibar çabaları nedeniyle hissettiği mutlulukla ikilem içerisinde geçmiştir. 30 Haziran 2018 tarihinde ise hayatını bilime adamış ve ömrünün son demlerine kadar çalışmaktan yılmamış olan bu bilim insanı, 94 yaşında iken çok sevdiği İstanbul'da son yolculuğuna uğurlanmıştır. Yaşamında çok fazla tanınmayan Sezgin ve çalışmaları, Türkiye Cumhuriyeti'nin 2019 yılını *Prof. Dr. Fuat Sezgin – İslam Bilim Tarihi Yılı* ilan etmesiyle uluslararası boyutta tanıtılmaya çalışılmıştır.

Esasen Türkiye'de de oldukça verimli bir ilim hayatı geçiren Sezgin, eğer ülkesinde kalsaydı ne gibi eserler ortaya çıkarırdı? *GAS* gibi bir projeyi hayata geçirebilir veya bunu uluslararası boyutta tanıtabilir miydi? Çalışmaları Türkiye'de nasıl bir etki ortaya çıkarırdı? gibi sorular elbette hiçbir zaman cevaplanamayacaktır. Ancak şu bir gerçek ki Almanya'ya gitmesi, ardından orada kalmaya devam etmesi, onu edebiyatın (*Literatur*) ötesine, kitâbiyata (*Schrifttum*) yöneltmiştir. Bu yönelme ile de başyapıtı *GAS* ortaya çıkmıştır. Ayrıca onun için tebdil-î mekân, bilim tarihi alanında yaptığı çalışmaların kalitesi için de belki daha uygun olmuştur. Nitekim o dönemde bilim tarihinin tek kürsüsüne sahip olan Almanya, bu sahada önemli bilim insanlarının yetiştiği bir merkez haline gelmiştir. Mamafih Sezgin de esasen bu geleneğin bir parçası olmuştur. Elbette Türkiye'de de Muhammed Hamidullah gibi değerli Müslüman bilim insanlarını tanımış ve fikirlerinden etkilenmiştir, ancak onun çalışmalarında oryantalistlerin tesiri küçümsenmeyecek kadar fazladır. Fakat bu etkileşim, kör bir bağlılık olmayıp, yeri geldiğinde sert tenkitlerin de yapıldığı bir hoca-talebe ilişkisi

niteliğindedir. Ayrıca Sezgin'in uzun yıllar Almanya'da kaldığı ve kendisini destekleyen arkadaşları ile fikir alışverişinde bulunduğu bilim insanlarının, oryantalist çevreden olduğu düşünülürse, böyle bir tesirin gerçekleşmemesinin de neredeyse imkansız olduğu anlaşılacaktır.

Sezgin'in bilim dünyasına kazandırdığı eserlerine baktığımızda ise bunların esasen '*GAS* öncesi dönem' ile '*GAS* dönemi' olmak üzere iki kategoride ele alınması gerektiği kanaatine ulaştık. Böyle bir sınıflandırmayı yapmamızın nedeni ise müellifin *GAS*'tan önceki çalışmalarını, adeta *GAS*'a kadar muhteva ve metot açısından tedricen gelişen bir süreç; *GAS*'ın telif esnasında yazdığı diğer eserleri de, *GAS*'tan çıkarılmış bazı neticeler olarak görmemizdir. Öyle ki günümüzde hala önemini koruyan kimi eserlerin ortaya çıktığı '*GAS* öncesi dönem'de, Sezgin'in kendisini, projesi *GAS* için öncelikle yazmalar konusuna (özellikle *Mecâzu'l-Kur'ân* çalışmasıyla), daha sonra rivayetin mahiyeti hususuna (özellikle *Buhârî'nin Kaynakları* ile) ve oryantalist tezlere cevap metoduna (özellikle *Buhârî'nin Kaynakları* ve Câbir b. Hayyân çalışmasıyla) hazırlamış olduğunu gördük. Bu hazırlıkların da Sezgin'e, genel olarak Arap-İslam kitâbiyatının tarihini, başka bir ifadeyle evrensel bilim tarihinde ihmal edilen bir zaman dilimini, ortaya koymada yardım ettiği düşüncesine ulaştık.

Sezgin'in başyapıtı *GAS* ile bunu yazdığı süreçte kullandığı materyallerin tıpkıbasımları ve buradan çıkardığı kimi neticeleri ifade eden, ekseriyetle Enstitüsü bünyesinde ortaya çıkan bazı eserleri de '*GAS* dönemin'de ele aldık. Bunlar *Wissenschaft und Technik im Islam, Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften, Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* gibi değerli çalışmalardır. Bu eserlerin, özelde Arap-İslam literatürü genelde Arap-İslam yazını çalışmalarında oldukça önemli olmalarına rağmen, henüz çok az bir kısmının Türkçeye çevrildiğini gördük. Bu açığın, en kısa zamanda giderilmesini ümit ediyoruz.

Çalışmamızda *GAS'*ın bir bütün olarak Arap-İslam kitâbiyatına katkısını ortaya çıkarmaya da çalıştık. Burada muhteva açısından *GAS'*ı önceki benzer çalışmalardan farklı kılan özelliğin; İslam'da kimya, botanik, zooloji, meteoroloji ve matematik coğrafya tarihini ilk kez ele alması olduğunu gördük. Ayrıca işbu eserin başlığının da bize muhtevasının sınırlarını çizdiğini anladık. Öyle ki Sezgin'in, Brockelmann'dan farklı olarak (*Litteratur*, T. literatür, edebiyat) '*Schrifttum*'(T. yazın, kitâbiyat) kelimesini tercih etmesiyle, Arap-İslam bilimlerinin bütün bilim dallarında ortaya çıkan kitâbiyatı ele alacağını vurgulamak istediğini gördük. Ardından *GAS*'ın genel olarak metoduna baktık ve Sezgin'in ciltlerde ele aldığı bilim dalının tarihini irdelerken temelde, klasik kaynaklar veya en azından referanslarında geçen ifadelere dayanarak, oryantalistlerin ilgili konuya dair açıklamalarını desteklediğini veya çürüttüğünü, ardından tüm bu ifadeleri değerlendirerek kendi katkısını ortaya koyduğunu müşahede ettik. Sezgin'in eserindeki temel düşüncelerden bazıları ise bilimin bir serüven ve insanlığın ortak mirası olduğu, bilimlere bütüncül bakılması gerektiği ve kaynakları ele alırken önyargılardan uzak olunması, yani tümevarım metodunun esas alınması gerektiği şeklindedir. Özetle *GAS*'ın bir bütün olarak sağladığı en büyük katkının, Erken İslam döneminde oluşturulan kitâbiyatı ortaya koyarak, Arap-İslam medeniyetinde baştan beri yazılı kaynakların var olduğunu ispat etmek ve Müslümanların kaynak belirtme konusundaki hassasiyetlerini gözler önüne sermek olduğunu tespit ettik.

GAS'ın bir bütün olarak Arap-İslam kitâbiyat tarihine katkısını gördükten sonra, işbu eserin özellikle I., II. ve XVI. ile kısmen III. - VII. ciltlerinden, Sezgin'in Arap-İslam yazını ve literatürüyle ilgili ele aldığı kimi hususları irdeleyip, müellifimizin önceki çalışmalara yaptığı eklemeleri, tashihleri ve bazı metotlara dayalı değerlendirmeleriyle işbu alana sağladığı katkılarından bahsettik. Bunun için öncelikle Sezgin'in genel fikirleri hakkında bilgi edinmek üzere, onun Arap-İslam bilimleri ile kitâbiyatının ortaya çıkış ve gelişimine dair *GAS*'ın I. ile kısmen III. - VII. ciltlerinde

yer alan düşünce ve katkılarından söz ettik. Burada ilkin Sezgin'in, Müslümanların bilim tarihi sahnesindeki konumlarına dair söylediklerine baktık. Öyle ki müellife göre Müslümanlar ve onların hakimiyeti altında olan Gayri Müslimler, daha VII. yüzyılda Yunanlılardan aldıkları ilmi geliştirmişler ve henüz IX. yüzyılın ortasında neredeyse bilimin tüm alanlarında yüzyıllarca devam eden, hatta bazı sahalarda XVI. yüzyıla kadar süren bir yaratıcı faaliyetler dönemi yaşamışlardır. Burada Sezgin temelde, Arap-İslam bilimlerinin müstakil çalışmalar ve tercümelerle esasen kabul edildiğinden çok daha önce başladığını ispatlamaya çalışmıştır. Arap-İslam kitâbiyatının ortaya çıkış ve gelişimiyle ilgili düşüncelerini ise Sezgin, özellikle Ignaz Goldziher gibi oryantalistlerin tezlerini muhteva ve metot açısından çürüterek, İslam literatürünün en önemli özelliği olan 'rivâyet metodu'nun hususiyetlerini açıklığa kavuşturmak suretiyle sunmuştur. Hadis metodundan yararlanarak burada, isnatta katiyen sözlü kaynaklardan değil, aksine yazar ve kendilerine yetki verilen kitap râvilerinden bahsedildiğini ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıca bizim bugün, elimize ulaşan eski kaynaklar ışığında, bu görüşü doğrulayacak birçok imkana sahip olduğumuzu da belirtmiştir. Öyle ki bu sayede yalnızca rivayetin kaynağı hakkında bilgi edinilmeyecek, müellifin çalışma şekline ve malzemenin tasnifi ile bâbların taksiminde nerelerden iktibasta bulunulduğuna dair de bir fikir sahibi olunacağını söylemiştir. Bununla beraber Sezgin, eserlerdeki isnadları araştırarak kaynakların aralarındaki bağı çözmek, böylece ilk zamanlara ait çoğunlukla yitirilmiş kitâbiyatın bazı kısımlarını bulmak, hatta kimi kitapları ise tamamıyla baştan yapılandırabilmek için uygun bir metot bulmamız gerektiğini vurgulamıştır. Bunun için o, Buhârî'nin *Sâhîh*'i ile kısmen Taberî'nin *Târîh*'ini araştırmada kullandığı metodu uygun görmüştür.

Sezgin'in genel olarak Arap-İslam bilimleri ve yazınıyla ilgili ana fikirlerini ele almamızın ardından, onun özelde Arap-İslam literatürüne sağladığı katkıları irdelemek üzere Arap-İslam şiiri ve literatür teorisi konularına yoğunlaştık. Bunun için *GAS*'ın II.

ile XVI. ciltlerinde yer alan önemli tahlilleri dikkate aldık. Burada öncelikle Sezgin'in Eski Arap şiirinin menşei ve formları hakkındaki kanaatine baktık. Sezgin, Eski Arap şiirinin menşei hakkında Arapça kaynaklarda, bu şiirinin zaten uzun bir gelişme kat etmiş olması gerektiği dönem olan, V. yüzyıldan geriye gitmediğini kaydeder. Buna karşın Arapça olmayan literatürde, daha eski tarihlerden söz edildiğine dikkat çeker. Bu konu her ne kadar zor ve belirsiz olsa da Sezgin'in verdiği karineden yararlanarak bazı neticelerin elde edileceği kanaatindeyiz. Bununla beraber Sezgin, Eski Arap şiirinin şekillerini ele alırken de özellikle Ignaz Goldziher ile Renate Jacobi'nin söylediklerini okuyucuya sunmakla yetinir. Dolayısıyla Sezgin'in, Eski Arap şiirinin menşei ile şekilleri konusunda çok fazla özgün düşünceler beyan etmediğini gördük. Ancak Sezgin burada oldukça önemli bir konu olan Arap şiirinin özgünlüğü meselesine de kısaca temas etmiştir. Öyle ki o, bu konu hakkında kimi oryantalist eserler ile kanaatleri sunduktan sonra kendisinin, Geç Antik dönem kültürel gelişim bağlamında, tin ile doğa bilimlerinin diğer alanlarında olduğu gibi, Arap şiiri üzerinde de Geç dönem Babil şiirinin etkisinin olabileceğini düşündüğünü açıklamıştır. Böylece onun, yukarıda zikrettiğimiz bilimin bir serüven olduğuna dair kanaatini, burada uyguladığını görmüş olduk. Bunun akabinde müellifimiz, şiir hususunda hem Doğu'da hem de Batı'da hala tartışılan ve esasen birbiriyle bağlantılı olan Cahiliye ile Erken İslam dönemi şiirinin rivâyeti ve otantikliği meselelerine geçmiş ve bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla konuya daha önce hiç ele alınmamış bir metotla yaklaşmıştır. Öncelikle konuyla alakalı olumlu ve olumsuz kimi oryantalist düşünceleri değerlendirdikten sonra, bazı önemli mülahazalarda bulunmuştur. Bunlardan ilki şiirin yazılmasının, henüz İslam öncesinde belirli bir minvalde başlayıp önemli bir kısmının ise İslam döneminde sürdürüldüğü ve İslam'ın başlangıcıyla şiire ve onun rivâyetine olan ilginin azalmadığı, bilakis yazının çok geçmeden yayıldığı düşüncesidir. Mamafih Sezgin, Eski Arap şiirinin İslami dönemde kaydedilmesi konusunda üç aşamadan bahsetmiştir. Bunlar; 1. Henüz

Cahiliye'de sınırlı olarak kullanılan yazılı kaydın devamı ve istinsah çalışmaları, 2. Emevî döneminin ilk on yılından itibaren yazılan ve sözlü olarak nakledilen şiirlerin toplanması ve 3. II./VIII. yüzyıldan itibaren tüm materyalin filolojik düzeyde ele alınması şeklindedir. Sezgin bu tasnifi, hadis edebiyatında; 1. Hadislerin kitâbeti, 2. Hadislerin tedvini ve 3. Hadislerin tasnifi şeklindeki üçlü ayrıma benzetmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla da şiirde böyle sınıflamayı ilk kez yapan odur. Ancak burada Sezgin, bu şiir rivâyeti süreçlerini, elimizdeki veriler ışığında ayrıntılarıyla açıklayamayacağımızı, fakat bu konuda bize hadis metodolojisinin bazı özelliklerinin yardımcı olabileceğini kaydetmiştir. Bunun için o, özellikle *tahammulu'l-ilm, râvi* ve *isnad* olgularından yararlanmıştır. Ancak bu noktada şiirin, hadisten daha önce ortaya çıkan bir disiplin olduğunu ve şiirin kültürel bir miras olmasına karşın hadisin dini bir emanet olarak kabul edilmesini de dikkate almış, dolayısıyla burada anlamsız bir uyarlama değil, kaynaklardan yola çıkarak metodolojik bir karşılaştırma yapmaya çalışmıştır. Neticede Sezgin, yazının çok daha erken ve geniş ölçüde şiirin de emrinde olduğunu ve şiirin yazılı rivâyetinin, birçok modern araştırmacının kabul ettiğinden çok daha yaygın olduğunu ortaya koymaya çabalamıştır. Bununla da söz konusu şiirin otantikliğine olan haksız güvensizliği ve 200 ila 250 sene boyunca salt sözlü olarak rivâyet edildiği gibi yanlış bir tasavvuru eleştirmiştir. Ancak elbette hadiste olduğu gibi şiir alanında da, Erken dönem yazılı kayda rağmen uydurmalar, hatalar, yanılmalar ve intihallerin meydana geldiğini inkar etmemiştir.

Sezgin'in Arap-İslam literatürüne katkısı bağlamında incelediğimiz son konu ise *GAS*'ın II. ile XVI. ciltlerinde yer alan Arap-İslam literatür teorisi meselesidir. Burada öncelikle müellifin kısmen 'Şiir teorisi' (II. cilt) ardından 'Poetika, Retorik ve Literatür teorisi' (XVI. cilt) başlıkları altında ele aldığı Arap-İslam literatür teorisi hususunu, bu kavramlar altında değerlendirmenin ne kadar uygun olduğunu tartıştık. Nitekim Arap-İslam literatüründe, teoriden ziyade tenkidin ve genel olarak literatürden ziyade şiirin ön

planda olduğu biliniyor. Ancak öteki tarafta, örneğin Cürcânî'nin 'Nazm teorisi'nin bugün anladığımız şekliyle bir literatür teorisi olduğu ve kimi modern kuramları da etkilediği düşünülmektedir. Ayrıca Arap belagatinin de özgün ve önemli bir teori enstrümanı, hatta bir teori olduğu bilinmektedir. Bununla beraber Ebû Mansûr es-Se'âlibî (ö. 429/1038) örneğinde gördüğümüz gibi Arap-İslam literatür teorisinde şiirin yanı sıra nesirin de esasen gündeme geldiği açıktır. Neticede bu ve benzeri verileri göz önünde bulundurarak, burada sunulan 'Poetika, Retorik ve Literatür teorisi' şeklindeki unvanın oldukça yerinde olduğu kanaatine ulaştık. Ayrıca müellifin bu başlıkla adeta literatür teorisinin gelişim aşamalarını ortaya koyduğunu da düşündük. Öyle ki bilindiği kadarıyla Yunan biliminde Aristo'nun *Poetika*'sı ile başlayan işbu alanın, yine Aristo'nun gündeme getirip, Arap-İslam dünyasının daha da geliştirdiği retorik ile devam ettiği, modern dönemde ise Batı'nın literatür teorisiyle günümüze kadar geldiği malumdur. Bu kanaatimizi güçlendiren bir etken de, Sezgin'in bilimi bir serüven olarak görmesi oldu. Burada Sezgin'in değindiği bir diğer mesele ise Arap literatür teorisinin, Yunan-Helenistik poetikası ile retoriğinden etkilenip etkilenmediğidir. Bu cümleden Sezgin, Aristoteles'in çalışmalarının etkisini göz ardı etmediğini ve ilgili eserlerin Araplara henüz II./VIII. yüzyılın sonundan evvel tercüme şeklinde ulaşmış olduğunu kaydetmiştir. Sezgin'in burada da esasen bilimlerin, bir medeniyetten diğerine intikalinin söz konusu olduğu anlayışından hareket ettiğini gördük. Bunun ardından Sezgin, Arap-İslam literatür teorisinin özgünlüğünü daha iyi anlamamızı sağlayacak, işbu alanın ortaya çıkış meselesini irdelemiştir. Bunun için öncelikle Ignatij Julianovic Kratschkovsky, Wolfhart Heinrichs ile Seeger Adrianus Bonebakker gibi bazı oryantalistlerin görüşlerini değerlendirdikten sonra kendi tespitlerini sunmuştur. Burada Sezgin'in ele aldığı en önemli bilgilerden biri, İbnu'l-Mu'tez'in (ö. 296/908) *Kitâbu'l-Bedî*'si'nden önce Arap literatür teorisinin bir gelişim aşamasının söz konusu olduğu ve bu dönemin, 'sistematik öncesi dönem' olarak adlandırıldığıdır. Ayrıca Sezgin, İbnu'l-

Mu'tez'in mezkur eserinde, bazı terimlerde olduğu gibi ispatlarında da öncekilere dayandığı söylemiştir. Mamafih işbu eserde *mahâsinu'l-kelâm* olarak adlandırılan ve on üç söz sanatından oluşan ikinci bölümün ise muhtemelen Yahyâ b. Ebi'l-Mansûr el-Muneccim (ö. 352/963) tarafından eklendiğini iddia etmiştir. Bu bağlamda Arap literatür teorisinin gelişim seyri açısından mezkur esere atfedilen büyük önemin, yeniden düşünülmesi gerektiğini savunmuştur. Bu konuyla ilgili Sezgin'in vardığı bir diğer netice ise Arap poetikası, daha doğru bir ifadeyle literatür teorisinin sanıldığından daha erken ele alındığı ve bu sahanın başında da büyük filolog Ebû 'Amr b. el-'Alâ'nın (ö. 154/771), genç meslektaşları ile öğrencileriyle beraber yer aldığıdır. Bununla beraber Sezgin çalışmasında bu alanın sonraki önemli isimlerini de ele almıştır. Neticede müellif Arap-İslam literatür teorisinin üç gelişim aşamasından bahsetmiştir; İbnu'l-Mu'tez'den önceki 'sistematik öncesi dönem', İbnu'l-Mu'tez ile sistemleşmeye başlayan dönem, IV./X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de çalışmaların yoğunlaştığı dönem.

Sonuç olarak bir Arap Dili Belagati yüksek lisans öğrencisi gözüyle Sezgin'in Arap-İslam literatürüne sağladığı katkıları ortaya koymaya gayret ettik. Neticede müellifin *GAS*'ta alanımızı ilgilendiren oldukça önemli kimi konuları ele alarak muhteva ve metot bakımından mühim katkılar sağladığını gördük. Fakat *GAS*'ın temel hedefinin, bizleri bibliyografik yönden bilgilendirmek olduğundan, işbu tartışmalara çok derinlemesine girmediğine de şahit olduk. Bununla beraber verdiği oldukça kıymetli ipuçlarından yola çıkılarak, önemli sonuçlara ulaşılacağını da düşünmekteyiz. Bu cümleden tezimizde Sezgin'in mezkur argümanlarını irdelerken, esasen özelde Arap-İslam literatürünün problematiklerine dikkat çekip, bunların daha detaylı tahlil edilmesi ve eksikliklerin tamamlanması gerektiğini vurgulamaya çalıştığımızı da burada ifade etmek isteriz. Hatta bu tür çalışmalar, *GAS*'ta yer alan tüm bilim dallarıyla ilgili de yapılabilir. Zira Sezgin'in bilimlere bütüncül bakış ilkesinin bir tezahürü olarak bu

eserde; tıptan tefsire, tasavvuftan kimyaya, matematikten coğrafyaya kadar birçok sahanın tarihi, yeniden gözden geçirilmiş bir surette ele alınmıştır. Fakat bunun için öncelikle *GAS*'ın hala devam eden tercümesinin tamamlanması gerekir. Ancak bunun yanı sıra çalışmamızı sürdürürken bazı meselelerin, bir önbilgi olmaksızın kolayca anlaşılmadığını gördüğümüzden dolayı, tercümenin yanında okuyucunun işini kolaylaştıracak kimi şerhlerin eklenmesinin de faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bununla birlikte her çalışmada olduğu gibi *GAS*'ın da geliştirilmesi gerektiği elbette söylenebilir. Ancak bizce bu çalışmaya eklenmesi gereken en önemli hususlardan biri, günümüz bilimlerini dikkate alarak bunların gelişmesinde, Arap-İslam medeniyetinin ne gibi tesirleri olduğu yönüdür. Bu bağlamda örneğin Sezgin'in dikkat çektiği gibi bir dünya gramer tarihi yazılmalı ve medeniyetlerin bu alandaki etkileşimleri görülmelidir. Ancak bunu yaparken, her bir kültürün kendi dünya görüşünü bilim faaliyetlerine enjekte ettiği göz ardı edilmemelidir. Zira medeniyetlerin bilim üretimleri, din, ahlak ve kültür gibi birçok faktörden etkilenmektedir. Dolayısıyla bilimi, insanlığın müşterek mirası olarak tanımlarken bu gerçeği göz ardı etmemek gerekir. Örneğin Batı medeniyetinin, bilim bayrağını Müslümanlardan devralırken, İslam medeniyetinin vazgeçilmezi olan kaynak belirtme hususunda neden gevşek davrandığı sorgulanmalı, dolayısıyla ahlak faktörü irdelenmelidir. Veya Müslümanların, bilim serüvenlerinde başından beri asla yer vermedikleri din-bilim çatışmasının, Batı medeniyetinin kalkınmasında nasıl adeta Arşimet noktası olarak varsayıldığı tartışılmalıdır.

Burada üzerinde durmak istediğimiz bir nokta da Sezgin ile çalışmalarına bakış açımızla ilgilidir. Öyle ki Sezgin, toplumumuzda maalesef genelde 'yalnızca' Müslümanları aşağılık kompleksinden kurtaran bir kahraman olarak yüceltilmekte, fakat onun çalışmaları ne yöntem ne de içerik açısından yeterince gündeme getirilmemektedir. Mamafih Sezgin ile ilgili ekseriyetle 'sadece' onun günde 17 saat

çalıştığı ve 27 lisan bildiği dillerde dolaşmakta, ancak ne *GAS* ne de diğer kıymetli eserleri yeterince değerlendirilmemektedir. Dolayısıyla kanaatimizce Sezgin'in eserleri, daha fazla akademik çalışmalara konu olmalıdır. Bunun bir ayağı da çok zor bir şekilde Türkiye'ye getirilen ve hala bir kısmı hakkında işlemlerin devam ettiği kitaplarının, hak ettikleri kıymeti kazanmalarıdır. Bir diğer temennimiz ise Sezgin'e tamamlatılmasına müsaade edilmeyen Arap-İslam felsefesi tarihi konulu son *GAS* cildinin, müellifin metoduna uygun bir şekilde telif edilmesidir.

ÖZET

Evrensel bilim tarihinde önemli bir konuma sahip olan Arap-İslam bilimlerinin katkıları, uzun süre görmezden gelinmiştir. Ne var ki Mehmet Fuat Sezgin, vefatına kadar üzerinde çalıştığı *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)* adlı XVII ciltlik eseriyle, bu tarihi yanılgının önüne geçmeye çalışmıştır. Nitekim mezkur çalışmasında, dünya kütüphanelerinde keşfettiği Arapça yazmaları tanıtarak, Erken İslam döneminde oluşturulan kitâbiyatın tarihini, Alman bilim geleneğinin metotlarına göre ortaya koymuştur. Elinizdeki çalışma, işbu kitâbiyatın önemli bir parçasını ifade eden Arap-İslam literatürünün mahiyeti ile tarihine dair müellifin önemli katkılarını konu edinmektedir. Bunun için öncelikle *GAS*'ın bir bütün olarak muhteva ve metot bakımından Arap-İslam kitâbiyat tarihine sağladığı katkıya bakılmıştır. Ardından müellifin Arap-İslam bilimleri ile kitâbiyatının ortaya çıkış ve gelişimine dair tespitlerini görmek üzere, eserin I. ile kısmen III. - VII. ciltlerinde yer alan düşüncelerden bahsedilmiştir. Burada Sezgin'in Arap-İslam bilimlerinin kabul edildiğinden çok daha önce başladığını ispatlamaya çalıştığı görülmüştür. Bununla beraber hadis ilminin veri ve metotlarından yararlanarak kitâbiyat tarihinde, genel kabulün aksine erken dönemden beri bir yazılı geleneğin varlığından söz ettiği ortaya çıkmıştır. Akabinde Sezgin'in literatüre sağladığı katkı bağlamında, önce II. ciltte yer alan Arap İslam şiirinin menşei ve formlarına dair bazı açıklamalarına bakılmıştır. Daha sonra işbu şiirinin rivâyeti ile otantikliği meselelerine Sezgin'in önemli katkılarından söz edilmiştir. Son olarak II. ile XVI. ciltlerinde bahsedilen Arap-İslam literatür teorisi konusunun, özellikle ortaya çıkışıyla ilgili mühim tespitlerine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Mehmet Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS),* Arap-İslam bilimlerinin ortaya çıkış ve gelişimi, Arap-İslam kitâbiyatının ortaya

çıkış ve gelişimi, Arap-İslam literatürüne katkı, Arap-İslam şiirinin menşei ve formları, Arap-İslam şiirinin rivâyeti ve otantikliği, Arap-İslam literatür teorisinin ortaya çıkışı.

ABSTRACT

The contributions of Arab-Islamic sciences, which have an important position in the history of universal science, have been ignored for a long time. However, Mehmet Fuat Sezgin tried to prevent this historical misconception with his XVII volume *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)*, which he worked on until his death. As a matter of fact, in his aforementioned study, he introduced the Arabic manuscripts he discovered in the world libraries and revealed the history of the writings, which was created in the first centuries following the emergence of the Islam. In doing so, he applied the scientific methods of the German tradition. This research deals with the significant contributions of the author on the nature and history of the Arabic-Islamic literature, which represents an important part of these writings. For this, the contribution of *GAS* to the history of Arabic-Islamic writing as a whole was examined regarding content and method first. Subsequently, to see the author's discoveries on the origin and development of the Arab-Islamic sciences and writings, his thoughts in the volumes I and partially III – VII of the work were mentioned. It was realized that Sezgin tried to prove that Arabic-Islamic sciences started much earlier than assumed. In addition, by using the data and methods of the hadith science, it has been revealed, that he has spoken of the existence of a written tradition since the early period contrary to the general acceptance. Afterwards, in the context of the Sezgin's contribution to the literature, firstly some explanations about the origin and forms of Arabic-Islamic poetry in volume II were examined. Later Sezgin's important contributions to the report and authenticity of this poetry were discussed. Finally, the theory of Arabic-Islamic literary in the volumes II. and XVI., especially its emergence was mentioned.

Key words: Mehmet Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)*, origin and development of Arabic-Islamic science, origin and development of Arabic-Islamic

writings, contributions to the Arabic-Islamic literature, origin and forms of Arabic-Islamic poetry, report and authenticity of Arabic-Islamic poetry, origin of Arabic-Islamic literary theory.

KAYNAKÇA

‘Abbâs, İhsân, *Ta’rîhu’n-Nakdi’l-Edebî ‘İnde’l-‘Arab. Naqdu’ş-Şi’r mine’l-Karni’s-Sânî’l-Hicrî hatta’l-Karni’s-Sêmini’l-Hicrî,* Dâru’s-Sekâfe, Beyrut 1983.

Abbott, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri*, I-III, The University of Chicago Press, Chicago 1957-1972.

Abdulaziz, Ülfet Muhammed Kemal, *Nazariyyetu’ş-Ş’ir ‘inde’l-Felâsifeti’l-Muslimîn,* el-Heyeti’l-Mısrıyyeti’l-‘Âmmeti li’l-Kitâb Yay., Kahire 1984.

Açıkgenç, Alparslan, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İSAM Yay., İstanbul 2006.

Ahlwardt, Wilhelm, *Bemerkungen über die Aechtheit der alten Arabischen Gedichte mit besonderer Beziehung auf die sechs Dichter (Bemerkungen)*, L. Bamberg Yay., Greifswald 1872.

Akın, Nimetullah, “Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler’in Yaklaşımları”, *HTD*, C.: VI, S.: I, 2008, ss. 47-70.

Aliyazıcıoğlu, Zeynep İnan, “Prof. Dr. Fuat Sezgin’in Ölümünün Alman Basınına Yansıması”, *KÜSBD*, C.: IX, Aralık 2019, ss. 183-194.

Aristoteles, *Retorik*, trc. Furkan Akderin, Say Yay., İstanbul 2018.

————————, *Poetika*, trc. Ari Çokona – Ömer Aygün, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2019.

Askalânî, İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi’s-Sahâbe*, I-IV, Yay. y., Kalküta 1853-1874.

————————, *Tehzîbu’t-Tehzîb (Tehzîb)*, I-XII, Dâiratu’l-Ma’rifi’n-Nizâmiyye, Haydarabad 1907-1909.

Bağdâdî, Ebû Tâhir, *Kânûnu'l-Belâğa*, ed. Muhammed Kurd 'Alî, Yay. y., Kahire 1954.

Bağdadî, Hatîb, *Târîh-u Bağdâd (Târîh),* I-XIV, Mektebetu Hancî, Kahire 1931.

————————, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye (el-Kifâye),* Dâ'irâtu'l-Ma'ârif, Haydarabat 1938.

Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyip, *Îcâzu'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1954.

Bauer, Thomas, *Warum es kein islamisches Mittelalter gab: Das Erbe der Antike und der Orient,* C. H. Beck Yay., München 2018.

Behî, Muhammed, *İslam Düşüncesinin İlahi Tarafı*, trc. Fuat Sezgin, DİB Yay., Ankara 2019.

Belâzurî, Ebu'l-Hasen, *Ensâbu'l-eşrâf*, nşr. Muhammed Hamîdullah, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1959.

Bilgin, Azmi, "İsmail Saib Sencer", *DİA*, C.: XXIII, 2001, ss. 122-123.

Billig, Susanne, *Die Karte des Piri Re'is. Das vergessene Wissen der Araber und die Entdeckung Amerikas;* C. H. Beck Yay., München 2017.; T. *Pîrî Reis'in Haritası-Müslümanların Unutulan İlmi ve Amerika'nın Keşfi,* Erdem Yay., trc. Ayşe Zülal Büyükcoşkun, İstanbul 2019.

Blachère, Régis, *Histoire de la littérature arabe (Histoire)*, Adrien Maisonneuve Yay., Paris 1952.

Bloch, Alfred, "Die altarabische Dichtung als Zeugnis für das Geistesleben der vorislamischen Araber", *Anthropos,* C.: XXXVII-XL, 1942-1945, ss. 186-204.

————————, "Qasida", *Asiatische Studien,* C.: II, 1948, ss. 106-132.

Bolelli, Nusrettin, *Belâgat,* İFAV Yay., İstanbul 2017.

Bonebakker, Seeger Adrianus, "Poets and critics in the third century A.H." ("Poets",), *Logic in classical Islamic culture,* ed. Gustave Edmund von Grunebaum, Wiesbaden 1970, ss. 85-111.

———————, "Materials for the history of Arabic rhetoric: From the Hilyat al-Muhadara of Hatimi" ("Materials"), *Supplemento n. 4 agli annali fascicolo III,* C.: XXXV, İtalya 1975.

Bräunlich, Erich, "Zur Frage der Echtheit der altarabischen Poesie", *Orientalistische Literaturzeitung,* C.: XXIX, 1926, ss. 825-833.

———————, "Versuch einer literargeschichtlichen Betrachtungsweise altarabischer Poesien", *Der Islam*, C.: XXIV, 1937, ss. 210-211.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL),* II+III, Brill Yay., Weimar 1898-1902; Supplementband Leiden 1937-1942.

———————, "Geschichte der arabischen Literatur", *Handbuch der Orientalistik: Volume III: Semitistik,* ed. Bertold Spuler, Brill Yay., Leiden 1953-1954, ss. 253-314.

Buhârî, Muhammed b. 'İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahîh,* nşr. Mustafa Edîbu'l-Buğâ, I-IX, Dâru Tavki'n-Necât, 2010 Şam; T. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, trc. Mehmed Sofuoğlu, I-XVI, Ötüken Yay., İstanbul 1987.

Câhız, Ebû Osman, *el-Beyânu ve't-Tebyîn (Beyân),* ed. Abdusselam Muhammed Harun, I-IV, Matba'atu Lecneti't-Telîf, Kahire 1948-1950.

———————, *Kitâbu'l-Hayavân*, nşr. Abdusselam Harun, I-VII, Yay. y., Kahire 1987.

Culler, Jonathan, *Literary Theory: A very short introduction*, Oxford University Press, New York 1997.

Cumahî, İbn Sellâm, *Tabakâtu fuhûli'ş-Şu'arâ (Tabakât)*, nşr. Mahmud Muhammed Şâkir, I-II, Dâru'l-Medenî, Kahire 1952.

Çağrıcı, Mustafa (ed.), *İslam öncesi Araplarda dil ve edebiyat (Dil ve edebiyat),* Kuramer Yay., İstanbul 2019.

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İFAV Yay., İstanbul 2014 (a).

————————, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, İFAV Yay., İstanbul 2014 (b).

Çetin, Nihad Mazlum, *Eski Arap Şiiri*, Kapı Yay., İstanbul 2019.

Dayf, Şevfi, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî,* I-X, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1960-1995.

————————, *Belâğa. Tatavvur ve't-Ta'rîh,* Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1965.

Della Vida, Giorgio Levi, "Pre-Islamic Arabia", *The Arab Heritage,* ed. N. A. Faris, Princeton University Press, Princeton 1944, ss. 25-57.

Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi-I Cahiliyye Dönemi (Cahiliyye),* Fenomen Yay., Kayseri 2014.

————————, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi,* Cantaş Yay., İstanbul 2016.

Dere, Ali, "Mehmet Fuat Sezgin Hoca'nın Ankara İlahiyat Yılları: Sezgin ve Fakültenin Müşterek Tarihinden Bir Kesit" ("Ankara İlahiyat Yılları"), *AÜİFD*, C.: LIX, S.: II, 2018, ss. 221-250.

Dick, Wolfgang R.; Hamel, Jürgen, *Beiträge zur Astronomiegeschichte,* I-VIII, Yay. y., Frankfurt 2006.

Doğan, Mehmet; Erdoğan, Mert Can, "Fuat Sezgin'in Hayatı, Eserleri ve 2019 Yılı Etkinlikleri", *KÜSBD,* C.: IX, S.: III, 2019, ss. 1-48.

Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Musennâ, *Kitâbu'n-Nakâid,* ed. Anthony Ashley Bevan, I-III, Yay. y., Leiden 1905-1912.

————————, *Mecâzu'l-Kur'ân,* nşr. Mehmed Fuat Sezgin, I-II, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1954.

Esed, Nâsıruddîn, *Masâdıru'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Kıymetihâ et-Târîhiyye (Masâdır)*, Yay. y., Kahire 1956.

Fahru'd-Dîn, Cevdet, *Şeklu'l-Kasîdeti'l-Arabiyyeti fi'n-Nakti'l-Arabî hatta'l-Karni's-Sâmini'l-Hicrî*, Dâru'l-Harfi'l-Arabî, Beyrut 2010.

Fazlıoğlu, İhsan, "Fuat Sezgin ile 'Bilim Tarihi' Üzerine" ("Bilim Tarihi Üzerine"), *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C.: II, S.: IV, 2004, ss. 355-370.

Ferruh, Ömer, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, I-VI, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1965-1983.

Fück, Johann, *Arabiya Untersuchungen zur Arabischen Sprach-und Stilgeschichte,* Akademie Verlag, Berlin 1950.

————————, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Otto Harrassowitz Yay., Leipzig 1955.

Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, I-II, Yay. y., Halle 1889-1890.

————————, *Abhandlungen zur arabischen Philologie (Philologie)*, I-II, Brill Yay., Leiden 1896 (a).

————————, "Neue Materialien zur Litteratur des Ueberlieferungswesens bei den Muhammedanern" ("Materialien"), *ZDMG*, C.: L, 1896 (b), ss. 465-506.

————————, "Characteristics of Arabic Literature from the Beginning to the End of the Umayyad Period", *Islamic Culture*, trc. ve gen. Joseph de Somogyi, C.: XXXI, 1957.

————————, *Gesammelte Schriften*, ed. Joseph Desomogyi, I-IV, G. Olms Yay., Hildesheim 1967-1973.

Görgün, Hilal, "Wiedemann, Eilhard", *DİA*, C.: XLIII, 2013, ss. 159-161.

Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür,* Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

Güler, İsmail (ed.), *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri – Tarih ve Problemler*, İSAM Yay. İstanbul 2015.

Gündüzöz, Soner, "Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine", *OMÜİFD*, C.: IX, S.: IX, 1997,ss. 283-300.

————————, "el-Kitâb'ın Kuramsal Temelleri: Sîbeveyhî'nin Kitabındaki Kodifikasyonun Çözümü", *OMÜİFD*, S.: XVII, 2004, ss. 235-263.

Hamevî, Yâkut, *İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, ed. David Samuel Margoliouth, I-VII, Yay. y., London, Leiden 1923-1926.

Hamidullah, Muhammed, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini", trc. Nafiz Danışman, *AÜİFD*, C.: IV, S.: III-IV, 1955, s. 1-7.

————————, *İslam Peygamberi*, trc. Mehmet Yazgan, Beyan Yay. İstanbul 2011.

Hamsî, Ahmed Selîm, *el-Muhtasar fî 'Ulûmi'l-Arabiyyeti'l-'Aşera*, Dâru'l-İmâm, Trablus 2016.

Hansu, Hüseyin, "Fuat Sezgin: Arap-İslam Bilimleri Tarihi I, İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları 2015, XIII-1072 sayfa. Kitap Değerlendirmesi", *İÜİFD*, C.: XXXIV, 2016, ss. 221-228.

————————, "Fuat Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı: Yazılı Rivayet Teorisi", *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri – Güncel Tartışmalar – Teorik Teklifler*, Divan Kitap, İstanbul 2019 (a), ss. 15-31.

————————, "Mehmet Fuat Sezgin'in Aile Çevresi ve Türkiye'deki Akademik Serüveni" ("Türkiye'deki Akademik Serüveni"), *AÜİFD,* C.: LX, S.: I, 2019 (b), ss. 185-205.

Haq, Syed Nomanul, *Names, Natures and Things*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, London 1994.

Hatiboğlu, İbrahim, "Bir İslam Araştırmacısı ve Hadisçisi olarak Muhammed Hamidullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu,* 2005, ss. 127-134.

Heinrichs, Wolfhart, *Arabische Dichtung und griechische Poetik. Hāzim al-Qartāğannīs Grundlegung der Poetik mir Hilfe aristotelischer Begriffe*, Franz Steiner Verlag, Beyrut, Wiesbaden 1969.

————————, "Die altarabische Qasīde als Dichtkunst", *Der Islam,* C.: LI, 1974, s. 118-130.

————————, "Poetik, Rhetorik, Literaturkritik, Metrik und Reimlehre", *Grundriß der Arabischen Philologie, Volume II: Literaturwisschenschaft*, Wiesbaden 1987, ss. 177-207.

Hıdır, Özcan, "Oksidentalizm versus Oryantalizm: Hadis Oksidentalizmi – Fuad Sezgin ve Mustafa el-A'zamî Örneği", *HDT*, C.: V, S.: I, 2007, ss. 7-31.

Horovitz, Josef ,"Alter und Ursprung des Isnad" ("Isnad"), *Der Islam,* C.: VIII, 1918, ss. 39-47.

Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, trc. Servet Sezgin, Bedir Yay., İstanbul 1997.

Hüseyin, Taha, *Fi'ş-Şi'ri'l-Câhilî,* Matbatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1926.

————————, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî,* Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1927.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth, *el-Hasâis,* nşr. M. 'Ali en-Neccâr, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1952.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed, *‘İlelu’l-Hadîs (‘İlel)*, I-II, Yay. y., Kahire 1924-1925.

————————, *Takdimetu’l-Mârife li Kitâbi’l-Cerh ve’t-Ta’dîl (Takdime)*, Dâ’iratu’l-Ma’ârif, Haydarabat 1952.

————————, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, I-IV, Yay. y., Haydarabad 1952-1953.

İbn Ebi’l-İsba’, ‘Abdu’l-‘Azîm, *Tahrîru’t-Tahbîr*, ed. Hifnî Muhammed Şeref, Yay. y., Kahire 1963.

İbn ‘Ezra, Moşe, *Kitâbu’l-Muhâdara ve’l-Muzâkere,* ed. Abraham S. Halkin, Yay. y., Kudüs 1975.

İbn Hanbel, Ahmed, *Kitâbu’l-‘İlel ve’l-Mârifetu’r-Ricâl (‘İlel)*, nşr. Talat Koçyiğit, İsmail Cerrahoğlu, I-II, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., I: Ankara 1963, II: İstanbul 1987.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, *Kitâbu’ş-Şi’r ve’ş-Şu’arâ (Şi’r)*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, I-II, Dâru’l-Ma’ârif, Kahire 1982.

İbn Sa’d, Ebû Abdillâh, *Kitâbu’t-Tabakâti’l-Kebîr (el- Kebîr)*, I-VIII, Dâr Sâdir, Beyrût 1957-1958.

İbnu’l-Mu’tez, Abdullah, *Kîtâbu’l-Bedî’*, ed. Ignatij Julianovic Kratschkovsky, Yay. y., Londra 1935.

İbnu’n-Nedîm, Ebu’l-Ferec, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, ed. Abdulkadir Çoşkun, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

İsfehânî, Ebu’l-Ferec, *Kitâbu’l-Ağânî*, I-XVI, Dâru’l-Kutubu’l-Mısriyye, Kahire 1927-1970.

Izutsu, Toshihiko, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, trc. M. Kürşad Atalar, Pınar Yay., İstanbul 2016.

Jacob, Georg, *Das Leben der vorislamischen Beduinen*, Mayer & Müller Yay., Berlin 1895.

Jacobi, Renate, *Studien zur Poetik der altarabischen Qaside (Qaside)*, Otto Harrassowitz Yay., Wiesbaden 1971.

Karakaş, Ali, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, Ensar Yay., İstanbul 2018.

Kızıklı, Zafer, "Sîbeveyhi'nin 'el-Kitâb'ında Belâgat Biliminin Temelleri", *Nüsha,* C.: VI, S.: XXIII, 2006 (a), ss. 49-60.

————————, "Ebu'l-Esved Ed-Du'elî'nin Arap Gramer Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar Dergisi,* C.: IX, S.: XXV, 2006 (b), ss. 265-280.

————————, "Edebî Bir Sanat Olarak Arap Belâgatinde Teşbih", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C.: IX, S.: XXVII, 2007, ss. 223-246.

————————, "Arap Dilinde Retoriğin Bir Bilim Dalı Olarak Doğuşu, Gelişimi ve Öncüleri", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildiriler 'Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi',* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, C.: XIII, S.: II, Ankara 2011, ss. 1007-1026.

————————, "Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım", *İslâmi Araştırmalar Dergisi,* C.: XXIV, S.: I, 2013, ss. 17-24.

Köse, Feyza Betül, (ed.), *I. Ulusal Genç Akademisyenler Sempozyumu "Prof. Dr. Fuat Sezgin ve İslâmî İlimler"*, SAMER Yay., Kahramanmaraş 2019.

Kratschkovsky, Ignatij Julianovic, "Die arabische Poetik im IX. Jahrhundert", *Le Monde oriental*, C.: XXIII, Uppsala 1929, ss. 23-39.

Kraus, Paul Eliezer, *Jābir Ibn Hayyān, Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islām*, Yay. y., Kahire 1942-1943.

Krenkow, Fritz, “The use of writing for the Preservation of Ancient Arabic Poetry”, *Festschrift E.G. Browne,* Cambridge 1922, ss. 261-268.

Lichtenstädter, Ilse, “A Modern Analysis of Arabic Poetry”, *Islamic Culture,* C.: XV, 1941, ss. 429-434.

Lyall, Charles James, “Some aspects of ancient Arabic poetry as illustrated by a little-known anthology”, *Proceedings of the British academy,* C.: VIII, London 1917-1918, ss. 365-380.

Margoliouth, David Samuel, *Mohammed and the Rise of Islam,* The Knickerbocker Press, New York, London 1905.

————————, “The Origins of Arabic Poetry” (“Origins”), *JRAS,* C.: LVII, S.: III, 1925, ss. 417-449.

————————, “Muhammad”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics,* T.&T. Clark Yay., Edinburgh 1930, VIII/874.

Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtu’l-Kulûb fî Mu’âmeleti’l-Mahbûb*, I-II, Yay. y., Kahire 1892.

Moran, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi,* İletişim Yay, İstanbul 2018.

Nemerî, İbn Abdilberr, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, I-II, Yay. y., Kahire 1948.

Nöldeke, Theodor, *Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber (Beiträge),* Carl Rümpler Yay., Hannover 1864.

Özcoşar, İbrahim v.dğr. (ed.), *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri Güncel Tartışmalar – Teorik Teklifler,* Divan Kitap, İstanbul 2019.

Plessner, Martin, “Gābir Ibn Hayyān und die Zeit der Enstehung der arabischen Gābir-Schriften”, *ZDMG,* C.: CXV, 1965, ss. 23-65.

Râfi’î, Mustafa Sâdık, *Târîhu Âdâbi’l-‘Arab,* I-III, Yay. y., Kahire 1911-1940.

Ruska, Julius Ferdinand, "Die Aufklärung des Jābir-Problems", *Forschungen und Fortschritte*, C.: VI, Berlin 1930, ss. 264-265.

Salihoğlu, Hamit, "Fuat Sezgin'in Cahiliyye ile Sadru'l-İslâm Dönemine Ait Şiirlerin Rivayeti ve Özgünlüğüyle İlgili Görüşü", *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri Güncel Tartışmalar – Teorik Teklifler*, İbrahim Özcoşar v.dğr., Divan Kitap Yay., İstanbul 2019, ss. 323-337.

Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Clarendon Press, Oxford 1950.

Sever, Cumali, *Bilim Tarihine Adanan Ömür – Kırk Derste Fuat Sezgin,* Ensar Yay., İstanbul 2020.

Sezgin, Mehmet Fuat, "Hadis Musannafâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Camii", *Türkiyat Mecmuası,* C.: XII, 1955, ss. 115-134.

————————, "İslam Tarihinde Rivayetlerin Değeri", *V. Türk Tarih Kongresi*, 1956 (a), ss. 243-252.

————————, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar (Buhârî'nin Kaynakları)*, İbrahim Horoz Yay., İstanbul 1956 (b); Otto Yay., Ankara 2019.

————————, "İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti" *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* C.: II, 1957, ss. 31-35.

————————, *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)*, XVII, I-IX: Brill Yay., Leiden 1967-1984, X-XVII: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Yay., Frankfurt 2000-2015; T. *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, I, Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 2015; Ar. *Tarîhu't-Turâsi'l-Arabî,* trc. Câmiatu'l-İmâm

Muhammed b. Su'ûdi'l-İslamiyye, X, Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslamiyye Yay., Riyad 1991.

————————, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde von den Anfängen bis 1986 nebst Literatur über die arabischen Länder der Gegenwart, Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde: 1987-1994*, XXI+V, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Yay., Frankfurt am Main 1990-2001.

————————, "İsnâdın Arap Dili ve İslâmî İlimlerdeki Önemi", *UÜİFD*, C.: V, S.: V, 1993 (a), ss. 301-310.

————————, "Orijinallik ve intihal arasında Eski Arap şiiri (Orijinallik)", trc. Hasan Taşdelen, *UÜİFD*, C.: V, S.: V, 1993 (b), ss. 311-313.

————————, "Arab-İslam İlminde İsnadın Ehemmiyeti", terc. Habil Nazlıgül, *EÜİFD,* C.: X, 1998, ss. 251-263.

————————, "İslam Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri Meselesi", trc. Dursun Hazer, *HÜİFD*, C.: II, 2002, ss. 295-303.

————————, *Wissenschaft und Technik im Islam,* Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Yay., Frankfurt 2003; T. *İslam'da Bilim ve Teknik*, trc. Abdurrahman Aliy, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yay., İstanbul 2008.

————————, "Müslümanların Bilimler Tarihinde 800 Yıl Süren Kreatif Merhalesini Ne Kadar Tanıyoruz?", *Türkiye IV. Dinî Yayınları Kongresi,* DİB Yay., Ankara 2009, ss. 23-32.

———————, "İslam'ın Bilimler Tarihindeki Yaratıcı Yerine Bir Bakış", *Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi (ADAM) Akademi Sosyal Bilimler Dergisi,* C.: I, S.: II, 2011, ss. 89-98.

———————, *Frankfurt Üniversitesi Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü'nün 30. Kuruluş Yıldönümü Özel Yayını 1984 Yılından 2011 Yılına Kadar Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Yayınlarına Yazılan Avrupa Dillerindeki Önsözler (Önsözler)*, Timaş Yay., İstanbul 2014.

———————, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, Söyleşi: Sefer Turan, Timaş Yay., İstanbul 2018 (a).

———————, *İslam Bilim Tarihi Üzerine Konferanslar,* Timaş Yay., İstanbul 2018 (b).

———————, *Tanınmayan Büyük Çağ – İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi'nden*, Timaş Yay., İstanbul 2019.

Sezgin, Ursula, *Abū Miḫnaf: Ein Beitrag zur Historiographie der umaiyadischen Zeit,* Brill Yay., Leiden 1971.

Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, trc. Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yay.,İstanbul 2004.

Sprenger, Aloys, "On the Origin of Writing down Historical Records among the Musulmans", *JASB,* C.: XXV, 1856 (a), ss. 303-329.

———————, "Ueber das Traditionswesen bei den Arabern", *ZDMG,* C.: X, 1856 (b), ss. 9-25.

———————, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, I-III, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, Berlin 1869.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, nşr. Muhammed Câdu'l-Mevlâ, Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm ve

Ali Muhammed el-Becêvî, I-II, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Sayda-Beyrut 1986.

Şener, Fatma Nur, "Fuat Sezgin'in Bedî İlminin Doğuşu ile İlgili Görüşleri (Bedî' İlmi ile İlgili Bitirme Tezi Bağlamında)", *Darulfunun İlahiyat*, C.: XXX, 2019, ss. 67-91.

Şimşek, Şahin, "Fuat Sezgin'in Cahiliye Dönemi Arap Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Üzerine Görüşleri", *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri Güncel Tartışmalar – Teorik Teklifler,* İbrahim Özcoşar v.dğr., Divan Kitap Yay., İstanbul 2019, ss. 303-320.

Taşçı, Özcan, "Ritter, Hellmut", *DİA*, C.: XXXV, 2008, ss. 133-134.

Todorov, Tzvetan, *Poetikaya Giriş,* trc.: Kaya Şahin, Metis Eleştiri Yay., İstanbul 2001.

Tomar, Cengiz, "Rosenthal, Franz", *DİA*, C.: XXXV, 2008, ss. 172-173.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Recez", *DİA*, C.: XXXIV, 2007, ss. 509-510.

Torrey, Charles C., "Al- Asma'i's, Fuhulat as-Su'ara'", *ZDMG*, C.: LXV, 1911, ss. 487-516.

Tuğ, Salih ve Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Muhammed Hamîdullah", *DİA*, C.: XXX, 2005, ss. 534-537.

'Umerî, Ekrem Ziyâ, "Mulâhazât ve İstidrâkât alâ Kitâbi Târîhu't-Turâsi'l-Arabî lî Fuâd Sezgîn", *Dirâsetu't-târihiyye me'a Te'lîka fî Menheci'l-Bahs ve Tahkîki'l-Mahtûtât*, el-Memleketu'l-'Arabiyyeti's-Su'ûdiyye el-Câmiati'l-İslâmiyye Yay., Medine 1983, ss. 233-248.

'Umerî, Muhammed, *Es'iletu'l-Belâğa fi'n-Nazariyye ve't-Târîh ve'l-Kırâat – Dirâsât ve Hıvârât*, İfrîkiyye'ş-Şark Yay., Mağrib 2013.

‘Uş, Yusuf, “Nassu’t-Tedvîni’l-Edebi’l-‘Arabî” (“Edeb”), *Kitâbu’l-Muhâdarâti’l-‘Âmme li’l-Câmi’ati’s-Sûriye li-‘âm*, Yay. y., Suriye 1951-1952.

Ünal, Şeyma Nur, “Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Arap Edebiyatı”, *Prof. Dr. Fuat Sezgin ve İslâmî İlimler*, SAMER Yay., Kahramanmaraş 2019, ss. 185-196.

van Gelder, Geert Jan, “The poet as body-builder: on a passage from al-Hātimī’s Hilyatu’l-Muhâdara”, *Journal of Arabic Literature*, C.: XIII, Leiden 1982, ss. 58-65.

von Grunebaum, Gustave Edmund, *Die Wirklichkeitweite der früharabischen Dichtung: Eine literaturwissenschaftliche Untersuchung*, Institut für Orientalistik der Universität Wien Yay., Wien 1937.

————————, *Kritik und Dichtkunst*, Otto Harrassowitz Yay., Wiesbaden 1955.

von Kremer, Alfred, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, I-II, Wilheml Braumüller Yay., Wien 1875-1877.

Weil, Gotthold, *Grundriß und System der altarabischen Metren (Grundriß)*, Otto Harrassowitz Yay., Wiesbaden 1958.

Weisser, Ursula, *Das “Buch über das Geheimnis der Schöpfung” von Pseudo-Apollonis von Tyana*, de Gruyter Yay., Berlin, New York, 1980.

Wellek, René; Warren, Austin, *Theory of Literature*, Harcourt, Brace and Company Yay., New York 1949, T. *Edebiyat Teorisi*, trc.: Ö. Faruk Huyugüzel, Dergah Yay., İstanbul 2019.

Wellhausen, Julius, *Reste arabischen Heidentums*, Georg Reimer Yay., Berlin 1887; Georg Reimer Yay., Berlin 1897.

Yasin, Hikmet Beşir v.dğr., *İstidrâkât alâ Tarîhi’t-Turâsi’l-Arabî,* I-VIII, Dâru’l-İbni’l-Cevzî, Cidde 2001.

Yüce, Nuri, “Brockelmann, Carl”, *DİA*, C.: VI, 1992, ss. 335-336.

Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İFAV Yay., İstanbul 2014 (a).

————————, *Hadis Usûlü*, İFAV Yay., İstanbul 2014 (b).

Zehebî, Ebû Abdillah, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I-IV, Dâiratu'l-Ma'ârif, Haydarabat 1955-1958.

İnternet Kaynakları:

http://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/5824, erişim 22.04.20

http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:$002f$002fSD_ILS$002f0$002fSD_ILS:2020401/one?qu=S%C3%B6zl%C3%BC+anlat%C4%B1m+sanat%C4%B1+--+Bedi+%C4%B0lmi, erişim 10.04.20

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/01375.pdf, erişim 23.04.20

http://www.avicenna-studienwerk.de/avicenna-preis/, erişim 22.04.20

http://www.divinity.ankara.edu.tr/?p=15196, erişim 19.04.20

http://www.fuatsezginsempozyumu.org/, erişim 19.04.20

http://www.haber7.com/guncel/haber/2660164-hilal-sezgin-babasini-anlatti/?detay=1, erişim 22.04.20

http://m.islam.de/30062, erişim18.04.20

http://www.hilalsezgin.de/index.html, erişim18.04.20

http://www.ibtav.org/haber/23/prof-dr-fuat-sezginin-dunyaca-unlu-eseri-turkceye-tercume-ediliyor, erişim18.04.20

http://www.ibtav.org/haber/44/alimin-olumu,-alemin-olumu-gibidir-hz-muhammed-(sav), erişim 10.04.20

http://www.ibtav.org/haber/68/prof-dr-fuat-sezgin-yili-kapanis-toreni-cumhurbaskanimizin-tesrifleriyle-gerceklestirildi, erişim10.04.20

http://www.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi, erişim 10.04.20

http://www.ibtav.org/sayfa/2/onculugundeki-kuruluslar, erişim 17.04.20

http://www.ibtav.org/sayfa/3/hakkimizda, erişim 17.04.20

http://www.ibtav.org/sayfa/7/hakkinda, erişim 17.04.20

http://www.istanbul.gov.tr/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-kapanis-toreni-ve-modern-bilimin-onculeri-sergi-acilisi-gerceklestirildi, erişim 19.04.20

http://www.tuba.gov.tr/tr/haberler/uyelerden-haberler/2019-prof.-dr.-fuat-sezgin-yili-kapanis-toreni, erişim 10.04.20

https://news.harvard.edu/gazette/story/2015/07/wolfhart-peter-heinrichs/, erişim 22.04.20

http://www.iranicaonline.org/articles/hartner-willy, erişim 22.04.20

https://iyte.edu.tr/haber/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-is-birligi-protokolu-imzalandi/, erişim 16.04.20

https://kingfaisalprize.org/ar/, erişim 16.04.20

https://kku.edu.tr/Anasayfa/Haber/Index/1166, erişim 19.04.20

https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/09/20180906-6.pdf, erişim 19.04.20

https://sks.kku.edu.tr/Idari/Haber/Index/735, erişim 19.04.20

https://sozluk.gov.tr/, erişim 3.05.20

https://tccb.gov.tr/haberler/410/94710/-2019-u-prof-dr-fuat-sezgin-islam-bilim-tarihi-yili-olarak-ilan-edecegiz-, erişim 18.04.20

https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/islam-bilim-tarihine-adanmis-omur-fuat-sezgin/1192694, erişim 18.04.20

https://www.ankara.edu.tr/prof-dr-fuat-sezgini-anlamak-ve-anlatmak-projesi-kapsaminda-sergi-ve-konferans/, erişim 19.04.20

https://www.bik.gov.tr/fuat-sezgin-bilimler-tarihi-muzesi-acildi/, erişim 17.04.20

https://www.dailysabah.com/deutsch/deutschland/2017/09/21/prof-dr-fuat-sezgin-zu-unrecht-angeklagt-arbeitszimmer-weiterhin-polizeilich-versiegelt, erişim 18.04.20

https://www.dailysabah.com/deutsch/deutschland/2018/07/03/wuerdigung-fuer-fuat-sezgin-frankfurter-universitaet-bleibt-stumm, erişim 18.04.20

https://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/menschen/islamforscher-problematische-uebertragung-einer-privatbibliothek-nach-istanbul-15096094-p2.html, erişim 17.04.20

https://www.faz.net/aktuell/karriere-hochschule/zum-tod-von-fuat-sezgin-15670931.html, erişim 17.04.20

https://www.faz.net/aktuell/rhein-main/frankfurt/zoll-beschlagnahmt-buecher-von-fuat-sezgin-15011498.html, erişim 17.04.20

https://www.fikriyat.com/dunya/2017/09/20/almanyanin-el-koydugu-30-bin-kitap-turkiyeye-getiriliyor, erişim 17.04.20

https://www.fsm.edu.tr/haber/Cumhurbaskanimiz-Yuksek-Lisans-Ogrencilerimize-Diplomalarini-Verdi2019-05-24-16-03-46pm, erişim 19.04.20

https://www.haberler.com/baskentte-fuat-sezgin-meydani-ve-aniti-acildi-3963180-haberi/, erişim 22.04.20

https://www.hessenschau.de/archiv/2009/querelen-um-kulturpreis,archiv-2009-querelen-um-kulturpreis-100.html, erişim 22.04.20

https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-prof-dr-fuat-sezgin-yili-kapanis-torenine-katildi, erişim 18.04.20;

https://www.islamische-zeitung.de/was-der-umgang-mit-dem-verstorbenen-prof-dr-fuat-sezgin-offenbart/, erişim 18.04.20;

https://www.meb.gov.tr/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-is-birligi-protokolu-imzalandi/haber/17878/tr, erişim 19.04.20

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanuntbmmc043/kanunmbkc043/kanunmbkc04300114.pdf, erişim 12.04.20

https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/105482/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-toplantisi-nda-yaptiklari-konusma, erişim 16.04.20

https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/114074/modern-bilimin-onculeri-islam-bilim-ve-teknoloji-tarihi-sergisi-acilisi-ile-prof-dr-fuat-sezgin-yili-kapanis-toreni-nde-yaptiklari-konusma; erişim 19.04.20

https://www.trthaber.com/haber/gundem/siyasilerden-fuat-sezgin-icin-taziye-mesaji-372833.html, erişim 16.04.20

https://www.uni-frankfurt.de/58601604/IGAIW, erişim 16.04.20

https://www.uni-frankfurt.de/72862781/Zum_Tod_von_Prof__Fuat_Sezgin, erişim 22.04.20

https://aktuelles.uni-frankfurt.de/gesellschaft/islamwissenschaftler-prof-em-fuat-sezgin-gestorben/, erişim 22.04.20

https://www.youtube.com/watch?v=eBfJ2H4QBHk, erişim 22.04.20

https://www.youtube.com/watch?v=rEYBejOP9vk, erişim 28.03.20

https://www.youtube.com/watch?v=s9uMxQlBPlE, erişim 13.04.20

www.ibtav.org/haber/45/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-hazirlik-toplantisi-kirikkale-universitesinde-yapildi, erişim 19.04.20

www.ibtav.org/haber/65/buyuk-bitlis-bulusmalari-prof-dr-fuat-sezgin-konulu-panel-bugun-basliyor, erişim 19.04.20

www.yorungedergi.com/2018/08/prof-dr-salih-tug-fuat-sezgini-anlatiyor-bir-duvarla-karsi-karsiya-kaldi/?utm_source=sm&utm_medium=post, erişim 20.04.20